

**ПРОБЛЕМИ
ПОДАТКОВОГО
РЕГУЛЮВАННЯ
І ПЛАНУВАННЯ
ПОДАТКОВИХ
ПЛАТЕЖІВ**

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ББК 65.261.4

I-20

УДК 336.22

Рецензенти: докт. екон. наук, професор кафедри економіки підприємства Київського національного торговельно-економічного університету *Бланк І. О.*; докт. екон. наук, професор, завідувач кафедри фінансів, перший проректор Донецького державного університету економіки і торгівлі ім. М. Туган-Барановського *Омелянович Л. О.*

Рекомендовано до видання рішенням вченої ради Харківського національного економічного університету.

Протокол №3 від 28.11.2005 р.

Авторський колектив: Іванов Ю. Б., докт. екон. наук, професор — вступ, п. 1.2, п. 1.3, п. 1.4, п. 3.4, висновки; Тищенко О. М., докт. екон. наук, професор — п. 1.1, п. 2.1, п. 2.2; Давискіба К. В., канд. екон. наук, викладач — п. 1.5, п. 2.3; Карпова В. В., канд. екон. наук, викладач — п. 3.1, п. 3.2, п. 3.3; Карпов Л. М., викладач — п. 3.5; Серова І. А., канд. екон. наук, доцент — розділ 4.

Іванов Ю. Б.

I-20 Проблеми податкового регулювання і планування податкових платежів. Наукове видання / Ю. Б. Іванов, О. М. Тищенко, К. В. Давискіба, В. В. Карпова, Л. М. Карпов, І. А. Серова; [За заг. ред. докт. екон. наук, професора Ю. Б. Іванова. — Харків: ХНЕУ, 2006. — 240 с. (Укр. мов.)

ISBN 966-676-147-5

Розглянуті теоретичні і методичні основи, а також застосовувані в українській та зарубіжній практиці механізми податкового регулювання економічного розвитку. Досліджено теоретичні основи й уточнено принципи та методи податкового планування на рівні підприємств. Запропоновані методичні підходи до оцінки оподаткування в регіональному аспекті та прогнозування податкових надходжень. Розглянуто проблеми розвитку податкової статистики податкових платежів.

Рекомендовано для наукових робітників, викладачів, аспірантів і студентів, а також для працівників державної податкової служби, фахівців фінансово-економічних відділів підприємств, аудиторів та податкових консультантів.

ББК 65.261.4

ISBN 966-676-147-5

© За загальною редакцією
докт. екон. наук, професора
Іванова Ю. Б.
2006

Вступ

В умовах ринкових відносин податкова система є основою фінансово-кредитного механізму державного регулювання економіки, одним із найважливіших економічних регуляторів. Серед найважливіших цілей податкової політики України, яка в значній мірі визначає сучасний економічний розвиток держави, є досягнення оптимальної величини збирання податків.

Загальновідомо, що в країнах з ринковою економікою податки є головним джерелом мобілізації коштів до державного бюджету. Крім того, застосування податків забезпечує взаємозв'язок загальнодержавних інтересів з комерційними інтересами суб'єктів господарювання, незалежно від їхньої відомчої підпорядкованості, форми власності, організаційно-правової форми та сфери діяльності. Держава, використовуючи податкову політику, може не тільки впливати на економіку, корегуючи її подальший розвиток, а й певною мірою нівелювати вплив існуючих негативних проявів ринку.

Виходячи з цього, на сучасному етапі соціально-економічного розвитку України основне завдання органів державного управління полягає в знаходженні найбільш придатного варіанту податкової політики, що оптимально сполучить як інтереси держави, так і інтереси платників податків. Це завдання визначає важливість удосконалення теоретичних і методичних основ податкового регулювання економічного розвитку, принципів і методів управління процесами оподаткування і планування податкових платежів.

Таким чином, недостатня ефективність податкової політики, необхідність удосконалення процесів податкового регулювання та планування податкових платежів на сучасному етапі розвитку національної економіки обумовлює актуальність даної монографії.

Мета монографії полягає в розвитку теоретичних основ та розробці методичних і практичних рекомендацій з удосконалення процесів податкового регулювання та планування податкових платежів на сучасному етапі соціально-економічного розвитку України.

В якості об'єкта дослідження обрано процеси податкового регулювання та планування податкових платежів.

Теоретичною й методологічною основою наведених у монографії досліджень є система економічних законів і категорій ринкової економіки, економічної теорії, макро- та мікроекономіки, праці вітчизняних і закордонних учених стосовно податкового регулювання і планування податкових платежів.

Дослідження ґрунтується на загальнонаукових і спеціальних методах та прийомах: *теоретичного узагальнення* – для уточнення понятійного апарату; *аналізу і синтезу* – для класифікації принципів, методів і видів податкового планування; *ап'юорного ранжирування* – для виявлення чинників, що впливають на обсяг податкових надходжень від діяльності суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності та малого бізнесу; *статистичного багатомірного аналізу: метод радара* – для інтегральної оцінки рівня розвитку оподаткування зовнішньоекономічної діяльності й малого бізнесу; *таксономії* – для інтегральної оцінки рівнів розвитку оподаткування й соціального розвитку регіонів України; *кластерного аналізу* – для побудови класифікацій регіонів України за рівнями соціального розвитку та розвитку оподаткування; *фактографічні статистичні методи* – для прогнозування надходжень податкових платежів від зовнішньоекономічної діяльності й діяльності суб'єктів малого бізнесу та побудови багатofакторної динамічної моделі інтегрального рівня розвитку оподаткування; *системний підхід* – для обґрунтування доцільності формування системи податкового планування на мікрорівні.

Колективна монографія є результатом наукових досліджень, які проводилися колективом кафедри оподаткування Харківського національного економічного університету на протязі 2003 – 2005 років.

Автори висловлюють глибоку подяку рецензентам: доктору економічних наук, професору Бланку І. О. та доктору економічних наук, професору Омелянович Л. О. за конструктивні зауваження та пропозиції, надані під час рецензування монографії.

1. Теоретичні основи податкового регулювання

1.1. Оподаткування як складова економічної політики держави

В останні десятиріччя йде активне переосмислення ролі держави в економічному розвитку і виявлення тих тенденцій, які визначатимуть місце податкової політики в економічному житті суспільства. Слід мати на увазі, що протягом усіх етапів розвитку суспільства держава активно втручалася в дії суб'єктів економічного життя й цим забезпечувала стійкість політичної влади. Таке втручання в різні періоди істотно розрізнялося, що дає підстави визначити етапи еволюції економічних функцій держави. Ці етапи необхідно розглядати, таким чином, з позицій діалектики економіки та політики і тієї ролі, яку відіграє держава як орган, що забезпечує баланс інтересів, представлених у суспільстві. Відповідно до цього розрізняють наступні етапи зміни ролі держави в розвитку економіки: інститут політичної влади (характерний для початкових періодів розвитку суспільства); держава як «нічний сторож» (період становлення цивільного суспільства, XVII-XIX ст.); інститут макроекономічного регулювання (посилення концентрації і централізації виробництва, ускладнення економічних зв'язків і загострення соціальних проблем); «соціальна держава» (середина 50-х – середина 70-х рр. XX століття); «ефективна держава» (відрізняється передачею господарюючим суб'єктам ряду функцій і обов'язків держави) [54].

Сучасний період розвитку світової системи оподаткування відзначений процесами глобалізації. Проведення податкових реформ і податкового регулювання в цих умовах повинне здійснюватися з урахуванням світового досвіду, міжнародних зв'язків, що склалися [147]. Основа глобалізації – інтернаціоналізація виробництва і торгівлі, яка виходить за національні рамки. Глобалізація супроводжується зростанням сфери фінансових ринків і придбанням ними самостійного, незалежного від сфери виробництва значення; регіоналізацією економіки і виникненням широких замкнених економічних просторів зі спеціальними умовами для ведення бізнесу і життя; появою нових суспільних інститутів; зміною культури, мистецтва, моралі, життєвих цінностей.

Всі наведені вище етапи характеризуються відповідною податковою політикою, котра відбиває зміни і розвиток ролі держави в житті окремих країн і світової спільноти. Податкова політика є однією з найгостріших проблем сучасної держави, а її розробка вимагає вирішення все більш складних задач, оскільки головним джерелом мобілізації коштів до державного бюджету є саме податки.

Для забезпечення процесу постійного поступального економічного розвитку і успішного подолання кризових явищ уряд кожної країни використовує арсенал методів, що є в системі державного впливу на економіку, відповідно до прийнятої теоретичної концепції регулювання економіки і вибраної моделі економічного розвитку.

Після Другої світової війни діяли три основні моделі економічного розвитку, кожна з яких відводила своє місце системі державного регулювання економіки та ролі податків і податкової політики в цьому процесі. Перша з них – «ліберальна модель», яка відзначалась впливом держави на суб'єктів економіки в межах, мінімально необхідних для підтримки соціального й економічного порядку. Друга – «планово-адміністративна економіка». Її найважливіша ознака – високий рівень державного регулювання, коли значення податкової політики мінімальне. Третя модель – «стратегія прискореного розвитку», що виникла після Другої світової війни. Для податкової політики, яку застосовують країни, котрі сповідають стратегію прискореного розвитку, характерна велика кількість цільових податкових пільг, покликаних підвищити ефективність політики державного впливу на економіку. Роль податкової політики в державному регулюванні економіки в країнах моделі «прискореного економічного розвитку» достатньо висока.

Усі три моделі схожі в одному – навіть в країнах, економічна політика яких сповідає лібералізм, існують державне регулювання економіки і податкова політика як його складова частина.

Державне регулювання економіки завжди було пов'язане з виконанням державою комплексу властивих йому економічних функцій, найважливішими з яких є:

забезпечення законодавчої бази і суспільної атмосфери, що сприяє ефективному функціонуванню економіки;

забезпечення конкурентоспроможності економіки і захист національного виробництва;

забезпечення процесу соціально справедливого перерозподілу доходів і національного багатства;

оптимізація структури національної економіки за допомогою перерозподілу ресурсів згідно з цілями, позначеними в довгостроковій стратегії розвитку;

згладжування впливу економічних циклів на національну економіку, стимулювання економічного зростання.

Усі ці функції держави в більшому або меншому ступені відображаються в податковій політиці, реалізованій властями за допомогою системи цілеспрямованих заходів, що проводяться у сфері податків і оподаткування.

Методи державного регулювання умовно підрозділяються на прямі і непрямі. Прямі ґрунтуються на владно-розпорядливих, адміністративних відносинах, а непрямі, до яких відноситься і політика у сфері оподаткування, припускають створення економічної зацікавленості або незацікавленості в певних діях. Як правило, непрямі економічні методи державного регулювання більш вдало вписуються в існуючу реальність, і тому в рамках ринкової системи вони отримали надто широке розповсюдження.

Слід враховувати той факт, що сутність податкової політики кожної країни визначається різними чинниками – такими, як загальнонаціональні цілі держави, співвідношення між різними формами власності, політичний устрій. Концепцію побудови національної економіки і національну податкову політику розробляють державні органи влади і управління [147]. Ступінь трансформації концептуальних основ і принципів оподаткування (глибину їх спотворень і припущень) завжди визначають умови конкретного податкового середовища, що склалися. В результаті в законодавчих нормах з'являються податкові концепції, які можуть як суперечити сутності об'єктивного, суспільно необхідного і демократичного за своєю природою явища «податок», так і відповідати їй.

Податкові системи більшості країн з розвиненим ринком формуються з розрахунком на потребу стимулювання компонентів реальної економіки, регулювання попиту і пропозиції. В даних умовах теоретично визначена регулююча і фіскальна здатність системи оподаткування тра-

нсформується на практиці в ефективний податковий механізм управління економікою (конвергенція функцій). Виходячи з цього, оцінюється й нова роль оподаткування в сучасному економічному житті держав з розвиненими ринковими відносинами.

Проблеми податкового регулювання традиційно привертають до себе підвищену увагу науковців і практиків, оскільки в цій сфері перетинаються інтереси держави і регіонів з інтересами суб'єктів ведення господарства і громадян — платників податків. Гармонізація і підтримка балансу цих інтересів дозволяє створити необхідні умови для забезпечення підйому економіки, соціальної стабільності в суспільстві і підвищення добробуту населення.

Податкова система починає формуватися разом з утворенням держави як її невід'ємний атрибут. Навіть тоді, коли нова держава виникає в результаті розпаду іншої, успадкувавши її продуктивні сили і окремі інститути, вона не може успадкувати податкової системи (хоча запозичити окремі форми оподаткування може), оскільки остання завжди є особливим утворенням зі своїм складом, структурою, елементами оподаткування, інструментами обмеження фіскальної політики уряду. Отже, закономірно, що одразу ж за проголошенням Україною в 1991 р. незалежності почалася перебудова її податкової системи.

Особливістю становлення податкової системи України була відсутність досвіду стягнення основних видів податків, які добре зарекомендували себе в усіх розвинених країнах світу. В доходах державного бюджету колишнього СРСР, як відомо, переважали неподаткові платежі соціалістичних підприємств, які держава одержувала на правах власника і які були доходами від функціонування державної власності. Податковий характер мали лише окремі форми обов'язкових платежів до бюджету держави, зокрема платежі підприємств і організацій недержавної форми власності та громадян: прибутковий податок з колгоспів і платежі з прибутку міжгосподарських організацій, прибутковий податок з кооперативних і громадських організацій, державні податки з населення (прибутковий податок, податок на неодружених, самотніх і малосімейних громадян, сільськогосподарський податок), місцеві податки (з власників будівель, земельний податок, податок з власників транспортних засобів і т. п.).

З розширенням господарської самостійності підприємств і організацій все більш очевидною ставала необхідність встановлення нового типу їх взаєностосунків з державою. Особливо це виявилось в результаті проведення реформ за часів так званої перебудови. Реформи дали поштовх реальним змінам у відносинах власності, пов'язаним з номенклатурно-бюрократичною приватизацією. Результатом стало ухвалення в 1990 р. Закону "Про податки з підприємств, об'єднань і організацій", яким передбачалося введення обов'язкових платежів юридичних осіб до бюджету: податків на прибуток підприємств і організацій, на прибуток іноземних юридичних осіб від діяльності в СРСР, з обороту, з експорту та імпорту, податку на фонди оплати праці колгоспників, а також податку, регулюючого використання засобів, спрямованих на споживання.

На основі цього закону було розроблено й прийнято Закон Української СРСР "Про систему оподаткування", який разом із законами та іншими нормативно-правовими актами, що забезпечують правове регулювання конкретних податків і зборів, був покладений в основу формування податкової системи України. Протягом наступних літ в Закон "Про систему оподаткування" вносилися численні зміни і доповнення, мінялася його редакція, внаслідок чого податкова система України набула сучасного вигляду.

Представляється доцільним розглянути, за яких інституційних і макроекономічних умов відбувається становлення податкової системи України і формування її податкової політики, які тенденції позначилися на цих процесах, які з цих тенденцій є закономірними або властивими тільки Україні, якими чинниками вони обумовлені.

Сучасна фінансова наука зосереджує свою увагу на дослідженні впливу інституційних чинників на становлення податкової системи держави. Підкреслюючи важливість цього аспекту, Ш. Бланкарт відзначає, що "податкова система обов'язково повинна враховувати відповідні інституційні умови" [28].

Залежність оподаткування від інституційних і макроекономічних чинників зумовлює необхідність дослідження їх специфіки в Україні і оцінки впливу на становлення податкової системи. Ці умови визначають сукупність вимог і обмежень відносно формування податкової системи. На відміну від країн Центральної і Східної Європи в Україні, як і ряді інших

країн СНД, процес формування податкової системи співпав зі становленням державності й цивільного суспільства. Це стало важливим чинником, який обмежував розвиток податкової системи, оскільки зрілі податкові форми, ефективні лише в умовах сильної правової держави, були перенесені на неадекватний ґрунт слабкої державної влади.

Становлення державних інститутів — складний процес, що вимагає тривалого часу. Його початковий етап характеризується відсутністю чіткого розмежування функцій і повноважень державних інститутів, ефективних механізмів їх взаємодії, достатнього нормативно-правового забезпечення, традицій стосовно виконання норм прийнятих законів; руйнуванням старих інститутів без створення нових, внаслідок чого певні процеси набувають некерованого характеру. У тому числі можна назвати гіпертрофовану багатопартійність, ускладнюючу ефективну законотворчу діяльність парламенту; відсутність контролю лобістської діяльності в ухваленні законів, що відповідають інтересам і потребам суспільства, а не окремих впливових груп; корумпованість владних структур.

Наведені особливості державної влади в Україні відображалися, перш за все, на законодавчому врегулюванні оподаткування, якості і узгодженості нормативно-правових актів з цих питань, терміну їх ухвалення і своєчасності внесення необхідних змін і доповнень, на особливостях виконання прийнятих законів.

Так, правова база оподаткування в Україні характеризується неоднорідністю, врегулюванням питань оподаткування не тільки законами, але й декретами та постановам Кабінету Міністрів України, указами Президента України, нормативно-правовими актами Державної податкової адміністрації (ДПА) України і т. д.

У кінці 1992 – 1993 рр. Кабінетом Міністрів України був делегований ряд повноважень щодо здійснення законодавчого регулювання відносин власності, підприємницької діяльності, соціального й культурного розвитку, митної, науково-технічної політики, кредитно-фінансової системи, системи оподаткування, державної політики оплати праці та ціноутворення. Декрети Кабінету Міністрів України мали силу законів і могли зупиняти дії законодавчих актів, вносити в них зміни і доповнення. Протягом періоду делегування повноважень Кабінетом Міністрів було прийнято 83 декрети,

якими змінено або зупинено дію десятків законів України, у тому числі і з питань оподаткування.

Використовуючи своє право законодавчого регулювання питань оподаткування, Кабінет Міністрів України проводив політику перегляду податкових ставок. Зокрема, протягом 1993 р. двічі переглядалися ставки прибуткового податку з громадян, внаслідок чого максимальна ставка податку була піднята до найвищого рівня. Крім того, спочатку була знижена, а потім знову підвищена ставка ПДВ.

В наступні роки Кабінету Міністрів України було надано право законодавчого врегулювання питань про Єдиний митний тариф щодо внесення змін до ставок мита на товари, які перевозяться через митний кордон України. В 1998 р. була зроблена невдала спроба розширити права Кабінету Міністрів України щодо внесення змін в ставки не тільки ввізного мита, а й акцизного збору. Таке делегування Кабінету Міністрів повноважень законодавчого регулювання питань оподаткування було вимушеною мірою, пов'язаною, з одного боку, – з незавершеністю процесу становлення податкової системи України, низькою якістю деяких законів з питань оподаткування і необхідністю їх удосконалення або заміни, а з іншого – невчасним ухваленням парламентом України необхідних законів. Враховуючи негативний характер відзначених фактів, в Конституції України (ст. 92) зафіксовано, що система оподаткування регулюється виключно законами України, а ухвалення законів було віднесено до повноважень Верховної Ради України (ст. 85). У той же час Президенту України було надано право ініціювати внесення змін і доповнень до чинного податкового законодавства, направлених на вирішення найважливіших проблем оподаткування — зменшення податкового тиску і приведення законодавчих норм у відповідність з економічними, політичними та соціальними реаліями.

Окрім законів, прийнятих Верховною Радою України, декретів і постанов Кабінету Міністрів України, указів Президента України, питання оподаткування регулюються також нормативно-правовими актами Державної податкової служби України. Остання не тільки видає накази і інструкції, але й готує проекти законів, які Кабінет Міністрів України як суб'єкт законодавчої ініціативи вносить на розгляд Верховної Ради. Аналогічні функції виконує Державна митна служба України. При цьому окремі

положення нормативно-правових актів нерідко суперечать нормам відповідних законів і, перш за все, розширюють податкову базу порівняно з передбаченою в законодавчому акті. Така практика, по-перше, призводить до порушення фундаментального принципу правової держави – верховенства закону в ієрархії джерел права, по-друге, об'єктивно сприяє проведенню експансіоністської фіскальної політики.

Отже, неоднорідність правової бази системи оподаткування, яку можна виправдати на початковому етапі її становлення, суперечить вимозі системності податкового законодавства. Одним із шляхів подолання цього недоліку є виключно законодавче врегулювання всіх принципів аспектів податкової системи. Особливістю законодавчої бази України є не тільки її неоднорідність, а й невисока якість ряду законів, невідповідність їх норм соціально-економічним і політичним процесам в країні. Важливі критерії якості законів — узгодженість, несуперечність, можливість однозначного тлумачення певних положень, відсутність правових лазівок. Ухвалення законів, що відповідають відзначеним критеріям, передбачає придбання досвіду законотворчої діяльності, наявність висококваліфікованих фахівців з розробки законопроектів, володіння ними мистецтвом адаптації норм законів, запозичених із західного податкового права, до українських реалій. Закони, що не відповідають встановленим критеріям, завжди недієздатні, а суперечності або пропуски в них призводять до необґрунтованого зменшення податкових надходжень.

Процес становлення податкової системи України ускладнювався і в результаті неузгодженості і суперечності дії різних гілок влади, які стали причиною гальмування позитивних економічних і фінансових змін, своєчасного ухвалення важливих законів з питань оподаткування, а також Податкового кодексу України. З іншого боку, відсутність достатніх законодавчих обмежень може служити чинником, стримуючим експансіоністську фіскальну політику уряду, рішення якого не знаходять підтримки в парламенті. Наслідком неузгодженості думок парламенту і уряду можуть бути поступки обох сторін в питаннях податково-бюджетної політики, зокрема, ухвалення бездефіцитного бюджету, згода уряду на зниження величини податкових ставок, здійснюване під тиском парламентських груп.

Податкова політика України здійснюється, виходячи з певних принципів, які відображають її задачі. Чинним податковим законодавством,

зокрема Законом України "Про внесення змін в Закон України "Про систему оподаткування" від 18.02.1997 р. з подальшими змінами і доповненнями [2], були визначені основні принципи реалізації фіскальної політики на сучасному етапі: стимулювання підприємницької діяльності; обов'язковість; рівнозначність і пропорційність; рівність; соціальна справедливість; стабільність; економічна обґрунтованість; рівномірність сплати; компетенція; єдиний підхід; доступність.

Значний вплив на законодавче регулювання оподаткування надає лобістська діяльність. Саме лобіювання стало причиною введення в Україні численних, нічим не виправданих податкових пільг щодо ПДВ, акцизного збору, мита і деяких інших норм законів з оподаткування, які призвели до відчутних втрат державного бюджету України.

Проте особливістю України є не лобістська діяльність, а відсутність її законодавчої регламентації, яка має місце в багатьох країнах. Так, в США з 1995 р. діє "Акт регулювання лобізму", за яким лобісти повинні реєструватися, робити звіт про свою діяльність і дотримуватися його умов. Санкції за невиконання цих умов можуть досягати 50 тис. дол. Встановлені достатньо жорсткі правила поведінки конгресменів у цій сфері. В Німеччині діє положення про реєстрацію союзів і їх представників при бундестагу, яким регулюється "зовнішній лобізм" [82]. Відсутність нормованого лобізму в Україні зрештою відображається на якості законотворчої діяльності парламенту.

На формування податкової системи в Україні впливає також відсутність чіткого законодавчого розмежування функцій, компетенції і завдань центральних та місцевих органів виконавчої влади й органів місцевого самоврядування, що ускладнює процес розмежування витрат і доходів між ланками бюджетної системи, становлення підсистеми місцевих податків і зборів як основного джерела доходів місцевих бюджетів.

Важливими обмежувачими чинниками становлення податкової системи України є також масштаби неформальних інституційних відносин і пов'язані з ними масштаби "тіньової економіки" [196]. Такі відносини були викликані слабкістю державної влади, відсутністю ефективних законів і механізмів, що визначають правила поведінки суб'єктів ринкової економіки і неефективністю діяльності офіційних інститутів, що забезпечують їх дотримання. Неформальні інституційні відносини зв'язані з функціону-

ванням неформальних інститутів – служб, що надають послуги з охорони бізнесу, консультації з питань легальних і нелегальних шляхів зменшення суми податкових зобов'язань і тому подібне, а також з наявністю неофіційних норм і правил, якими регулюються ці відносини. Неофіційні відносини породжують появу неофіційних платежів і доходів, що не є об'єктом оподаткування. Оскільки неформальні інститути є наслідком недоліків формальних інститутів, співіснування їх створює явище, що отримало ім'я "поганої рівноваги" [196].

Враховуючи вплив "тінізації" на формування податкової політики і функціонування податкової системи України, доцільно проаналізувати причини цього явища. "Тінізація" економіки перш за все була пов'язана з особливостями таких важливих інституційних перетворень, як роздержавлення і приватизація. Основні серед них: господарсько-номенклатурний характер приватизації; створення приватної власності перш за все шляхом незаконного відчуження об'єктів державної власності; зрощення владних структур з комерційними організаціями і кримінальними елементами. Як наслідок, вже на початку формування податкової системи і податкової політики в Україні склалися несприятливі умови у вигляді традицій тіньової діяльності, що достатньо окріпли, порушення законів, ухилення від оподаткування. Крупні масштаби "тінізації" економіки призвели до низької фіскальної ефективності податкової системи.

Серед інших чинників, що зумовили "тінізацію" економіки, можна назвати:

- неефективність системи державного контролю і регулювання змішаної економіки; відсутність ефективної системи контролю над бюрократичним апаратом;

- недосконалість законодавства, ухвалення законів, які створюють сприятливі умови для приховування доходів, розкрадання державних коштів;

- порушення законів органами влади, що призвело до формування негативного відношення до законів з боку громадян; неефективна правоохоронно-судова система.

Крім того, масштаби "тінізації" економіки в Україні обумовлені значним рівнем податкового вантажу і порівняно невисокою вартістю ухилення від сплати податків, а також надмірним державним регулюванням на

мікрорівні, що суттєво збільшує операційні витрати на ведення легального бізнесу. Значний рівень податкового вантажу на легальний бізнес може бути як наслідком "тінізації" економіки, так і її причиною. Розглядаючи податковий вантаж як причину, необхідно помітити, що платники вдаються до приховування своїх доходів від оподаткування, якщо вартість такого приховування нижче за вигоди, які воно дає. Це можна описати за допомогою формули [219]:

$$B^{te} + B^{cc} > C^e + C^h + p_i C^r + C^{tm}, \quad (1.1)$$

де B^{te} – розмір податку, від сплати якого ухиляються;

B^{cc} – заощаджена вартість виконання податкового законодавства;

C^e – прямі витрати на ухилення (на операції з готівкою, на приховування запасів і об'єму продажу, на ведення подвійної бухгалтерської звітності);

C^h – непрямі витрати на приховування ухилення (на знешкодження можливих шантажистів, на хабарі);

p – ризик бути спійманим;

C^r – вартість ризику, залежна від штрафних санкцій, вірогідність тюремного ув'язнення і від того, як суб'єкт сприймає ці види покарання;

i – ступінь упевненості в покаранні, яка залежить від непідкупності урядовців;

C^{tm} – податкова етика (особистий дискомфорт, залежний від того, якою мірою особа відчуває себе винною в несплаті податків, а також від того, як сильно воно турбуватиметься; вплив оточення залежить від того, чи роблять те ж друзі, родичі, колеги і чи вважають вони це прийнятним).

Масштаби приховування доходів від оподаткування в Україні свідчать про те, що вартість приховування їх є нижчою вартості отримуваних вигод. Аналіз складових цієї вартості дає можливість зробити висновок, що вплинути на поведінку платника, тобто на його наміри приховувати доходи, можна лише шляхом продуманої податкової політики:

зниження податкових ставок;

забезпечення превалювання величини граничної ставки штрафних санкцій над граничною ставкою податку;

спрощення процедури адміністрування податків, але забезпечення невідворотності покарання;

підвищення податкової етики.

Крім трансформацій у податковій політиці держави, необхідно досягти зміни стереотипів мислення платників податків, яке характеризується надією на можливість раптових позитивних змін в суспільному житті; підвищити рівень осмислення суспільством соціально-економічних процесів; подолати суперечності між складністю проблем, які встали перед українським суспільством, і рівнем політичної культури; ліквідувати негативні звички правового і податкового нігілізму.

Недостатня увага до цих чинників спричинила такі негативні явища у сфері оподаткування, як становлення (в перші роки незалежності) податкової системи України за відсутності наукових концепцій її формування; ігнорування вимог адекватності податкової системи країни особливостям її соціально-економічного та культурного розвитку; нерозуміння того, що поява податкових нововведень, які перевищують допустимий в цій культурі "крок новизни", сприяє дестабілізації соціально-економічних процесів; неврахування впливу соціально-культурних особливостей на поведінку суб'єктів оподаткування, характеру їх реакції на податкові зміни. Тому природною є потреба приведення соціально-економічних і податкових реформ у відповідність з культурним потенціалом суспільства [196].

Податкова політика держави повинна відповідати рівню і особливостям розвитку національної економіки. Якщо вона є неадекватною останній, то негативно впливає на її розвиток. Відсутність гнучкості податкової політики в країнах з транзитивною економікою може довести до стагнації і падіння виробництва.

Похідний характер податкових відносин від виробничих виявляється в наступних аспектах:

суспільна форма виробництва суттєво впливає на форму, в якій здійснюється мобілізація коштів до бюджету держави: в умовах натурального господарства переважають податки в натуральній формі; розвиток товарно-грошових відносин стає однією з передумов перетворення податків в постійне джерело державних доходів, а також змінює форму стягнення податків. Розвиток і концентрація виробництва разом з розши-

ренням круга суспільних потреб і обов'язків держави стають основною причиною розвитку податкової системи;

розвиток виробництва визначає можливості мобілізації податкових доходів до бюджету держави, їх об'єм, отже, частину ВВП, що перерозподіляється через бюджет, а також характер реакції платників на рівень податкових вилучень до державного бюджету. Чим більш розвинене суспільне виробництво, чим багатша країна і її громадяни, тим спокійніше вони реагують на зростання частини податкових вилучень до державного бюджету. Зростання податкових вилучень в країні з низьким рівнем суспільного виробництва і добробуту може стати абсолютно неприйнятним для її громадян.

1.2. Податкове регулювання: сутність та сфера застосування

Ефективне функціонування ринкової економіки, незважаючи на властиві їй самоорганізацію та саморегулювання, неможливе без державного регулювання економічних та соціальних процесів на рівні суспільства, регіонів та суб'єктів господарювання.

Великий тлумачний словник сучасної української мови визначає регулювання як «дію за значенням «регулювати», а останньому терміну дається два визначення [42, с.1020]:

1) «впорядковувати що-небудь, керувати чимось, підкоряючи його відповідним правилам, певній системі»;

2) «домагатися нормальної роботи машини, установки, механізму і т. ін., забезпечуючи злагоджену роботу складових частин, деталей».

Відповідно до визначення, наведеного в Економічній енциклопедії, під державним регулюванням економіки слід розуміти «сукупність форм та методів цілеспрямованого впливу державних установ і організацій на розвиток суспільного способу виробництва (у тому числі продуктивних сил, техніко-економічних, організаційно-економічних та соціально-економічних відносин) для його стабілізації та пристосування до умов, що змінюються» [66, с. 322].

Інакше кажучи, державне регулювання економіки представляє собою вплив держави на хід економічних процесів шляхом їхнього корегування відповідно до поставлених цілей соціально-економічного розвитку в інтересах суспільства. Система державного регулювання здійснює, з одного боку, розробку та встановлення певних правил, дотримання яких є обов'язковим для всіх суб'єктів господарської діяльності, а з іншого – відповідальність цих суб'єктів за дотримання встановлених правил.

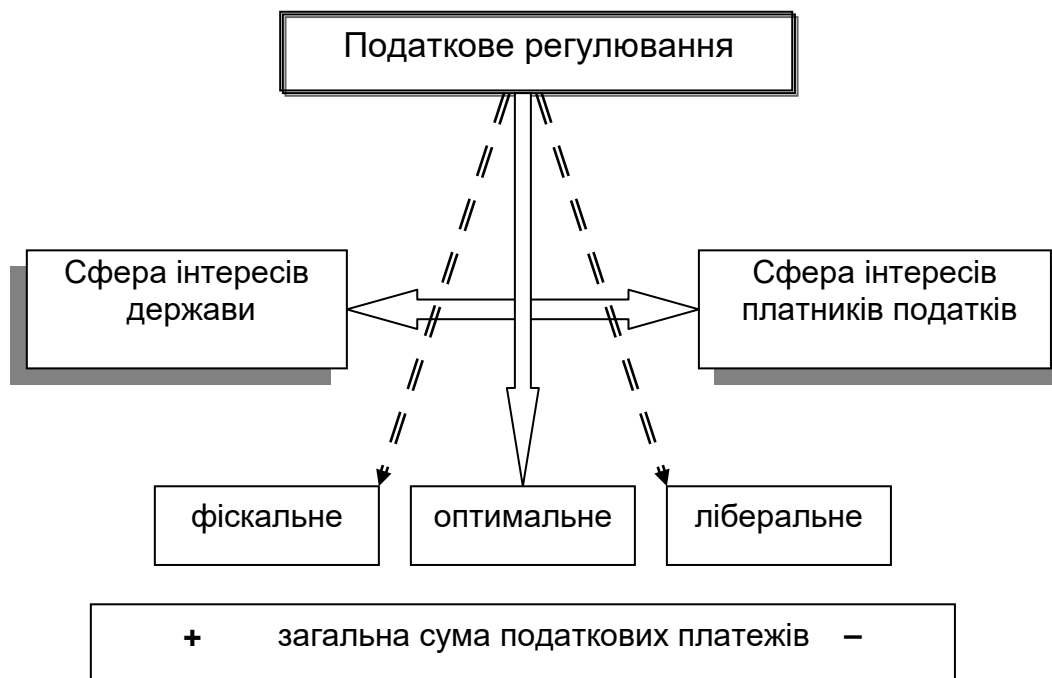
Однією з найважливіших і найбільш ефективних складових державного регулювання економіки є податкове регулювання, під яким розуміється цілеспрямований вплив держави на учасників економічних відносин за допомогою засобів та інструментів податкової політики. Саме за допомогою податкової політики держава не тільки формує джерела фінансування суспільно необхідних витрат, реалізуючи фіскальну функцію податків, але й забезпечує створення потрібних передумов до структурної перебудови національної економіки та її зростання.

Об'єктивною основою використання оподаткування в якості одного з найважливіших важелів економічної політики держави виступає властива податкам та системі оподаткування в цілому регулююча функція.

Проблеми податкового регулювання традиційно привертають до себе підвищену увагу науковців і практиків, оскільки в цій сфері перетинаються інтереси держави і регіонів з інтересами суб'єктів господарювання та громадянами – платниками податків. Гармонізація й підтримка балансу цих інтересів дозволяє створити необхідні умови для забезпечення економічного зростання, соціальної стабільності в суспільстві та підвищення добробуту населення.

У спрощеному вигляді механізм впливу податкового регулювання на баланс інтересів держави і платників представлений на рис. 1.1.

Виходячи з завдань фіскальної політики, держава зацікавлена у збільшенні загальної суми податків та зборів, які надходять до бюджетів усіх рівнів та державних цільових фондів. Надмірне підвищення податкового навантаження (мова йде про пріоритет державних інтересів) позбавляє платників стимулів стосовно розвитку та розширення масштабів діяльності, що веде до таких негативних наслідків, як ухилення від оподаткування та тінізація економіки.

Рис. 1.1. Механізм впливу податкового регулювання на баланс інтересів держави і платників податків

Інтерес платників податків, навпаки, полягає в мінімізації витрат, пов'язаних з погашенням податкових зобов'язань, тому лібералізація оподаткування об'єктивно сприяє зміцненню фінансового стану платників податків, зростанню обсягів продажу (тобто сприяє насиченню ринку і створенню конкурентного середовища) і збільшенню виплат, пов'язаних з оплатою праці. Останнє, в свою чергу, не тільки забезпечує покращення добробуту населення, але й стимулює збільшення попиту в масштабах країни, що є найважливішим чинником стабільного економічного розвитку.

Обґрунтоване зниження податкового навантаження може позитивно відзначатися на величині податкових надходжень у бюджет, оскільки обумовлене ним збільшення масштабів діяльності платників податків розширює базу непрямого оподаткування, а зростання прибутку підприємств і оплати праці забезпечує збільшення податкових надходжень за рахунок прямих податків і зборів.

У той же час зайва лібералізація оподаткування призведе до скорочення доходів держави, що унеможливіє фінансування поточних державних соціальних та економічних програм у повному обсязі, тобто до обмеження загальнонаціональних інтересів.

Таким чином, завданням державної податкової політики є встановлення такого оптимального рівня й умов оподаткування, які забезпечують баланс інтересів держави і платників. Проблема полягає у тому, що ці інтереси постійно змінюються і залежать від багатьох факторів. Тому оптимальні для певних умов і на певний момент часу параметри податкової системи перестають забезпечувати баланс інтересів зі зміною пріоритетів розвитку суспільства та цілей економічної й соціальної політики держави.

Загальну оцінку податкової політики і змін у податковому законодавстві варто робити, виходячи з цілей політики в бюджетно-податковій сфері. Зокрема, загальною метою податкової політики є стимулювання розвитку виробництва; зниження податкового тягара на сумлінних платників податків, і, насамперед, на вітчизняних виробників; зменшення неплатежів та розширення податкової бази.

Податки мають визначальний та двоїстий вплив на розвиток виробництва. З одного боку, вилучення у формі податків певної частини доходів платників призводить до зменшення інвестиційних можливостей останніх, що негативно відображається на розвитку виробництва. З іншого боку, податки можуть певним чином стимулювати розвиток виробництва [54]. Безпосередній вплив оподаткування на результати розширеного відтворення виявляється у формуванні системи фінансових стимулів для наступного розвитку підприємництва при зниженні податкового преса. Уже відзначалося, що високий рівень оподаткування підриває стимули до розширення підприємницької діяльності. Навпаки, введення оптимальних податкових ставок і обґрунтованих податкових пільг створює ряд діючих стимулів для економічного зростання. Зростають обсяги підприємницької діяльності, і, як наслідок, збільшується база оподаткування й первинні доходи платників податків [125].

Примусове вилучення у платника певної частини його доходу спонукає такого платника до підвищення продуктивності праці й веде до зростання виробництва. Однак податки можуть стимулювати працю і підприємницьку ініціативу лише в тому випадку, коли платник буде впевнений, що за допомогою податку держава не вилучить у нього весь приріст прибутку, отриманий у результаті зменшення витрат виробництва.

Інакше в платника, навпаки, зникає будь-яке бажання підвищувати продуктивність праці і розширювати виробництво.

Використовуючи податкові надходження, держава може перерозподіляти капітал з тих галузей виробництва, які задовольняють менш невідкладні суспільні потреби, у ті галузі, розвиток яких дасть можливість вирішити принципово важливі для суспільства в цілому проблеми, підняти економіку країни на вищий рівень. Таким чином, за допомогою податкових надходжень держава може впливати на структуру виробництва.

Проводячи певну податкову політику, держава змінює структуру сукупного попиту в країні (вилучення за допомогою податків частини індивідуальних доходів приводить до зменшення витрат на споживання й індивідуальних інвестиційних витрат) та збільшує державний попит на продукцію окремих галузей і компаній, отже, створюючи для них ринки збуту, стимулює їхній розвиток. Крім того, держава сама організовує виробництво суспільних товарів і послуг, фінансуючи це виробництво за рахунок податкових надходжень.

Певні елементи оподаткування (податкові пільги, ставки) можуть використовуватися як важелі прискорення розвитку виробництва в суспільно необхідних напрямках.

Разом з тим, незважаючи на високу ефективність, вважати податкове регулювання єдиним та вирішальним важелем регулювання економічних процесів було б неправильно, оскільки винятково шляхом зміни умов оподаткування без інших важелів державної економічної політики неможливо вирішити всі проблеми у сфері економіки. Тому податкове регулювання варто розглядати як один із ефективних і необхідних механізмів державного регулювання економіки, який повинен застосовуватися в поєднанні з іншими непрямыми і прямими методами.

Оподаткування займає особливе місце в державному регулюванні підприємницької діяльності (рис. 1.2).

Насамперед, з точки зору суб'єктів впливу, податкове регулювання однозначно відноситься до державних методів регулювання підприємницької діяльності. Саме держава визначає ключові умови оподаткування, організовує податковий процес і забезпечує контроль за своєчасністю і повнотою сплати податків і зборів.

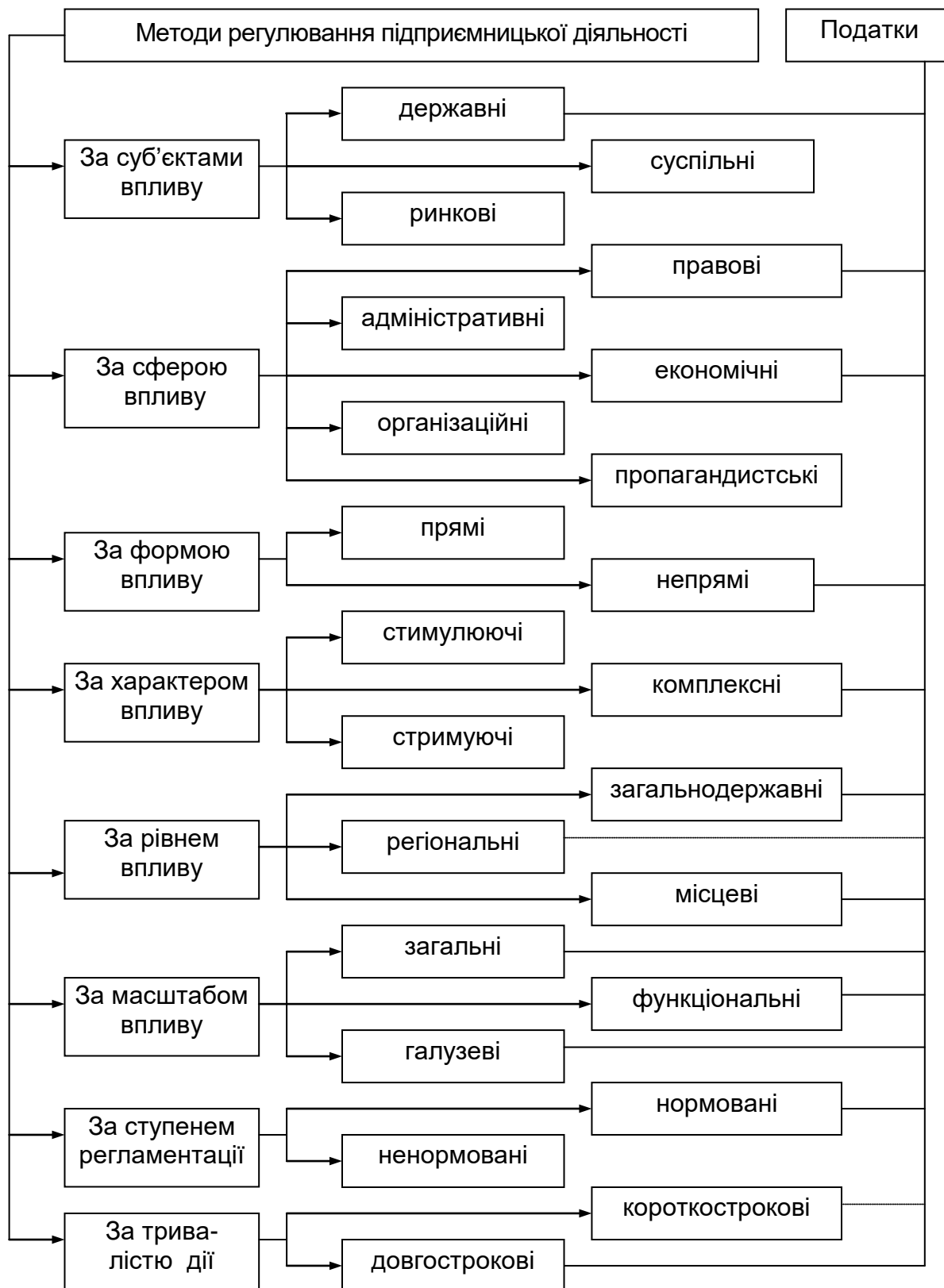

Рис. 1.2. Податки в системі методів регулювання підприємницької діяльності [79]

З погляду сфери впливу, податкове регулювання більшістю фахівців відноситься до економічних методів, оскільки за своєю сутністю воно реалізується саме через економічні інтереси суб'єктів податкового процесу. Відповідно до частини першої ст. 17 Господарського кодексу України [53], система оподаткування України повинна базуватися на принципі сполучення інтересів суспільства, держави, територіальних громад, суб'єктів господарювання та громадян.

У той же час специфікою податкового регулювання є тверде законодавче закріплення податкових правовідносин. З урахуванням цього податкове регулювання може бути класифіковане також і як правовий метод державного регулювання підприємницької діяльності.

Господарським кодексом України (ст. 17, частина перша) визначено, що «система оподаткування в Україні, податки і збори встановлюються виключно законами України» [53]. Аналогічна норма міститься й у Конституції України.

У Законі України «Про систему оподаткування» [2] податкове регулювання як прояв регулюючої функції податків знайшло відображення в сукупності принципів побудови системи оподаткування (ст. 3). З дванадцяти визначених у цій статті принципів чотири тією чи іншою мірою пов'язані з податковим регулюванням. До них відносяться:

стимулювання науково-технічного прогресу, технологічного оновлення виробництва, виходу вітчизняного товаровиробника на світовий ринок високотехнологічної продукції;

стимулювання підприємницької виробничої діяльності та інвестиційної активності – введення пільг щодо оподаткування прибутку (доходу), спрямованого на розвиток виробництва;

обов'язковості – впровадження норм щодо сплати податків і зборів (обов'язкових платежів), визначених на підставі достовірних даних про об'єкти оподаткування за звітний період, та встановлення відповідальності платників податків за порушення податкового законодавства;

соціальної справедливості – забезпечення соціальної підтримки малозабезпечених верств населення шляхом запровадження економічно обґрунтованого неоподаткованого мінімуму доходів громадян та за-

стосування диференційованого і прогресивного оподаткування громадян, які отримують високі та надвисокі доходи.

Комплексний характер податкового регулювання виявляється й у тому, що системі оподаткування, у тому числі й в Україні, властиві деякі ознаки адміністративних методів регулювання. Так, зокрема, один із загальнодержавних податків – плата за торгові патенти – за сутністю є платою за право на здійснення окремих видів діяльності, тобто однозначно носить дозвільний характер [4]. Крім того, до заходів адміністративного впливу може бути віднесена заборона на застосування фіксованого податку з доходів від підприємницької діяльності внаслідок порушення встановлених для таких платників обмежень (ст. 14 Декрету Кабінету Міністрів України «Про прибутковий податок з громадян» [15]), обмеження на здійснення окремих господарських операцій з активами, що перебувають у податковій заставі, тощо.

За формою впливу податкове регулювання відноситься до непрямих методів, які базуються не на прямому примусі суб'єктів господарювання, а на використанні їхніх економічних інтересів. Справа в тому, що, використовуючи засоби податкової політики, держава створює умови, при яких платнику стає вигідно здійснювати дії, що відповідають державним інтересам, і невигідно – робити те, що не відповідає інтересам суспільства.

Заходи податкового регулювання за характером впливу можуть бути як стимулюючими, так і стримуючими, тобто мати комплексний характер. Так, прийняття в 1999 році спрощеної системи оподаткування, обліку та звітності суб'єктів малого підприємництва [12] послужило могутнім стимулом для розвитку цього сектора національної економіки. Прикладом податкового «стримування» може слугувати спеціальний метод податкового обліку бартерних операцій (валовий доход та податкові зобов'язання по ПДВ збільшувалися в момент здійснення першої в рамках бартеру операції, а право на збільшення валових витрат і податковий кредит виникало в момент здійснення заключної операції [8, 1]), який застосовувався в 1997–2002 роках. Його застосування значною мірою сприяло скороченню питомої ваги бартеру в економіці країни. Класичним прикладом податкового «стримування» є акцизний збір, введення якого

при наявності еластичного попиту сприяє зниженню споживання підакцизних товарів.

За рівнем впливу податкове регулювання здійснюється як на загальнодержавному (загальнодержавні податки та збори), так і на місцевому рівнях (місцеві податки і збори, а також надання місцевими органами самоврядування пільг по загальнодержавним податкам та зборам у межах сум, які підлягають зарахуванню в місцеві бюджети, що передбачено Законом України «Про систему оподаткування» [2]). Разом з тим, починаючи з кінця 90-х років ХХ ст., деякі механізми податкового регулювання набувають характеру регіональних. Це, зокрема, стосується територій, на яких в якості експерименту застосовувався спеціальний торговий патент, а також спеціальних (вільних) економічних зон та територій пріоритетного розвитку, мажі яких у багатьох випадках не відповідають межах окремих територіальних громад.

З погляду масштабу впливу заходи податкового регулювання можуть мати характер: загальний (забезпечується вплив на усіх без винятку платників податків, наприклад, зниження з 01.01.2004 року ставки податку на прибуток), галузевий (податкові механізми підтримки сільськогосподарських товаровиробників, суб'єктів видавничої справи, підприємств автомобілебудівної, літакобудівної, суднобудівної й інших галузей) або ж функціональний (податкове стимулювання інноваційної, інвестиційної діяльності і т. ін.).

За ступенем регламентації податкове регулювання варто віднести до нормованих методів державного регулювання, причому (на відміну від інших методів) встановлення ставок податків та зборів, за рідкісними винятками, здійснюється органами законодавчої влади або місцевого самоврядування.

З погляду тривалості дії податкове регулювання в більшості випадків відносять до довгострокових методів [79, 95, 97], що пов'язано з високою інертністю економічних процесів і, як наслідок цього, – значним часовим розривом між моментом здійснення регулюючого впливу та моментом одержання відповідного результату. Разом з тим існує й діаметрально протилежна точка зору, відповідно до якої «стрижень податкового

регулювання становить система економічних засобів оперативного втручання в хід виконання податкових зобов'язань» [122, с.121].

На думку авторів запропонованого наукового видання, заходи податкового регулювання, в залежності від цілей, обраного механізму та порядку його застосування, можуть мати як довгостроковий (стратегічний), так і оперативний (тактичний) характер.

У першому випадку маються на увазі механізми податкового регулювання, результат застосування яких забезпечує досягнення стратегічних цілей і, як правило, не може бути отриманий в тому ж періоді, в якому реалізується регулюючий вплив. До них відносяться, наприклад, стимулювання інвестиційної активності суб'єктів підприємницької діяльності й громадян і заходи, спрямовані на детінізацію економіки та легалізацію об'єктів оподаткування, тощо.

У другому випадку мова йде про заходи, здатні забезпечити одержання результату без істотного проміжку часу, тобто практично відразу ж після застосування відповідного регулюючого механізму. До них відносяться: регулювання кон'юнктури ринку шляхом зміни ставок мита і ввізного ПДВ (у 2004 році такі заходи були застосовані для недопущення зростання цін на внутрішньому ринку зерна); введення пільг по ПДВ для суб'єктів видавничої справи (2004 р.) з метою захисту вітчизняних товаровиробників і т. ін.

Історія осмислення й практичного застосування податкового регулювання як реалізація регулюючої функції податків тісно пов'язана з еволюцією теорій оподаткування.

Класична теорія, найбільш яскравими представниками якої були А. Сміт, У. Петі, Ж-Б. Сей, Д. Рікардо, Дж. Міль, базувалася на винятковості фіскальної функції податків, котрі розглядались тільки як джерела доходу бюджету держави [95, 193, 169].

У працях Дж. Кейнса на початку ХХ ст. простежується вже принципово інший підхід до податків – як до «вбудованих механізмів гнучкості» економічної системи [99, с. 364-365]. Податки в кейнсіанській теорії розглядаються як інструмент державного регулювання економіки, у тому числі й для згладжування різких коливань економічних процесів.

Теорія монетаризму М. Фрідмена розглядала податки як інструменти вилучення з обігу зайвої грошової маси, тобто регулюючий вплив податкової політики в цій теорії зводився насамперед до стабілізації інфляційних процесів [229, 97].

Представники неокейнсіанської теорії І. Фішер і Н. Кадлор в якості основних інструментів податкового регулювання розглядали об'єкт і базу оподаткування. Особливе місце в цій теорії займала ідея перерозподілу накопичених заощаджень в інвестиції й інші напрямки за допомогою податків на споживання [226, 227].

Сформована до 70 р. ХХ ст. теорія економіки пропозиції, яка певним чином є синтезом неокласичної економічної теорії, теорії граничної ефективності факторів виробництва і сучасного монетаризму, визнає високу ефективність податкового регулювання економіки. При цьому основними напрямками податкового регулювання визнаються вплив податків на відтворювальні процеси, процеси нагромадження капіталу та рівень платоспроможного попиту населення, насамперед, за рахунок зміни податкових ставок [97, 227].

У вітчизняній фінансовій думці ХІХ – ХХ ст. необхідність активного використання регулюючої функції оподаткування сформульована в працях С. Іловайського [95], А. Ісаєва [96] І. Озерова [156], О. Соколова [194], А. Тривуса [215]. При цьому наряду з місцем податків у регулюванні економічних процесів, відзначалося значення податкового регулювання для соціальної політики держави.

У працях сучасних українських дослідників [62, 79, 121, 142, 54] велика увага приділяється не безпосередній можливості впливу податків на економіку, яка на сьогодні вже не піддається сумнівам, а переважно проблемам вивчення механізму цього впливу та ефективності застосування інструментарію податкового регулювання, і, насамперед, у сфері розвитку підприємницької діяльності.

З погляду масштабів слід розрізняти податкове регулювання економічних процесів на макро- та на мікрорівні.

До числа найважливіших завдань, які розв'язуються за допомогою податкового регулювання на макрорівні, відносяться завдання:

регулювання попиту та пропозиції. Вирішення цього завдання забезпечується зміною співвідношення прямих і непрямих податків, стримуванням попиту на певні групи товарів за допомогою введення спеціальних податків та зборів (акцизного збору, збору на розвиток садівництва, виноградарства та хмелярства і т. ін.);

формування раціонального співвідношення між накопиченням та споживанням. Зниження податкового тягара, як правило, приводить до випереджального зростання накопичення;

вплив на темпи інфляційних процесів. З одного боку, податки розглядаються як засіб вилучення зайвої маси коштів, а з іншого – зміна ставок податків впливає на рівень цін. На думку В. Найдьонова та А. Сменковського [145] високі податки становляться двояким фактором інфляції: а) через скорочення (втечу в тінь) податкової бази та збільшення бюджетного дефіциту; б) через бажання підприємців компенсувати податкові вилучення додатковим доходом від зростання цін. Разом з тим збільшення податкового навантаження на доходи громадян стримує платоспроможний попит, що може певною мірою протидіяти підвищенню цін виробниками;

формування раціональної галузевої структури. Введення галузевих податкових пільг (пільги для суб'єктів видавничої справи, підприємств автомобілебудівних, суднобудівних галузей і т. ін.), а також спеціальних галузевих податкових режимів (фіксований сільськогосподарський податок та спеціальний режим ПДВ для сільгосптоваровиробників) приводить до зменшення податкових вилучень у підприємств, які працюють у цих галузях, що забезпечує збільшення рентабельності та підвищення на цій основі інвестиційної привабливості зазначених галузей, і, в кінцевому рахунку, – їх прискорений розвиток;

стимулювання інноваційних та інвестиційних процесів. Цей напрямок податкового регулювання став особливо популярним у податкових системах більшості розвинених держав і стосується інтересів усіх платників податків. Найбільш характерними інструментами, які використовуються для податкового стимулювання інвестиційної діяльності є: податковий інвестиційний кредит (у формі відстрочки або розстрочки погашення податкових зобов'язань на період реалізації відповідного проекту);

прямі пільги інноваційним підприємствам; спеціальні механізми оподаткування дивідендів, введення спеціальних режимів оподаткування (в рамках спеціальних економічних зон і технопарків) і т. ін.;

прискорений розвиток депресивних регіонів. Вирішення цього завдання здійснюється за рахунок таких засобів податкового регулювання, як введення спеціальних режимів оподаткування окремих територій, а також реалізація регіональної податкової політики органами місцевого самоврядування (до їх компетенції входить не тільки введення й скасування більшості місцевих податків та зборів, а й надання пільг щодо загальнодержавних податків і зборів, що надходять до місцевих бюджетів).

Реалізація податкового регулювання на мікрорівні проявляється через зміну податкового навантаження на конкретних платників, що відповідають встановленим критеріям.

Серед завдань, які розв'язуються засобами податкового регулювання на рівні суб'єктів господарювання, можна відзначити наступні:

створення зацікавленості в розвитку підприємницької ініціативи населення. Серед заходів цього напрямку у вітчизняній та закордонній практиці оподаткування заслуговують на увагу такі, як звільнення новостворених суб'єктів господарювання від оподаткування на певний період (так звані податкові канікули), введення спрощеної системи оподаткування, обліку та звітності суб'єктів малого підприємництва, касовий метод податкового обліку ПДВ для новостворених торгових підприємств, тощо.

збільшення обсягів діяльності та розвиток конкурентного середовища. Найбільш радикальним засобом впливу на суб'єктів господарювання в цьому напрямку є введення єдиного податку з фізичних осіб – суб'єктів малого підприємництва, податкові зобов'язання за яким не пов'язані з розмірами виручки від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг);

стимулювання раціонального використання ресурсів. У певному сенсі на вирішення цього завдання спрямовано саме введення таких загальнодержавних податків та зборів, як плата за землю, збір за забруднення навколишнього природного середовища та деяких інших податків і зборів;

забезпечення економічної зацікавленості підприємств в інноваційному розвитку. Це завдання вирішується шляхом стимулювання: підви-

щення освітнього рівня працівників підприємств (віднесення витрат на професійну підготовку та перепідготовку кадрів до валових витрат, що дозволяє зменшити податкове навантаження з податку на прибуток); розвитку наукової та науково-технічної діяльності суб'єктів господарювання (витрати на наукові дослідження також дозволено включати до складу валових витрат); введення цільових пільг для інноваційних проектів, тощо;

насичення ринку соціально значимими товарами та послугами. Так, зокрема, спеціальні пільги щодо податку на прибуток і податку на додану вартість встановлені в Україні для вітчизняних виробників продуктів дитячого харчування, торгівля деякими товарами першої необхідності здійснюється з придбанням пільгового торгового патенту;

стримування зростання обсягів виробництва товарів, у збільшенні споживання яких держава не зацікавлена. Найбільш характерним прикладом в цьому плані є введення акцизного збору, яке підвищує кінцеву ціну підакцизного товару, що при високій еластичності попиту негативно впливає на обсяги його споживання, наслідком чого є посилення конкуренції й відповідне обмеження виробництва таких товарів.

Розвиток податкової науки та практики оподаткування висуває на передній план ряд базових проблем, пов'язаних з розвитком податкового регулювання.

Першою такою проблемою є проблема раціонального поєднання фіскальної та регулюючої функцій податків. Із вирішенням цієї проблеми пов'язана побудова ефективної системи оподаткування та ступінь розвиненості механізмів податкового регулювання. Визнання важливості цієї проблеми підтверджується тим, що частиною другої ст. 17 Господарського кодексу України [53] як обов'язкову вимогу до законів, що регулюють оподаткування суб'єктів господарювання, висунуто не просто раціональне, а й оптимальне сполучення цих функцій.

Слід зазначити, що універсальних рецептів для забезпечення такого оптимального сполучення немає ні в податковій науці, ні в практиці оподаткування, а раціональне (ефективне) співвідношення достатньо динамічне і в кожний момент історичного розвитку податкової системи обумовлюється дією цілого ряду факторів.

Цілком очевидно, що на початковому етапі становлення податкової системи держави в період побудови в Україні ринкових відносин і при відсутності необхідного досвіду податкового регулювання основним завданням податкової політики було забезпечення формування дохідної частини бюджету. Саме цими обставинами обумовлений яскраво виражений фіскальний тип податкової системи початку – середини 90-х років минулого століття.

Розвиток теорії і практики оподаткування обумовив посилення уваги до регулюючої функції оподаткування на другому етапі реформування податкової системи України, початок якого зазвичай пов'язується з 1997 роком – роком прийняття нової редакції основних податкових законів. Саме на цьому етапі отримали своє законодавче закріплення діючі на сьогодні принципи побудови системи оподаткування, пов'язані з регулюючою функцією податків; радикальному перегляду та наступній швидкій лібералізації була піддана система податкових пільг, а також вперше в історії українського оподаткування була розпочата спроба системного підходу до податкового регулювання. Останній напрямок був реалізований шляхом:

проведення широкомасштабних експериментів у сфері галузевого оподаткування (податкове стимулювання підприємств гірничо-металургійного комплексу, легкої та деревообробної промисловості, а також введення системи податкових пільг для підприємств космічної, авіабудівельної, суднобудівної і деяких інших галузей);

введення чотирьох альтернативних систем оподаткування (спеціального торгового патенту, єдиного податку для суб'єктів малого підприємництва, фіксованого податку та фіксованого сільськогосподарського податку);

створення спеціальних податкових режимів у вільних економічних зонах, на територіях пріоритетного розвитку й у технопарках.

У результаті необґрунтованого захоплення податковим стимулюванням податкове навантаження на економіку України (з урахуванням усіх податків та зборів, а також внесків до Пенсійного фонду України) знизилось в період 1997 – 2002 рр. з 35,1 до 28,7% ВВП [252, с. 201].

З 2004 року почався процес поступового згортання необґрунтованих податкових пільг, і в першу чергу, податкових пільг індивідуального характеру, результатом якого став серйозний перегляд та радикальне скорочення переліку пільг і інших механізмів податкового стимулювання з другого кварталу 2005 року.

Основними аргументами на користь такого принципового повороту податкової політики були необґрунтованість багатьох існуючих податкових пільг та зловживання, пов'язані з особливими умовами оподаткування в спеціальних економічних зонах і на територіях пріоритетного розвитку. Разом з тим ситуація, що склалася до 2005 року, пов'язана не тільки з перерахованими проблемами, а й також і з недосконалістю застосовуваних механізмів податкового регулювання та їх недостатньою ефективністю, а тому повне відмовлення від деяких із скасованих пільг, а також від спеціальних режимів оподаткування територіального характеру представляється все-таки недостатньо обґрунтованим.

У принципі будь-які заходи податкової політики безпосередньо або опосередковано несуть в собі певний регулюючий вплив на платників. Разом з тим сфера ефективного застосування податкового регулювання обмежена.

По-перше, регулюючий вплив далеко не завжди приводить до гарантованого одержання очікуваного результату. В цьому плані заслуговує на увагу точка зору В. Фокіна про те, що регулююча функція податку виявляється тільки в зоні виправданого ризику, де є присутнім причинно-наслідковий зв'язок між податковим впливом і очікуваною реакцією суб'єктів економічної діяльності й економічних процесів [227, с. 12]. Крім того, не слід забувати про те, що податкове регулювання є тільки одним із безлічі факторів, що обумовлюють економічну поведінку суб'єктів господарювання. Негативний вплив інших факторів може звести нанівець доцільність тих чи інших податкових нововведень. Тому податкове регулювання варто розглядати не як універсальний та абсолютно ефективний засіб економічної політики держави, а як один із її елементів, який може забезпечити отримання позитивного результату тільки в комплексі з іншими засобами державного регулювання економіки.

По-друге, проблема ефективності податкового регулювання пов'язана з відповідними витратами, які держава в особі контролюючих та інших органів виконавчої влади несе не тільки у зв'язку з розробкою та реалізацією регулюючого впливу, але й у зв'язку з необхідністю здійснення адміністрування й контролю. На практиці такі витрати можуть перевищити очікуваний результат, що призводить до неефективності відповідних заходів податкового регулювання. Характерним прикладом такої ситуації в українській практиці оподаткування є збір з власників собак. Незважаючи на те, що цей місцевий збір є обов'язковим до застосування на всій території України, він введений далеко не в усіх територіальних громадах саме у зв'язку з тим, що витрати на його адміністрування перевищують суми збору від нього.

По-третє, застосування конкретних інструментів податкового регулювання повинно бути ретельно прораховано та чітко регламентовано для попередження можливих зловживань. Теоретично ефективні заходи податкового регулювання на практиці можуть не привести до очікуваного результату виключно у зв'язку з відсутністю чіткого й однозначного механізму їх реалізації.

По-четверте, практично будь-який засіб у сфері податкового регулювання має певний часовий термін застосування. Тому оцінка ефективності його використання повинна враховувати результати і витрати за весь період його дії з урахуванням різночасності очікуваних витрат і результатів, причому величина часового лага значною мірою обумовлюється характером регуляторного впливу.

Тому будь-який регуляторний вплив у сфері оподаткування попередньо має оцінюватися не тільки з позиції пов'язаних з ним витрат та очікуваного результату, але й з погляду імовірності отримання останнього.

1.3. Механізми податкового регулювання

Регулююча функція оподаткування реалізується за допомогою спеціальних механізмів, вбудованих в систему оподаткування в цілому і в кожен податок – окремо.

Роль цих механізмів в ефективному функціонуванні системи оподаткування настільки важлива, що деякі фахівці визначають термін «податкове регулювання» саме через ті важелі, що застосовуються в процесі його здійснення.

Так, зокрема, А. Началов під податковим регулюванням розуміє заходи непрямого впливу на економічні та соціальні процеси шляхом зміни: 1) виду податків; 2) податкових ставок; 3) встановлення податкових пільг; 4) підвищення або зниження загального рівня оподаткування; 5) відрахувань у бюджет [149, с. 170].

Енциклопедичний словник Габлера до нефіскальних цілей податкової політики відносить «... будь-які цілі, досягнення яких сприяє вирішенню загальнодержавних проблем, у тому числі регулювання окремих сфер економіки за допомогою диференціації ставок податків за суб'єктами оподаткування, стабілізація й зростання економіки за рахунок збільшення амортизаційних відрахувань тощо ...

Цілі податкової політики досягаються також за допомогою введення або скасування податків, розширення або зменшення бази податкових розрахунків, зміни ставок, введення податкових пільг» [245, с. 108].

У наведених визначеннях названі деякі механізми реалізації регулюючої функції оподаткування, однак такі класифікації ані системними, ані повними не уявляються.

Загальна структура системи механізмів податкового регулювання наведена на рис. 1.3.

З точки зору характеру дії механізми податкового регулювання можуть бути розділені на три групи: системні; комплексні; локальні.

До **механізмів системного характеру** відносяться регуляторні механізми, які вбудовані в систему оподаткування.

Серед них, насамперед, варто виділити **загальний рівень оподаткування**. Підвищення податкового навантаження в загальному випадку є чинником, що стримує економічну активність та процеси нагромадження, а також створює умови для прискореного розвитку тіньової економіки.

Разом з тим високий рівень оподаткування може бути прийнятний у випадку ефективного використання бюджетних коштів на загальнонаціональні економічні й соціальні програми. Прикладом в цьому плані можуть

служити податкові системи скандинавських держав із соціально орієнтованою ринковою економікою.

Рис. 1.3. Види механізмів податкового регулювання

Зниження загального рівня податкового навантаження в загальному випадку сприяє пожвавленню всіх економічних процесів і зниженню рівня тіньової економіки, однак супроводжується тимчасовим скороченням дохідної частини бюджету на період до відповідного збільшення податкових баз.

Порівняльна характеристика загального податкового навантаження в країнах – членах ЄС і в Україні, а також динаміка податкового навантаження в Україні, наведена відповідно в табл. 1.1. і табл. 1.2.

Загальний рівень оподаткування економіки в країнах – членах ЄС, % (2002 р.)¹

Країна	Рівень оподаткування економіки (податковий коефіцієнт)
Бельгія	46,6
Чехія	35,4
Данія	48,9
Німеччина	40,2
Естонія	35,2
Греція	36,2
Іспанія	36,2
Франція	44,2
Ірландія	28,6
Італія	41,7
Кіпр	32,5
Латвія	31,3
Литва	28,8
Люксембург	41,9
Мальта	31,3
Нідерланди	39,5
Австрія	44,4
Польща	39,1
Португалія	36,3
Словенія	39,8
Словаччина	33,0
Фінляндія	45,9
Швеція	50,6
Великобританія	35,8
Угорщина	38,8
Україна	32,2
В середньому по країнах:	
ЄС-25	38,5
ЄС-15	41,1
ЄС - 10	34,5

¹ Матеріали проекту Концепції податкової реформи в Україні. Складено Інститутом економічного прогнозування НАН України за даними: Structures of the taxation systems in the European Union. Data 1995-2002. – Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2004. - p.237.

Таблиця 1.2

Динаміка загального рівня оподаткування економіки, а також фіскального та державного навантаження на економіку², %

	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005 (9 місяців)
1. Загальний рівень оподаткування економіки (частка ВВП, що перерозподіляється через податкову систему)	30,0	38,0	38,0	35,7	35,6	36,8	35,4	31,4	29,0	29,0	32,2	33,4	31,6	39,2
2. Фіскальне навантаження на економіку (частка ВВП, що перерозподіляється через зведений бюджет), у т. ч.:														
- частка ВВП, що перерозподіляється через дохідну частину бюджету (без коштів Пенсійного фонду)	24,4	33,5	35,7	30,3	28,5	30,1	28,2	25,2	28,9	26,9	27,4	28,2	26,5	32,8
- частка ВВП, що перерозподіляється через видаткову частину бюджету (без коштів Пенсійного фонду)	38,1	38,6	44,9	37,0	33,1	36,8	30,4	26,7	28,3	27,2	26,7	28,4	29,4	30,8
3. Державне навантаження на економіку (частка ВВП, що перерозподіляється через зведений бюджет та державні позабюджетні фонди)	31,6	42,7	44,5	39,1	38,8	40,5	38,4	34,8	37,8	36,4	38,3	39,1	37,7	45,2

² За матеріалами Концепції реформування податкової системи України

Однак слід відзначити, що, використання цього макроекономічного регулятора може істотно спотворюватися у зв'язку із нерівномірним розподілом податкового навантаження між платниками.

Наступним регулюючим механізмом системного характеру є **структура діючої в країні системи оподаткування**. Зміна цієї структури може бути здійснена двома основними шляхами: по-перше, введенням нових податків та зборів і скасуванням у системи оподаткування тих податків, регуляторний потенціал яких вичерпаний, а по-друге, зміною співвідношення податкових ставок по різним податкам й зборам.

Найважливішими структурними показниками податкової системи є:

співвідношення прямих та непрямих податків. Зменшення цього показника дозволяє переносити центр ваги оподаткування з виробника на споживача, а збільшення – знижує стимули для виробництва й отримання доходів, але зменшує гостроту проблеми перекладання податків;

співвідношення податків, які справляються з юридичних та з фізичних осіб. За допомогою регулювання цього співвідношення держава може істотно стимулювати (чи дестимулювати) ділову активність, інвестиції й зміну обсягів виробництва. Збільшення цього співвідношення сприяє зростанню реальних доходів населення та скороченню масштабів тіньової економіки (за рахунок легалізації виплати доходів фізичним особам). При цьому одночасно виявляється непрямий регулюючий вплив і на споживання за рахунок збільшення чистого доходу, який залишається в розпорядженні споживачів. Разом з тим надмірне збільшення податкового тягара для юридичних осіб призводить до таких негативних наслідків, як підвищення цін, зменшення внутрішніх джерел інвестування та втрата конкурентних позицій виробниками товарів (робіт, послуг);

питома вага податків на майно і капітал. Збільшення цього показника сприяє підвищенню ефективності використання капіталу та прискорює процеси його перерозподілу на користь ефективного власника.

Іншою групою регулюючих механізмів системного характеру є **застосування альтернативних систем оподаткування**, до яких відносяться: фіксований сільськогосподарський податок, спрощена система оподаткування, обліку та звітності, а також фіксований податок з фізичних осіб – суб'єктів підприємницької діяльності.

Перша з цих систем носить галузеву спрямованість і є інструментом державної підтримки сільгосптоваровиробників.

Друга та третя – спрямовані на стимулювання розвитку малого підприємництва й вирішення на цій основі комплексу соціальних та економічних проблем.

Альтернативність наведених систем оподаткування обумовлена такими обставинами:

по-перше, перехід на одну з цих систем оподаткування (за винятком фіксованого сільськогосподарського податку, щодо якого це питання однозначно не врегульоване) обумовлюється лише рішенням платника, що обирає одну з існуючих альтернатив;

по-друге, та ж сама діяльність, здійснювана суб'єктом підприємництва, може обкладатися податком тільки за однією системою оподаткування – звичайною, або альтернативною;

по-третє, кожна з цих систем є альтернативою звичайній системі оподаткування, тобто передбачає відповідний перелік податків і зборів, які є обов'язковими до сплати. При цьому вибір однієї з цих систем звільняє платника від сплати деяких податків і зборів, які передбачені загальною податковою системою.

Крім того, найпоширенішій із альтернативних систем оподаткування – спрощеній системі – властива також «внутрішня альтернативність». Так, платники єдиного податку (як юридичні, так і фізичні особи) можуть самостійно прийняти рішення щодо доцільності реєстрації платниками ПДВ, а для юридичних осіб це означає можливість самостійного вибору ставки податку.

Системний характер цих інструментів податкового регулювання виявляється у тому, що у випадку їхнього застосування принципово змінюється структура податкових платежів платників та об'єкти оподаткування.

Альтернативні системи оподаткування, крім сприяння детінізації економіки, одночасно вирішують дві проблеми, які є надзвичайно актуальними для сучасного етапу розвитку економіки України. Перша з них пов'язана з необхідністю реалізації регулюючої функції оподаткування, зокрема стимулювання зростання обсягів діяльності й ефективного використання наявних ресурсів. Друга – це дерегулювання підприємницької

діяльності, яка істотно знижує витрати держави на адміністрування податків і зборів та витрати платників на підготовку податкової звітності, а також зменшує ризик виникнення помилок і застосування штрафних санкцій. Цей аспект разом зі зниженням податкового навантаження у багатьох випадках є вирішальним для платника при ухваленні рішення про перехід на ту чи іншу альтернативну систему.

Тому застосування альтернативних систем оподаткування, як на сьогоднішньому етапі розвитку української економіки, так і в майбутньому, є одним із найбільш ефективних засобів реалізації регулюючої функції податків.

Альтернативні системи оподаткування, як і будь-яке економічне явище, не є однозначно позитивним і з погляду інтересів держави, і з погляду інтересів суб'єктів малого підприємництва. У порівнянні зі звичайною системою оподаткування вони мають як певні переваги, так і деякі недоліки, які необхідно враховувати при їх законодавчому корегуванні та при прийнятті платником рішення щодо їхнього застосування.

До основних переваг альтернативних систем оподаткування, (вони, власне, і викликали появу цих систем), з погляду загальнодержавних інтересів, відносяться:

- структурні зміни у валовому національному продукті на користь збільшення питомої ваги малого бізнесу за рахунок стимулювання розвитку діючих та створення нових суб'єктів підприємницької діяльності;

- розвиток конкурентного середовища та демонополізація економіки;
- збільшення податкових платежів за рахунок розширення кола платників та бази оподаткування (ліквідація пільг за тим податковим платежем, які замінюються альтернативним податком);

- виведення значної частини господарських операцій з тіньового сектора економіки за рахунок зниження податкового навантаження та спрощення процедурних питань при застосуванні альтернативних систем;

- зменшення обсягів заборгованості платників перед бюджетами й державними цільовими фондами;

- спрощення адміністрування податків і зменшення відповідних витрат контролюючих органів внаслідок скорочення переліку податків та зборів (обов'язкових платежів), які сплачуються суб'єктами малого підп-

приємництва, та зменшення кількості перевірок за окремими напрямками оподаткування;

зменшення обсягу бартерних операцій (для спрощеної системи оподаткування, обліку та звітності юридичних осіб – суб'єктів малого підприємництва), що сприяє оздоровленню фінансового клімату в країні;

поліпшення соціальної ситуації за рахунок забезпечення додаткових робочих місць і розвитку самозайнятості;

сприяння формуванню середнього класу, що спрямовано на зниження гостроти проблеми стратифікації суспільства за рівнем доходів.

Саме завдяки зниженню податкового тягара та спрощенню механізмів, пов'язаних із адмініструванням єдиного й фіксованого податків, були створені сприятливі умови для зайнятості працездатного населення (створено близько 500 тис. робочих місць) та зменшена соціальна напруга в країні. При цьому темпи зростання кількості суб'єктів підприємницької діяльності (юридичних осіб), які перейшли на спрощену систему оподаткування, у 2003 р. порівняно з 2000 р. в окремих регіонах збільшилися більш ніж у 3 рази, а фізичних осіб-підприємців – у 5 разів. Питома вага надходжень єдиного податку від юридичних осіб у загальній сумі надходжень зросла більш ніж у 5 разів, а від фізичних осіб – у 2,8 раз [181].

Зворотним боком є недоліки, притаманні альтернативним системам оподаткування з позицій інтересів держави:

певне зниження можливостей та ефективності податкового регулювання економіки за рахунок зменшення кількості податків а, відповідно, й об'єктів оподаткування;

ризик зниження податкових платежів до бюджету при погіршенні загальноекономічної кон'юнктури у зв'язку зі зміною їх структури. Основний акцент при спрощеній системі оподаткування переноситься на виторг від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг) та відмови від основних прямих (податку на прибуток підприємств і податку з доходів фізичних осіб), частини непрямих (ПДВ) і майнових (плата за землю) податків;

зменшення надходжень з такого «звичайного» джерела формування дохідної частини бюджету, як штрафні санкції, внаслідок зменшення кількості перевірок та кількості податків, які сплачуються при звичайній системі оподаткування.

З погляду платника податків, до переваг альтернативних систем оподаткування можуть бути віднесені: можливість самостійного й свідомого вибору однієї з альтернативних систем оподаткування, що збільшує ступінь їхньої волі у виборі стратегії розвитку та у прийнятті господарських рішень; зменшення податкового навантаження; скорочення форм податкової звітності та спрощення податкового обліку, що сприяє зниженню непродуктивних витрат; зменшення ймовірності порушень податкового законодавства та застосування фінансових санкцій.

До негативних факторів, що можуть стримувати суб'єктів підприємницької діяльності від застосування альтернативних систем, потрібно віднести такі, як наявність численних внутрішніх протиріч нормативно-правової бази альтернативних систем й її неузгодженість з іншими законодавчими актами у сфері оподаткування, що приводить до наявності різних трактувань тих самих норм; нечіткість визначення сфери застосування альтернативних систем оподаткування; можливість (при наявності певних умов) збільшення податкових платежів у порівнянні зі звичайною системою оподаткування; тимчасовий характер альтернативних систем, що не дозволяє реалізувати довгострокову стратегію підприємницької діяльності; відсутність законодавчого врегулювання деяких істотних аспектів застосування альтернативних систем, зокрема, специфіки оподаткування у перехідних періодах.

Стимулюючий характер фіксованого сільськогосподарського податку виявляється в його специфічних рисах, які обумовлюють принципові відмінності від звичайної системи оподаткування.

1. Порядок сплати податку враховує сезонність сільськогосподарського виробництва, що, безумовно, є принциповим для даної категорії платників. Основне податкове навантаження при сплаті податку в грошовій формі приходяться на другу половину року (80%, із них 50% – на третій квартал).

2. Фіксований сільськогосподарський податок може бути класифікований як окладний податок. Тобто ставка оподаткування визначається незалежно від обсягів надходжень від цього податку. Разом з тим у цій системі оподаткування є унікальний поетапний механізм корегування податкових ставок в залежності від співвідношення податкових зобов'язань

щодо фіксованого сільгосподатку і тими податками й зборами, в рахунок яких він сплачується. Цей механізм у певній мірі знижує ризик надмірних втрат держави від впровадження цієї альтернативної системи.

3. Об'єкт і база оподаткування не пов'язані з кінцевими показниками виробничо-господарської діяльності сільгосптоваровиробників. Розмір виручки від реалізації сільгосппродукції й доходи від інших видів діяльності, а також розмір отриманого прибутку не впливають на податкові зобов'язання платника. Власне, саме цей момент забезпечує ефективне стимулювання розвитку сільгосптоваровиробників та поліпшення їхніх фінансових результатів за рахунок раціонального використання сільськогосподарських земель. На суму податкових зобов'язань впливають тільки два фактори: площа земельних ділянок й грошова оцінка одиниці площі. І перший, і другий із них у більшості випадків залишаються незмінними протягом тривалого періоду, що створює стабільні умови господарювання та виправдовує назву цієї альтернативної системи оподаткування.

4. На відміну від усіх інших альтернативних систем оподаткування фіксований сільгосподаток не обмежує платників у здійсненні будь-яких дозволених законодавством видів підприємницької діяльності. Єдиною вимогою є те, що питома вага виторгу від реалізації власної сільгосппродукції і продуктів її переробки у валовому доході платника повинна перевищувати 75%, а які доходи будуть формувати іншу частину валового доходу, визначається самим платником.

5. Істотно скорочується число податків, що підлягають сплаті. Фіксований податок сплачується в рахунок 11 загальнодержавних і одного місцевого податків та зборів. Позитивним наслідком цього є відповідне скорочення податкової звітності й концентрація термінів погашення податкових зобов'язань, що дозволяє більш ефективно використовувати наявні оборотні кошти. Крім того, значно зменшується ймовірність появи помилок при складанні звітності та, відповідно, ймовірність застосування податкових санкцій і адміністративних штрафів.

6. Відсутність обмежень щодо обсягів діяльності, які встановлені для всіх інших альтернативних систем оподаткування, обумовлює стимулювання розвитку всіх сільгосптоваровиробників, які підпадають під визначення платників фіксованого сільськогосподарського податку неза-

лежно від того, чи є вони малими, середніми або великими суб'єктами господарювання.

7. Сплата фіксованого сільськогосподарського податку практично знімає проблему необхідності ведення окремого податкового обліку. Сума податку може бути обчислена прямим множенням площі сільськогосподарських угідь на відповідну податкову ставку, що значно спрощує процедуру складання розрахунку. А визначення кількісного критерію платника податків базується на даних бухгалтерського обліку.

Таким чином, застосування фіксованого сільськогосподарського податку є досить привабливим, і насамперед, для рентабельних господарств, які ефективно використовують наявні сільськогосподарські угіддя.

Проблемам порівняльної ефективності комплексних механізмів системного характеру присвячена значна кількість досліджень [32, 87, 189].

Так, у цьому плані заслуговує на увагу робота М. Свердана, в якій обґрунтовуються переваги роботи малих підприємств на єдиному й фіксованому податках у порівнянні зі створенням спеціальних економічних зон, досліджуються результати надання податкових пільг при проведенні економічних експериментів у легкій промисловості Чернівецької області, гірничо-металургійному комплексі й деяких інших галузях [189].

В. Борейко на підставі проведеного порівняльного аналізу роботи промислового й науково-технічного підприємства на загальній системі оподаткування й при сплаті єдиного податку за ставкою 10% дійшов висновку: малі підприємства на єдиному податку привести в рівні умови з підприємствами на загальній системі оподаткування необхідно не за рахунок збільшення податкового навантаження на малі підприємства, а за рахунок зменшення її для всіх підприємств [32].

Комплексний характер мають механізми податкового регулювання, які одночасно стосуються кількох основних податків і зборів та створюють спеціальний режим оподаткування для певних груп платників. До них можуть бути віднесені: спеціальні податкові режими, які вводяться за територіальною ознакою, та спеціальні режими оподаткування, які вводяться за галузевою ознакою.

1. Спеціальні податкові режими, які вводяться за територіальною ознакою. Насамперед, маються на увазі спеціальні (вільні) економічні зони (СЕЗ) й території пріоритетного розвитку. Як правило, застосування інструментів такого роду пов'язане з необхідністю прискореного розвитку депресивних регіонів шляхом економічного стимулювання залучення інвестицій та створення робочих місць. До цієї підгрупи також можуть бути віднесені технопарки, основною метою створення яких є прискорення інноваційних процесів.

Відмінними рисами спеціальних режимів оподаткування як комплексних механізмів податкового регулювання є наступні:

в рамках кожного спеціального режиму застосовується комплекс взаємозалежних податкових пільг, які стосуються різних податків і зборів (у більшості випадків – ПДВ, податок на прибуток, мито і плата за землю) і застосовуються одночасно;

спеціальні податкові режими вводяться на визначений відповідним законодавчим актом період;

спеціальні режими спрямовані на стимулювання розвитку регіонів або областей за допомогою створення відповідних умов для інтенсифікації інвестиційної й інноваційної (переважно в рамках технопарків) діяльності. Інші цілі податкового стимулювання (наприклад, заохочення виробництва окремих видів товарів, створення сприятливих умов для окремих соціальних груп платників та ін.), які вирішуються шляхом застосування локальних податкових пільг, спеціальним податковим режимам не властиві;

для кожного спеціального податкового режиму встановлюються пріоритетні види і спеціальні умови здійснення підприємницької діяльності (наприклад, обмежується мінімальний обсяг інвестицій), що і обумовлює коло платників;

для засобів податкового регулювання цієї групи характерним є об'єднання власне податкових пільг з іншими заходами неподаткового регулювання підприємницької діяльності.

Центр ООН з транспортних корпорацій (UNCTC) в 1990 р. вважав економічний і кількісний ріст СЕЗ однією з найбільш важливих тенденцій

останніх десятиліть [259]. Перша СЕЗ була створена в США в 1934 р. – зона зовнішньої торгівлі.

Усього у світовому економічному просторі існує понад 25 різновидів і функціонує близько 2000 вільних економічних зон.

Перше місце за кількістю вільних економічних зон серед європейських країн посідає Ірландія – в цій країні функціонує майже 60 локальних СЕЗ.

В Україні вперше спеціальні режими оподаткування цього виду були введені в 1995 році (Північно-Кримська спеціальна економічна зона «Сиваш»). Однак після 10 років існування, у 2005 році, всі особливості оподаткування суб'єктів цих режимів були скасовані, що негативно вплинуло на інвестиційний клімат в країні.

2. Спеціальні режими оподаткування, які вводяться за галузеву ознакою. Такі режими, по суті, представляють собою комплекс пільг, який вводиться одночасно за декількома різними податками й зборами та стосуються суб'єктів господарювання однієї галузі або платників, що здійснюють певний вид діяльності.

В останні роки в Україні такі спеціальні галузеві режими оподаткування застосовувалися в суднобудуванні, аерокосмічній галузі, гірничо-металургійному комплексі, автомобілебудуванні, сільському господарстві, видавничій справі, у сфері виробництва бронетехніки, боєприпасів, засобів спецхімії і т. ін.

Так, зокрема, комплекс заходів для підтримки видавничої справи містить у собі:

звільнення від ПДВ операцій поставки (передплати) періодичних видань друкованих засобів масової інформації та книжок, крім видань еротичного характеру, учнівських зошитів, підручників і навчальних посібників українського виробництва, словників українсько-іноземної або іноземно-української мови; доставки таких періодичних видань друкованих засобів масової інформації на митній території України [8, пп. 5.1.2];

тимчасове (до 1 січня 2009 року) звільнення від оподаткування прибутку видавництва, видавничих організацій, підприємств поліграфії, отриманого ними від діяльності з виготовлення на території України книжкової продукції, крім продукції еротичного характеру, за умови, що суми

коштів, вивільнених у зв'язку з наданням податкових пільг, спрямовуються суб'єктом господарської діяльності – платником податків на переоснащення видавничо-поліграфічної бази, розроблення і запровадження новітніх технологій, розширення виробництва книжкової продукції [1, пп. 7.13.7].

Іншим прикладом галузевого спеціального режиму оподаткування є комплекс механізмів податкового регулювання діяльності сільгосптоваровиробників, що містить у собі:

право на віднесення до складу валових витрат плати за землю, яка не використовується в сільськогосподарському обороті [1, пп. 5.2.5];

збільшену тривалість податкового періоду (один календарний рік), початок якого приходить на 1 липня [1, п. 11.1];

індексацію валових доходів і валових витрат [1, п. 14.1];

зменшення суми нарахованого податку на прибуток (податковий кредит) на суму плати за землю, що використовується у сільськогосподарському виробничому обороті [1, п. 14.1];

особливий порядок визначення дати збільшення валових витрат і валового доходу у випадках продажу товарів, безпосередньо пов'язаних з технологічними процесами виробництва сільськогосподарської продукції сільгосптоваровиробникам на умовах товарного кредиту [1, п. 14.3];

звільнення від ПДВ операцій з:

безкоштовної передачі корпоративних прав (частки, паю, акції), емітованих переробним підприємством, у власність приватного сільськогосподарського підприємства [8, пп. 5.1.19];

поставки в сільській місцевості сільськогосподарськими товаровиробниками послуг з ремонту шкіл, дошкільних закладів, інтернатів, закладів охорони здоров'я та подання матеріальної допомоги (в межах одного неоподаткованого мінімуму доходів громадян на місяць на одну особу) продуктами харчування власного виробництва та послуг з обробки землі окремим категоріям громадян і закладів [8, пп. 5.2.4];

особливий порядок визначення бази оподаткування за операціями поставки неплатникам ПДВ сільгосппродукції та продуктів її переробки, придбаної в осіб, які не мають статусу платників ПДВ [8, п. 11.20];

застосування нульової ставки за операціями поставки переробним підприємствам молока та м'яса живою вагою сільськогосподарськими товаровиробниками всіх форм власності і господарювання [8, пп. 6.2.6], при цьому сума ПДВ, що підлягає сплаті в бюджет переробними підприємствами за продані продукти переробки, у повному обсязі спрямовується винятково для виплати дотацій сільгосптоваровиробникам [8, п. 11.21];

суми ПДВ з операцій поставки сільгосптоваровиробниками інших товарів (робіт, послуг) власного виробництва, включаючи продукцію, виготовлену на давальницьких умовах, залишаються у розпорядженні таких платників і використовуються ними на придбання матеріально-технічних ресурсів виробничого призначення [8, п. 11.29].

Стосовно доцільності застосування комплексних галузевих механізмів податкового стимулювання існують різні точки зору.

Доводи прихильників податкової підтримки галузей базуються на тому, що в силу певних історичних причин може скластися ситуація, коли відмова від державної підтримки деяких галузей може призвести до серйозних втрат економічного й соціального характеру, розмір яких може перевищувати суму наданих пільг. Окремі галузі просто не в змозі існувати самостійно, без державної підтримки, але при цьому мають важливе значення для підтримки загальної економічної стабільності в державі. До таких галузей можна віднести, наприклад, вугільну промисловість, сільське господарство та деякі інші. Так, зокрема, наявність спеціальних пільгових режимів оподаткування сільгосптоваровиробників є звичайним явищем для країн Євросоюзу.

Інший підхід до цієї проблеми полягає у тому, що результатом державної підтримки є перерозподіл бюджетних ресурсів між секторами економіки. Світовий досвід свідчить про те, що галузі економіки, які підтримуються державою, у більшості випадків є неефективними. В результаті забезпечується податкова підтримка тих галузей, які показують гірші показники діяльності, що є абсолютно нелогічним з макроекономічної точки зору і не дозволяє забезпечувати зміцнення й розвиток тих галузей, які визначають конкурентні переваги національної економіки.

Економічний протекціонізм (створення більш сприятливих умов для існування одних галузей порівняно з іншими) порушує встановлений рин-

ковими правилами розподіл ресурсів. Цілком зрозуміло, що наявність податкової підтримки певних галузей робить їх, з погляду інвестиційного клімату, більш привабливими, оскільки вкладення коштів у ці галузі, порівняно з іншими, дозволяє забезпечити більш високу рентабельність інвестицій. Іншими словами, саме існування галузей зі спеціальними податковими пільгами або іншою державною підтримкою згубно впливає на вільну конкуренцію на ринку, знижуючи мотивацію суб'єктів господарювання щодо розвитку власного виробництва та задоволення потреб споживачів.

Крім того, податкова підтримка окремих галузей національної економіки не відповідає принципам СОТ та порушує принцип справедливості оподаткування, що веде до підриву довіри до цього фіскального інституту.

Разом з тим світовий досвід оподаткування свідчить про застосування спеціальних галузевих режимів оподаткування в більшості держав із транзитивною економікою. Основна, але важкорозв'язувана проблема при цьому полягає в необхідності обмеження масштабів застосування таких механізмів та обґрунтованого вибору пріоритетних галузей, які вимагають податкової підтримки.

У 2004-2005 роках в Україні сформувалась явно виражена тенденція до скорочення сфери застосування спеціальних територіальних та галузевих режимів оподаткування. Так, за даними Рахункової палати України, скасування деяких галузевих механізмів податкової підтримки вітчизняних товаровиробників та спеціальних податкових режимів СЕЗ і ТПР у першому півріччі 2005 року сприяли збільшенню надходжень до бюджету: з податку на прибуток – більш, ніж на 1,1 млрд. грн., та ПДВ з вироблених в Україні товарів – на суму 1,4 млрд. грн. Правду кажучи, такі радикальні заходи негативно позначилися на інвестиційному кліматі та зовнішньоторговельному балансі, тому в листопаді 2005 року Кабінет Міністрів був змушений розповсюдити на суб'єктів спеціальних економічних зон механізм відстрочення сплати імпортного ПДВ шляхом застосування податкових векселів.

Локальні механізми податкового регулювання пов'язані з реалізацією регуляторного потенціалу кожного окремого податку або збору,

який обумовлюється обраним сполученням елементів податку та відповідним порядком обчислення податкових зобов'язань.

Досить часто такі механізми податкового регулювання неправомірно класифікують як податкові пільги. Разом з тим власне пільгами такі механізми не є, їх варто розглядати як регулятори, безпосередньо вбудовані в конструкцію податку. За даними Науково-дослідного фінансового інституту при Міністерстві фінансів України (НДФІ), за рахунок необґрунтованого віднесення таких механізмів податкового регулювання до розряду податкових пільг обсяг останніх в офіційній звітності ДПА України суттєво завищений. Так, відповідно до звіту ДПА України за 2003 рік пільги за всіма видами податків сягали 71,3 млрд. грн., у тому числі за двома основними податками – на прибуток підприємств і на додану вартість – 66,1 млрд. грн., що становить 87,9% загальної суми доходів зведеного бюджету, або 25% від ВВП. Розрахунки НДФІ свідчать, що суму пільг з ПДВ завищено на 44,4 млрд. грн. (71,6%), податку на прибуток – на 2,9 млрд. грн. (69,8%) [196]

До основних з таких механізмів відносяться наступні.

1. **Механізми, пов'язані з об'єктом та предметом оподаткування.** Сам факт введення того або іншого податку впливає на діяльність усіх тих платників, які мають відповідні об'єкти оподаткування.

У загальному випадку введення нового податку обумовлює прагнення суб'єкта господарювання організувати свою діяльність таким чином, щоб зменшити непродуктивне відволікання коштів на сплату податкових платежів. У результаті введення податку, об'єктом якого, наприклад, є здійснення певної діяльності або господарських операцій, підштовхує платника до вибору такого варіанту господарської поведінки, яка припускає мінімальний обсяг оподатковуваних операцій. Наслідком цього може бути зміна співвідношення видів діяльності як на рівні платника податків, так і на макрорівні.

Встановлення об'єкта оподаткування у вигляді права власності на нерухоме майно стимулює платника до ефективного використання такого об'єкта або (при неможливості покриття витрат на сплату податку внаслідок низької ефективності використання об'єкта або з інших джерел) до його відчуження на користь ефективного власника. Результатом цього є

активізація процесів перерозподілу власності та підвищення ефективності її використання.

Прикладом такого роду механізмів стосовно акцизного збору може служити встановлення переліку підакцизних товарів. Відсутність у переліку певного виду товару означає і відсутність податкових зобов'язань щодо акцизного збору при здійсненні операцій з його виробництва або імпорту [39, ст. 3]. Разом з тим розглядати такий факт як податкову пільгу було б некоректним, оскільки за такими операціями взагалі не виникає об'єкта оподаткування.

У Законі України «Про податок на додану вартість» [8, п. 3.1] об'єктом оподаткування визначені операції з поставки товарів та послуг, місце надання яких знаходиться на митній території України, ввезення товарів (супутніх послуг) у митному режимі імпорту або реімпорту, а також вивезення товарів (супутніх послуг) у митному режимі експорту або реекспорту, поставки транспортних послуг відносно перевезення пасажирів, вантажобагажу (товаробагажу) та вантажу за межами державного кордону України. Тому операції з випуску (емісії), розміщенню в будь-які форми управління й продажу за грошові кошти цінних паперів суб'єктами підприємницької діяльності (відповідно до Закону України «Про оподаткування прибутку підприємств» [1, п. 1.6] цінні папери є товаром у будь-яких операціях, крім операцій по їх випуску (емісії) і погашенню); операції з передачі (повернення) майна на зберігання (відповідальне зберігання) й оперативний лізинг, які не підпадають під визначення поставки товарів [8, п. 1.4], є не податковими пільгами, а особливостями загального порядку визначення об'єкта оподаткування. Така ж логіка може бути застосована до всіх операцій, які не є об'єктами оподаткування згідно з п. 3.2 Закону [8].

До групи локальних механізмів податкового регулювання, пов'язаних з об'єктом оподаткування з податку на прибуток, можуть бути віднесені, наприклад:

зменшення валового доходу на суми коштів або вартість майна, що надходять платнику у вигляді прямих інвестицій або реінвестицій в емітовані ним корпоративні права [1, пп. 4.2.], що дозволяє вивести з-під

оподаткування частину отримуваних платником інвестиційних ресурсів, право власності на які до нього не переходить;

механізм податкового стримування операцій з отримання фінансової допомоги на зворотній основі [1, пп. 4.1.6], який припускає безподатковий режим тільки для короткострокової (в межах одного податкового періоду) зворотної фінансової допомоги.

2. Визначення складу платників податків. Масштаби податкового регулювання та його ефективність визначаються тим, наскільки повно охоплені податком потенційні платники. Варто розрізнити встановлений законодавством порядок визначення суб'єктів оподаткування, який є вбудованим у конструкцію податку механізмом, та звільнення від оподаткування окремих груп платників, що може бути класифіковане як податкова пільга.

Так, у перелік суб'єктів оподаткування комунальним податком [14, ст. 15] не включаються бюджетні установи й організації, а також плановодотаційні та сільськогосподарські підприємства. Таке звільнення не слід розглядати як податкову пільгу на відміну від ситуації, коли органи місцевого самоврядування в межах своєї компетенції звільняють від оподаткування цим податком, наприклад, комунальні підприємства.

Характерною рисою ПДВ є встановлення нижнього порога обсягу оподатковуваних операцій, при перевищенні якого особа підлягає обов'язковій реєстрації як платник ПДВ. На сьогодні цей поріг встановлено на рівні 300 тисяч грн. за останні 12 календарних місяців сукупно [8, пп. 2.3.1]. Наявність такого порога, з одного боку, дозволяє підприємствам з невеликими обсягами діяльності не сплачувати цей податок та не вести трудомісткий податковий облік, але з іншого – унеможлиблює для таких осіб компенсацію сум сплаченого ПДВ. Такий механізм також є елементом конструкції податку та не може бути розцінений як податкова пільга.

3. Принципи встановлення та розмір ставки податку. Значення ставки податку для податкового регулювання важко переоцінити. На думку Дж. Ван Хорна «професіоналізм законодавця повинен виражатися не у винаході нових податкових механізмів, а в умінні знайти оптимальне співвідношення рівнів податкових ставок, адекватне сучасному

моменту» [36]. Багато фахівців вважають, що основним податковим регулятором на рівні системи оподаткування в цілому та на рівні кожного з податків й зборів є оптимальні податкові ставки [39, 238, 54, 227]. Разом з тим поняття «оптимальна ставка», по-перше, досить відносне (все залежить від того, який саме з критеріїв оптимальності покладений в основу її визначення та які обмеження при цьому передбачені), а по-друге, характеризується високим ступенем динамічності (зі зміною макроекономічних умов та цілей державної економічної політики оптимальний рівень ставок може змінюватися в досить широкому діапазоні).

У загальному випадку збільшення податкової ставки стримує дії платників, пов'язані зі збільшенням бази оподаткування. Зменшення ставок оподаткування, навпаки, стимулює суб'єкта господарювання за інших рівних умов – до розширення масштабів таких дій.

Одним з різновидів цього механізму податкового регулювання є встановлення диференційованих ставок, що дозволяє регулювати податкове навантаження з урахуванням окремих складових об'єкта оподаткування. Прикладом диференційованого підходу до встановлення ставок в Україні може бути податок з доходів фізичних осіб (табл. 1.3).

Таблиця 1.3

Ставки податку з доходів фізичних осіб, які застосовуються до різних видів доходу

Вид доходу	Норма Закону [7]	Розмір ставки
1	2	3
Дохід у вигляді заробітної плати, інші виплати і винагороди, нараховані (виплачені) відповідно до умов цивільно-правового договору	пп. 4.2.1, п. 7.1	Базова ставка (до 01.01.07 р. – 13%; після 01.01.07 р. – 15%)
Дохід, отриманий від працедавця як додаткове благо (за винятком випадків, передбачених п. 4.3)	пп. 4.2.9, п. 7.1	
Дохід у вигляді неустойки, штрафів або пені, отриманих як відшкодування матеріального або немайнового (морального) збитку	пп. 4.2.10, п. 7.1	
Грошові кошти або майно (немайнові активи), отримані як хабар, викрадені або знайдені як скарб, не зданий державі	пп. 4.2.16, п. 7.1	
Дохід від надання нерухомості в оренду (суборенду), житловий найм (піднайом)	п. 9.1, п. 7.1	
Дивіденди (крім випадків, визначених у пп. 4.3.17)	п. 9.3, п.7.1	
Роялті	п. 9.4, п. 7.1	

Закінчення табл. 1.3

1	2	3
Інвестиційний прибуток (крім доходу зазначеного в пп. 9.6.8)	п. 9.6, п. 7.1	Базова ставка (до 01.01.07 р. – 13%; після 01.01.07 р. – 15%)
Дохід, отриманий за договорами довгострокового страхування життя і недержавного пенсійного страхування (крім доходу, зазначеного в пп. 9.8.4)	п. 9.8, п. 7.1	
Іноземний дохід (з урахуванням норм міжнародних угод)	п. 9.9, п. 7.1	
Процентний (у тому числі дисконтний) дохід, крім відсотків за банківськими депозитами (внесками) у банк або іншу фінансову установу, а також доходів за ощадними (депозитними) сертифікатами	п. 9.2, п. 7.1	
Суми, що видані під звіт та зайво витрачені чи не повернені у встановлений строк	п. 9.10, п. 7.1	
Дохід від продажу об'єктів нерухомості, придбаних після 01.01.2004 р.	п. 11.2, п. 7.1	
Дохід від продажу рухомого майна	пп. 12.1, п. 7.1	
Дохід від відшкодування втраченої власності	ст. 15, п. 7.1	
Процент на банківський депозит (вклад) в банк або небанківську фінансову установу	п. 9.2, п. 7.2	5%
Процентний або дисконтний дохід за ощадним (депозитним) сертифікатом	п. 9.2, п. 7.2	5%
Виграш або приз у лотерею (крім державних лотерей) у грошовому виразі	пп. 9.5.1, п. 7.3	Подвійна базова ставка
Виграш у грі в ігровому закладі	пп. 9.5.2, п. 7.3	
Дохід, нарахований на користь нерезидента – фізичної особи з джерелом походження з України, за винятком доходів, визначених у пп. 9.11.3	п. 9.11, п. 7.3	
Дохід от продажу об'єктів нерухомого майна, що є власністю платника податків до 01.01.2004 р.	п. 11.1, п. 7.2	1% - 5%
Дохід від обміну об'єктів нерухомого майна, що знаходяться у власності до 01.01.2004 р., для кожної сторони договору міни	п. 11.1.4, п. 7.2	50% від суми податку за ставкою 1%, 5%
Дохід від обміну об'єктів нерухомості, придбаних після 01.01.2004 р. для кожної сторони договору міни	пп. 11.2.4, п. 7.1	50% від суми податку за ставкою 13% (15%)
Дохід від обміну об'єктів рухомого майна для кожної сторони договору міни	п. 12.4, п. 7.1	
Дохід від успадкування коштів, майна, майнових або немайнових прав (в залежності від ступеня споріднення)	ст. 13	0%, 5%, 13(15)%, 26(30)%
Дохід від одержання подарунка (або в результаті укладання договору дарування)	ст. 14, ст. 7	0%, 5%, 13(15)%, 26(30)%
Дохід (прибуток), не включений у розрахунок загальних оподатковуваних доходів попередніх податкових періодів і самостійно виявлений у звітному періоді платником податків або нарахований податковим органом	пп. 4.2.8, ст. 7	У залежності від виду доходу (прибутку)

Диференціація податкових ставок використовується в оподаткуванні прибутку підприємств (табл. 1.4.), а також у багатьох інших податках і зборах.

Таблиця 1.4.

Ставки податку на прибуток підприємств в залежності від виду об'єкта оподаткування

Вид діяльності	База оподаткування	Ставка, %
1	2	3
Підприємницька діяльність (базова ставка)	Оподатковуваний прибуток	25
Страхова діяльність (для страховиків-резидентів) за виключенням довгострокового страхування життя та недержавного пенсійного страхування	Валовий дохід від страхової діяльності	3
Діяльність за договорами довгострокового страхування життя та недержавного пенсійного страхування	Валовий дохід від страхової діяльності зі страхування життя	0
Страхова діяльність у випадку порушення умов договорів довгострокового страхування життя	Валовий дохід від страхової діяльності зі страхування життя	3
Страхова діяльність у межах договорів страхування або перестрахування ризиків (у тому числі страхування життя) зі здійсненням виплат на користь нерезидентів при страхуванні або перестрахуванні ризику у страховиків чи пере страховиків-нерезидентів, рейтинг фінансової надійності (стійкості) яких відповідає вимогам, встановленим КМУ	Суми такого страхування або перестрахування	0
Страхова діяльність у межах договорів страхування або перестрахування ризиків (у тому числі страхування життя) зі здійсненням виплат на користь нерезидентів в інших випадках	Суми такого страхування або перестрахування	15 (сплачується резидентом, що сплачує такі доходи, за власний рахунок)
Діяльність за договорами перестрахування	Доходи, отримані страховиком-цедентом від перестраховиків за вирахуванням здійснених страховиком-цедентом страхових виплат (страхового відшкодування) в межах відповідальності перстраховика	25
Нарахування та виплата дивідендів (авансовий внесок, внесок)	Сума нарахованих дивідендів	25 (без зменшення суми виплати)

Закінчення табл. 1.4

1	2	3
Спільна діяльність на території України без створення юридичної особи	Фактично отриманий або умовно нарахований за звітний період дохід учасника спільної діяльності	25
Господарська діяльність нерезидентів	Доходи з джерелом їх походження з України	15 (утримується з суми доходів за рахунок нерезидента)
Доходи нерезидентів на безвідсоткові (дисконтні) облігації чи казначейські зобов'язання	Різниця між номінальною вартістю безвідсоткових (дисконтних) цінних паперів, сплаченою (нарахованою) їх емітентом, та ціною їх придбання на первинному чи вторинному фондовому ринках	15 (утримується з суми доходів за рахунок нерезидента)
Фрахт	Базова ставка такого фрахту	6 (сплачується резидентом, що виплачує такі доходи)
Надання нерезидентами рекламних послуг резидентам на території України	Суми виплат за надані послуги	20 (за рахунок резидентів)

Використання диференційованих ставок передбачене чинним законодавством України з податку на додану вартість (основна ставка – 20% та нульова ставка, що не є пільгою, а становить особливий механізм стимулювання експорту і деяких інших видів діяльності [196]). Разом з тим світовий досвід свідчить про доцільність більш глибокої диференціації ставок цього податку.

Так, Директивою 77/388/ЄЕС передбачена можливість застосування зниженої ставки ПДВ щодо постачання деяких товарів і послуг, потрібних для здійснення сільськогосподарського виробництва, за винятком товарів капітального призначення (машин, будівель та споруд). Отже, звільнення сільськогосподарських підприємств від сплати ПДВ до бюджету, що мають місце в Україні, не відповідають принципам оподаткування в ЄС. Відповідно до законодавства ЄС, не може бути надано жодних звільнень від сплати ПДВ для сільськогосподарського сектора, який за певних умов може скористатися спеціальним режимом оподаткування.

Окрім розміру податкових ставок, серйозний регуляторний потенціал закладений в обраний метод їх встановлення.

Пропорційні ставки нейтральні відносно платників, які мають різні розміри податкової бази, в них найкраще реалізовані принципи рівнозначності та пропорційності оподаткування, які закріплені у ст. 3 Закону України «Про систему оподаткування» [2].

Встановлення прогресивних ставок сприяє перенесенню центра навантаження оподаткування на платників, які мають більші розміри бази оподаткування. Основна відмінність прогресивних ставок від диференційованих полягає у тому, що різні ставки встановлюються в залежності від розміру об'єкта оподаткування і незалежно від його виду.

У світовій практиці прогресивні ставки найбільш широко застосовуються в оподаткуванні доходів та майна фізичних осіб, оскільки їхнє використання дозволяє перенести навантаження оподаткування на громадян, що мають високі та надвисокі доходи при одночасному зниженні податкового навантаження на малозабезпечені верстви населення. Саме такий підхід забезпечує виконання принципу соціальної справедливості оподаткування. Найбільш послідовним прибічником прогресивного оподаткування доходів фізичних осіб виступав російський фінансист А. Ісаєв, основні роботи якого були написані в XIX сторіччі [96].

В Україні прогресивні ставки застосовувалися в період з 1993 по 2003 рік у прибутковому податку з громадян [15], але, починаючи з 01.01.2004 р., вони були замінені пропорційною ставкою податку з доходів фізичних осіб, яка на даний час становить 13% [7]. Причиною відмови від прогресивного оподаткування доходів громадян було те, що границі діапазонів шкали (встановлені в неоподатковуваних мінімумах доходів громадян) лишалися незмінними протягом тривалого часу та не враховували ні інфляційних процесів, ні збільшення номінальної та мінімальної заробітної плати. В результаті цього доходи більшої частини населення до 2003 року обкладалися за ставками 20 й 30%, що явно перевищувало прийнятний рівень та підштовхувало роботодавців до виплати частини доходів у неофіційній формі, тобто в безподатковому режимі. Тому другою, не менш значимою причиною переходу до пропорційної ставки податку була необхідність активізації боротьби з тіньовою еконо-

мікою. В той же час такий підхід не відповідає принципам встановлення ставок індивідуального оподаткування, прийнятим у Євросоюзі, тому він, швидше за все, носить тимчасовий характер і в перспективі буде знову замінений прогресивним оподаткуванням. На думку деяких фахівців [134], економічно доцільний період застосування низької пропорційної ставки в оподаткуванні доходів фізичних осіб не може перевищувати п'яти років.

На сьогодні єдиним податком в системі оподаткування України, за яким встановлені прогресивні ставки, є податок із власників транспортних засобів та інших самохідних машин і механізмів [6]. Крім того, прогресивні ставки встановлені на внески на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування та деякі види загальнодержавного соціального страхування, які утримуються з доходів найманих робітників.

Застосування прогресивного оподаткування доходів юридичних осіб дискримінує прибуткові підприємства, в яких зростання прибутку призводить до збільшення податкових ставок. У результаті прибуткові підприємства прагнуть максимально занизити свої фінансові результати з метою зниження оподаткування, відповідно знижуються і темпи розвитку економіки. Однак введення прогресивних ставок податків для юридичних осіб може мати і позитивні результати:

по-перше, знижені ставки податку на прибуток (доход) корпорацій є могутнім засобом підтримки малого бізнесу та низькорентабельних підприємств. Саме такий підхід використовується в Нідерландах [254], де при основній ставці 34,5% для підприємств, що отримують оподатковуваний дохід до 22 689 євро, встановлена знижена ставка податку – на рівні 29%;

по-друге, прогресивне оподаткування може бути застосоване в якості допоміжного антимонопольного механізму (протидія надмірної концентрації та монополізації виробництва) або в тих випадках, коли держава не зацікавлена у збільшенні певних об'єктів оподаткування. В ресурсному оподаткуванні за допомогою прогресивних ставок може стримуватися зріст споживання окремих видів обмежених або непоправних ресурсів, в оподаткуванні доходів – збільшення масштабів виробництва й інвестиційна привабливість окремих галузей або видів діяльності.

В якості додаткового регулюючого механізму при прогресивному оподаткуванні можуть бути використані альтернативні види прогресії (рис. 1.4).

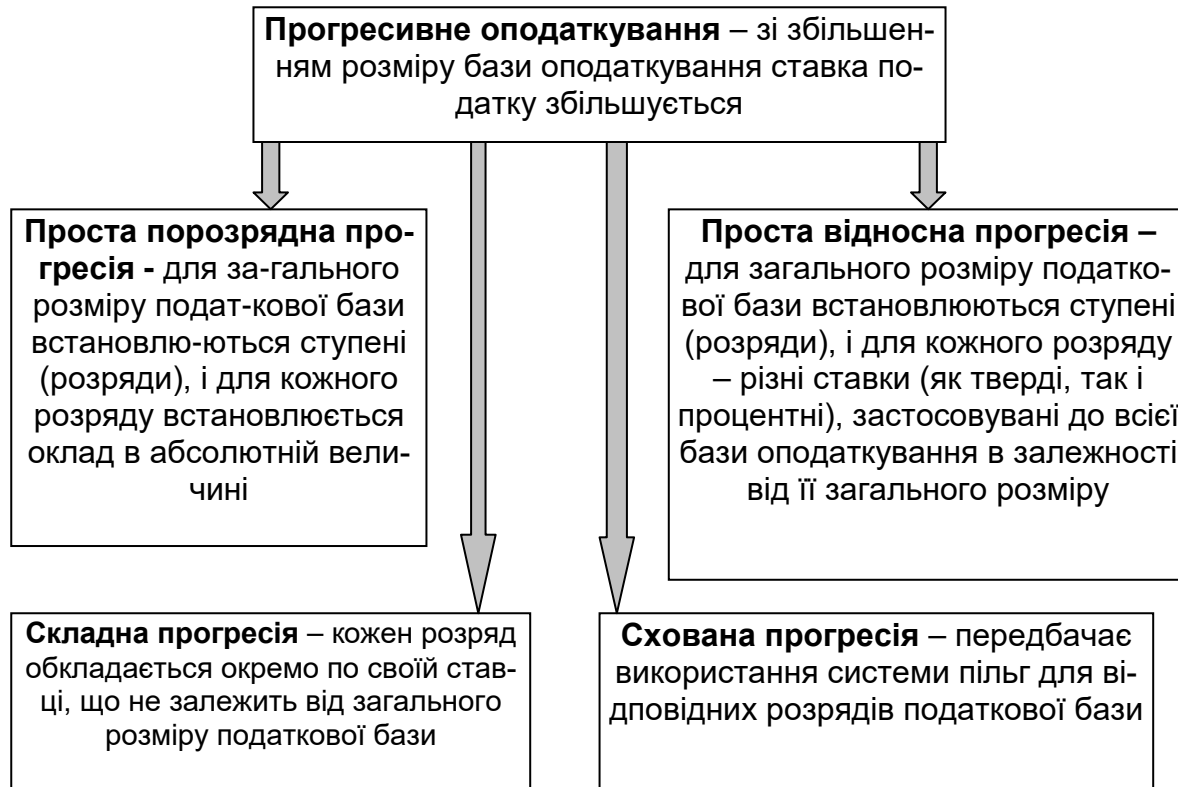

Рис. 1.4. Види прогресивного оподаткування

Регресивне оподаткування передбачає зниження податкових ставок в міру збільшення бази оподаткування. Використання такого методу встановлення ставок стимулює платника до збільшення податкової бази. На макроекономічному рівні застосування регресивних ставок в оподаткуванні доходів (прибутку) юридичних осіб сприяє економічному зростанню, створенню додаткової кількості робочих місць, прискоренню процесів концентрації капіталу. Такий метод встановлення ставок стимулює прискорений економічний розвиток суб'єктів підприємницької діяльності, однак для транзитивної економіки він неприйнятний з двох причин:

по-перше, регресивні ставки податків призводять до диспропорції в обкладанні суб'єктів підприємницької діяльності, оскільки податковий тя-

гар у більшій мірі перекладається на низькорентабельні підприємства, що може призвести до їх збитковості та ліквідації;

по-друге, збір установлених на основі принципу регресії податків не дозволяє повною мірою забезпечити надходження сум коштів у дохідну частину бюджету.

Проте регресивні ставки податку на прибуток корпорацій все-таки застосовуються у світовому оподаткуванні, щоправда, не в чистому вигляді, а у сполученні з прогресивними (табл. 1.5).

Таблиця 1.5

Шкали ставок податку на прибуток корпорацій в США та Великобританії [254]

США		Великобританія	
Розмір оподатковуваного прибутку, дол. США	Ставка податку, %	Розмір оподатковуваного прибутку, фунтів стерлінгів	Ставка податку, %
До 50 000	15	До 10 000	0
50 001 – 75 000	25	10 001 – 50 000	23,75
75 001 – 100 000	34	50 001 – 300 000	19,00
100 001 – 335 000	39	300 001 – 1 500 000	32,75
335 001 – 1 000 000	34	Більше 1 500 000	30,00
1 000 001 – 15 000 000	35		
15 000 001 - 18 333 333	38		
Більше 18 333 333	35		

4. Механізми, пов'язані з порядком обчислення податкових зобов'язань, та суми податку, який підлягає сплаті в бюджет.

Практично в кожному податку та зборі містяться спеціальні регулюючі механізми, що стимулюють або стримують певні дії платників за допомогою спеціальних правил обчислення податкових зобов'язань чи суми податку, який підлягає сплаті в бюджет. Причому дія цих механізмів розповсюджується на всіх без винятку платників.

Розглянемо деякі з таких механізмів на прикладі податку на прибуток підприємств.

Діючим українським законодавством так само, як і в більшості країн ЄС, передбачена можливість зменшення об'єкта оподаткування на суму негативного значення об'єкта оподаткування попередніх податкових періодів (механізм переносу збитків) [1, ст. 6]. Цілком зрозуміло, що в умо-

вах ринкової економіки у кожного підприємства можуть бути періоди, в яких суми понесених витрат перевищують отримані доходи. Це може бути наслідком зміни ринкової кон'юнктури, яка безпосередньо від платника не залежить, освоєння нових видів продукції чи діяльності, що вимагає підвищених витрат на стадії впровадження, і, в кінцевому рахунку, відповідає інтересам не тільки платника, але й держави. Крім того, збиткова діяльність достатньо ймовірна для новостворених підприємств, підтримка яких є однією з важливих задач державного регулювання економіки. Тому механізм переносу збитків дозволяє певним чином згладити негативні наслідки таких ситуацій шляхом зменшення податкового навантаження. Такий механізм неправомірно відносити до категорії пільг з двох причин: по-перше, перенесення збитків є механізмом, який застосовується без будь-яких додаткових умов і обмежень до всіх без винятку платників; по-друге, введення такого механізму сприяє реалізації принципу платоспроможності, реалізація якого передбачає необхідність обкладання нетто-доходу, тобто доходу за винятком пов'язаних з його отриманням витрат.

Іншим регулюючим механізмом оподаткування прибутку підприємств є порядок корегування приросту (убутку) запасів [1, п. 5.9]. Відповідно до нього сума приросту запасів за податковий період підлягає включенню до валового доходу платника, а сума зменшення (убутку) відноситься до складу валових витрат. Сама наявність такого механізму є наслідком прийнятого порядку формування валових витрат без прив'язки до фактичного використання ресурсів, що купуються. При відсутності цього механізму у платників з'являється можливість штучного заниження податкових зобов'язань з податку на прибуток шляхом нагромадження запасів на кінець податкового періоду. Тому такий механізм стримує необґрунтоване збільшення вартості запасів товарно-матеріальних цінностей, а збільшення валових витрат платника у зв'язку із зменшенням запасів не може розцінюватись як податкова пільга.

В якості ще одного прикладу таких механізмів можна навести право платників на податковий кредит, тобто зменшення нарахованої до сплати в бюджет суми податку на прибуток від діяльності, яка підлягає патентуванню, на вартість придбаних торгових патентів [1, п. 16.3]. Наявність

такого механізму зацікавлює платника, який здійснює відповідні види діяльності, у прибутковій роботі, оскільки при недостатньому розмірі прибутку сплачена вартість патентів не може бути повною мірою компенсована такому платнику. А така некомпенсована вартість патентів, по суті справи, являє собою своєрідне покарання суб'єкта підприємницької діяльності за неотримання ним підприємницького прибутку.

5. Податкові пільги

Податкові пільги є одним із найбільш широко розповсюджених механізмів сучасного податкового регулювання (станом на 1 січня 2005 року за даними ДПАУ в Україні застосовувалося 387 видів податкових пільг, якими в 2004 році скористалися 101 тис. суб'єктів господарювання). Їхніми характерними рисами є:

обмежена сфера застосування. Податкова пільга становить один із елементів податку як економічної категорії. Кожна з податкових пільг жорстко «прив'язана» до відповідного податку, і сфера її застосування обмежується винятково тим податком чи збором, у механізм якого вона вбудована;

стимулююча спрямованість. На відміну від інших локальних механізмів податкового регулювання податкові пільги спрямовані винятково на стимулювання платників шляхом зменшення їхніх податкових зобов'язань або створення інших, більш привілейованих у порівнянні з іншими платниками, умов оподаткування;

екстериторіальність. Застосування пільг, на відміну від вільних економічних зон, не має спеціальних обмежень за територіальною ознакою. Вони застосовуються на тій території, на якій стягується відповідний податок (на території всієї держави – для загальнодержавних податків і зборів або в межах адміністративно-територіальної одиниці – для місцевих податків і зборів);

мобільність. Податкові пільги дозволяють оперативно корегувати умови оподаткування з метою забезпечення ефективної реалізації регулюючої функції податків, тобто вони можуть розглядатися в якості регулюючого податкового механізму тактичного характеру.

Незважаючи на те, що термін «податкові пільги» є одним із найбільш поширених у сучасному оподаткуванні, єдиний підхід до визначен-

ня цього поняття в спеціальній літературі відсутній, а в чинному українському податковому законодавстві цей термін взагалі не визначений.

У широкому значенні пільга розуміється як «повне або часткове звільнення від дотримання встановлених законом загальних правил, виконання яких-небудь обов'язків» [42, с. 788].

Стосовно оподаткування термін «пільга» («податкова пільга») розуміється різними фахівцями по-різному.

Більшість вітчизняних фахівців розглядає податкові пільги як звільнення платників від сплати податку. До представників такого підходу відносяться А. Загородній і Г. Вознюк [80], а також М. Кучерявенко [125], які визначають податкові пільги як «повне чи часткове звільнення фізичних і юридичних осіб від сплати податків». У роботі [157, с.127] податкова пільга визначена як «звільнення платника податку від нарахування та сплати податку або сплата ним податку в меншому розмірі за наявності підстав, визначених законодавством України».

Достатньо близьке трактування цього терміна використовує й А. Началов [149, с. 172], уточнюючи, що це звільнення стосується певного кола фізичних та юридичних осіб. Дійсно, одержувачами податкових пільг є окремі групи фізичних і юридичних осіб – платників податків. Разом з тим такий підхід уявляється неповним, оскільки він не охоплює пільги, що надані в іншій, ніж звільнення від сплати податку, формі.

Аналогічні за змістом визначення податкових пільг наведені в роботах Я. Литвиненко [128] та Л. Дікань [64].

Інший підхід полягає в тому, що податкові пільги розглядаються винятково з позиції застосовуваних ставок податків і зборів як диференціація ставок, зниження або підвищення податкової ставки для окремих платників [225, 224]. Разом з тим зведення економічної сутності податкових пільг винятково до зменшення податкової ставки також серйозно звужує це поняття.

Наступна група визначень терміна «податкова пільга» – у якості результату від її застосування – розглядає зменшення сум податку, що підлягають сплаті. До їх числа відноситься визначення податкової пільги в Податковому кодексі Російської Федерації, відповідно до якого податковою пільгою вважається надана платнику податків можливість зменшу-

вати суму податку чи збору, що підлягає сплаті, при наявності підстав, встановлених Кодексом або іншим актом податкового законодавства. Саме на такому підході базуються визначення податкової пільги в роботах Д. Щура [244] та Д. Черника [147].

Близьке за змістом визначення наведене в роботі О. Підлісної [170]: податкові пільги – це законодавчо закріплений перелік умов, при наявності яких платник податку зменшує податкові зобов'язання.

О. Худяков та інші визначають податкові пільги як звільнення платника податків від податкового тягара або зменшення його ваги в порівнянні зі звичайним режимом оподаткування [234]. За визначенням В. Гурєєва, «податкова пільга – це встановлена законом складова частина системи оподаткування, яка забезпечує фінансово-економічне стимулювання підприємницької діяльності платників податків шляхом зменшення ваги податкових зобов'язань» [57].

Т. Паєнтко вважає податковою пільгою будь-яку надану платнику можливість зменшення суми податку або збору, що підлягає сплаті, за наявності підстав, встановлених актами податкового законодавства [163].

Усі розглянуті підходи до визначення пільг так чи інакше пов'язані з сумою податків або податкових зобов'язань. Разом з тим такий підхід все-таки не вичерпує усіх привілеїв, які можуть бути пов'язані з оподаткуванням. Так, збільшення тривалості податкового періоду при тій же загальній сумі податкових зобов'язань дозволяє платникові розподілити в часі податкові платежі й знизити адміністративні витрати, пов'язані з декларуванням. Введення касового методу нарахування податкових зобов'язань замість методу «першої події» також може розглядатися як пільга, оскільки в цьому випадку погашення податкових зобов'язань здійснюється з тих же джерел, з яких отримано оподатковуваний дохід, що дозволяє уникнути відволікання власних оборотних коштів платника у випадку відвантаження продукції з її наступною оплатою.

Тому заслуговує на увагу визначення податкової пільги, надане в роботі С. Юрія та І. Таранова [246], відповідно до якого податкова пільга розглядається як надання переваг, часткове або повне звільнення від виконання встановлених правил, обов'язків або полегшення умов їх виконання.

Виходячи з наведених підходів, **термін «податкова пільга» можна визначити як встановлений законодавством виняток з загальних правил оподаткування, що надає платникові можливість зменшити суму податку (збору), яка підлягає сплаті, або звільняє його від виконання окремих обов'язків та правил, пов'язаних з оподаткуванням.** Результатом застосування пільг може бути як повне або часткове зменшення суми податкових зобов'язань платника, так і поліпшення фінансових показників його діяльності без зміни суми податку (збору), що підлягає сплаті в бюджет.

Світовою практикою вироблений комплекс принципів надання податкових пільг. Найбільш важливими серед них представляються наступні [122, 247]:

застосування податкових пільг не повинне носити вибіркового характеру, у тому числі і в залежності від форми власності платників. Індивідуально надані платникові пільги порушують принцип рівності в оподаткуванні, ущемляють права інших суб'єктів господарювання і, як правило, мають корупційний характер;

застосування пільг не повинно наносити істотного збитку державним економічним інтересам, а їхнє введення повинне бути економічно обґрунтованим як з погляду інтересів держави, так і з позиції інтересів платника;

при введенні пільг перевагу мають цільові пільги, застосування яких допускає чітко цільове використання суми податку, яка залишається в розпорядженні платника;

порядок дії та умови надання податкових пільг повинні визначатися винятково в законодавчих актах і не підлягають істотним корегуванням на місцевому рівні;

повноваження місцевих органів управління у сфері податкових пільг повинні бути обмежені законодавством.

Різноманіття цілей державної податкової політики та шляхів їх досягнення є передумовою різноманіття податкових пільг, які мають різний характер і різні форми прояву. Класифікація податкових пільг наведена в табл. 1.6.

Класифікація податкових пільг

Класифікаційна ознака	Види податкових пільг
За характером цілей державної податкової політики	соціальні
	економічні
За призначенням	стимулюючі
	підтримуючі (протекціоністські)
За цільовим використанням звільнених коштів	цільові
	нецільові
За суб'єктом впливу	спрямовані на кінцевого споживача (стимулювання споживання)
	спрямовані на суб'єкта господарювання, який не є кінцевим споживачем (стимулювання виробництва та розподілу)
За періодом дії	пільги, період застосування яких не визначений
	тимчасові пільги
За компетенцією встановлення та масштабу застосування	загальнодержавні
	пільги, встановлені органами місцевого самоврядування
За елементами податку (за формою надання)	звільнення від оподаткування окремих категорій платників податків
	зменшення об'єкта оподаткування
	зменшення (обмеження) бази оподаткування
	зменшення податкових ставок
	застосування спеціальних методів податкового обліку
	збільшення податкового (звітного) періоду
	зменшення суми податку, яка підлягає сплаті в бюджет розстрочення та відстрочення сплати податкових зобов'язань

За характером цілей податкової політики держави податкові пільги підрозділяються на дві груп: соціальні й економічні.

Соціальні пільги спрямовані на податкове стимулювання досягнення соціальних цілей. До них, зокрема, відносяться пільги, надані окремим соціально незахищеним групам громадян: застосування податкової соціальної пільги у вигляді зменшення загального оподаткованого доходу на 100, 150 або 200% мінімальної місячної заробітної плати, встановленої законом на 1 січня звітного податкового року (в залежності від соціального статусу одержувача) [7, п. 6.1]; пільга у вигляді звільнення від зборів на обов'язкове державне пенсійне страхування операцій з продажу обручок та квартир, які купуються вперше. До пільг соціального характеру можуть бути віднесені також пільги з податку на прибуток [1, п. 7.12] та

з ПДВ [8, п.п. 5.2.1 і 6.2.8], надані підприємствам громадських організацій інвалідів; пільги, надані роботодавцям та застрахованим працівникам за договорами довгострокового страхування життя й недержавного пенсійного забезпечення; звільнення від ПДВ операцій постачання соціально-значимих товарів і послуг (вітчизняних продуктів дитячого харчування; товарів спеціального призначення для інвалідів, лікарських засобів тощо [8, п. 5.1].

До пільг економічного характеру відносяться локальні механізми податкового регулювання, реалізація яких сприяє досягненню цілей економічного характеру. В цю групу включаються будь-які пільги, спрямовані на стимулювання розвитку виробництва, інвестиційної діяльності, інновацій, поліпшення використання ресурсів і т. ін. Прикладом пільг цього класу може бути інвестиційний податковий кредит з податку на прибуток, звільнення від ПДВ операцій з безоплатної передачі приладів, устаткування, матеріалів науковим установам і організаціям, а також вищим навчальним закладам III – IV рівня акредитації [8, пп. 5.2.5].

Разом з тим на практиці іноді буває досить важко розмежувати податкові пільги за цим критерієм, тому що деякі з них одночасно переслідують як соціальні, так і економічні цілі. Так, комплексний характер має звільнення від оподаткування прибутку, отриманого від продажу на митній території України спеціальних продуктів дитячого харчування власного виробництва (за умови спрямування цього прибутку на збільшення обсягів виробництва або зниження цін на такі продукти) [1, пп. 7.13.1]. З одного боку, така пільга сприяє забезпеченню доступності таких продуктів (за ціною складовою, причому навіть у тому випадку, якщо вивільнені кошти спрямовуються на збільшення обсягів виробництва, при наявності конкурентного середовища це також сприяє зниженню роздрібних цін), що особливо важливо для молодих сімей, які мають відносно невеликі доходи. З іншого боку, ця пільга має значення і для виробника, оскільки збільшення обсягів виробництва й продажу забезпечує економію на умовно-постійних витратах, що призводить до зниження собівартості одиниці продукції й поліпшенню кінцевих фінансових результатів їхньої діяльності. Причому ефект для виробника досягається й у тому випадку, коли вивільнені кошти повністю спрямовуються на зниження роздрібних цін, оскільки при еластичному попиті зниження продажних цін сприяє збі-

льшенню обсягів продажу та долі ринку, яка контролюється таким виробником.

За критерієм призначення всі податкові пільги можуть бути класифіковані на дві групи: стимулюючі та підтримуючі.

Стимулюючі пільги спрямовані на заохочення дій платників, які направлені на вирішення загальнодержавних завдань. Так, зокрема, до таких податкових пільг можуть бути віднесені: дозвіл на віднесення до складу валових витрат сум коштів чи майна, які передаються в бюджети або неприбуткові організації [1, пп. 5.2.2], на охорону культурної спадщини [1, пп. 5.2.13]; звільнення від ПДВ операцій у рамках Договору про наукове та технологічне співробітництво з Євросоюзом [8, п. 5.13] і т. д.

Підтримуючі пільги спрямовані на полегшення податкового тягара для окремих груп платників податків, що покликано забезпечити більш сприятливі (у порівнянні з іншими платниками) умови оподаткування для підтримки певного рівня конкурентоспроможності таких платників (якщо мова йде про суб'єктів підприємницької діяльності) або мінімального рівня чистого доходу (для громадян). Такі пільги звичайно надаються соціально незахищеним платникам – фізичним особам або суб'єктам господарювання нерентабельних чи низькорентабельних галузей з метою захисту їх від більш конкурентоспроможних закордонних виробників. В останньому випадку застосовується також термін «протекціоністські» пільги, основне призначення яких – захист національного товаровиробника. Введення протекціоністських пільг суперечить принципам СОТ, тому в перспективі вони підлягають заміні іншими засобами державної підтримки.

Найбільш адекватним стратегії зростання є функціональний підхід до податкового регулювання, відповідно до якого пільги повинні мати не підтримуючий, а стимулюючий характер. Мова йде про надання пільг в якості винагороди за виконання суб'єктами господарювання певних суспільно важливих функцій відповідно до завдань стійкого економічного розвитку.

З погляду **цільового використання коштів, які залишаються у підприємства внаслідок застосування податкових пільг**, останні підрозділяються на цільові та нецільові. Перші з них надаються за умови використання сум, що звільняються від оподаткування, виключно на ті

цілі, які визначені відповідним законодавчим актом. Прикладом пільг такого роду можуть служити, зокрема:

дозвіл на віднесення до складу валових витрат сум коштів або вартості майна, добровільно перерахованих (переданих) для цільового використання з метою охорони культурної спадщини установам науки, освіти, культури, заповідникам, музеям-заповідникам у розмірі, який перевищує два відсотки, але не більше десятих відсотків оподаткованого прибутку попереднього звітного періоду [1, пп. 5.2.13];

звільнення від оподаткування прибутку Чорнобильської АЕС за умови, якщо ці кошти використовуються на фінансування робіт з підготовки виводу та виводу Чорнобильської АЕС з експлуатації і перетворення об'єкта «Укриття» в екологічно безпечну систему [1, пп. 7.13.2];

звільнення від оподаткування прибутку видавництв, видавничих організацій, підприємств поліграфії, отриманого ними від діяльності з виготовлення на території України книжкової продукції, окрім продукції еротичного характеру, – при умові спрямування вивільнених у зв'язку з наданням податкових пільг коштів на переоснащення видавничо-поліграфічної бази, розробку і впровадження новітніх технологій, розширення виробництва книжкової продукції в порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України [1, пп. 7.13.7].

За суб'єктами впливу податкові пільги можуть бути розділені на дві групи. Перша з них містить у собі пільги, надані безпосередньо кінцевому одержувачу (стимулювання споживання), а друга - пільги, надані виробникам продукції (товарів, робіт, послуг) або суб'єктам підприємницької діяльності, які беруть участь у процесі реалізації таких товарів, робіт, послуг кінцевому споживачу (стимулювання виробництва та розподілу). В останньому випадку має місце непряме надання податкових пільг, тобто стимулювання безпосередньо споживання.

Так, наприклад, у разі потреби здешевлення цільових кредитів для окремих категорій платників (кредит під інноваційні програми, який надається суб'єктам підприємницької діяльності, або житловий кредит молодим родинам) держава, з погляду податкового регулювання, може підійти подвійно. По-перше, можна надати пільгу комерційним банкам (наприклад, у вигляді звільнення від оподаткування прибутку від таких опера-

цій), а по-друге, можна надати пільгу фізичним особам - одержувачам цих кредитів – у вигляді зменшення об'єкта оподаткування (загального місячного чи річного оподатковуваного доходу) на суму витрат, пов'язаних з виплатою відсотків за кредитом.

Іншим прикладом такої ситуації є стимулювання податковими методами споживання продуктів дитячого харчування. Ця мета може бути досягнута як шляхом стимулювання виробництва (звільнення від оподаткування прибутку виробників дитячого харчування [1, пп. 7.13.1]) та продажу (звільнення від ПДВ операцій поставки вітчизняних продуктів дитячого харчування молочними кухнями та спеціалізованими магазинами і куточками, які виконують функції роздаточних пунктів [8, п. 5.1.1], так і шляхом стимулювання покупки (можна передбачити варіант зменшення загального оподатковуваного доходу одного з батьків на документально підтверджену величину витрат на придбання таких продуктів).

При виборі конкретного варіанту податкового регулювання в таких випадках загальним правилом є пріоритет у наданні пільги кінцевому споживачеві, тому що інтереси виробника далеко не завжди відповідають поставленому завданню. Однак у кожному конкретному випадку потрібен детальний аналіз усіх варіантів надання податкової пільги, оскільки в багатьох випадках «вузьким місцем» являється не кінцеве споживання, а виробництво або торгівля.

У залежності від періоду дії (хоча оперативний характер локальних пільг як інструмента податкового регулювання визначає відповідний часовий інтервал їхнього застосування, після закінчення якого вони повинні бути скасовані як такі, що виконали своє призначення) усі податкові пільги можуть бути розділені на такі, період дії яких законодавством не визначений, та пільги тимчасового характеру.

Перша з цих груп містить у собі більшість податкових пільг, установлених у спеціальних законах з питань оподаткування. Як правило, пільги, передбачені в законі в момент його прийняття, не мають часових обмежень, і саме такі податкові пільги переважають в українському законодавстві.

Пільги другої групи споконвічно встановлюються на визначений період часу, хоча наступне продовження цього періоду – звичайна практи-

ка. Законодавче врегулювання періоду застосування більш характерне для пільг, які були введені вже в процесі дії спеціальних податкових законів та підтримуючих пільг. Як приклад тимчасових пільг можна навести вже згадуване звільнення від оподаткування прибутку видавництв, видавничих організацій, підприємств поліграфії (воно введене на період до 01.01.2009 р.). Іншим прикладом пільги тимчасового характеру є прискорена амортизація основних фондів групи 3 за нормою 20% у рік, яка введена для суб'єктів космічної діяльності на період до 01.01.2009 року [1, пп. 8.6.3].

До тимчасових податкових пільг відносяться також пільги, які вводяться бюджетними законами. Період їхньої дії обмежений періодом дії самого законодавчого акта, яким вони введені, тобто відповідає календарному року. Правда, у випадку прийняття такого закону після початку бюджетного року, до його вступу в силу продовжує діяти закон про державний бюджет на минулий рік, тому можлива і ситуація, коли термін дії такої пільги перевищує календарний рік.

За компетенцією встановлення та масштабів застосування податкові пільги розділяються на загальнодержавні та місцеві. Перші встановлюються на державному рівні актами законодавства (хоча в деяких випадках вони можуть бути встановлені і Кабінетом Міністрів України, наприклад, за деякими податковими платежами ресурсного характеру) та діють на території всієї країни. Другі вводяться органами місцевого самоврядування в межах їх компетенції на обмеженій території. Їх гранична величина щодо місцевих податків і зборів не обмежена, а по загальнодержавним – обмежується сумою коштів, які надходять у місцевий бюджет за відповідним податком або збором.

Останньою з наведених класифікаційних ознак є **зв'язок пільги з іншими елементами податку**. У певній мірі такий підхід відповідає класифікації податкових пільг за формою їхнього надання [122, 142 і ін.]. Разом з тим різні автори по-різному класифікують форму надання пільг за тими самими елементами. Так, у роботі [142] окремо виділена група пільг у вигляді встановлення неоподатковуваного податками мінімуму об'єкта оподаткування, що за своєю економічною сутністю означає зменшення об'єкта оподаткування. Тому більш правомірним представляється-

ся все-таки використання класифікаційного критерію «за елементами податку». З цього погляду можна виділити 8 груп податкових пільг.

1. **Звільнення від оподаткування окремих категорій платників податків** представляє собою пільгу, яка надається за елементом «суб'єкт оподаткування». Сфера застосування цих пільг досить широка. Так, окремі категорії юридичних і фізичних осіб не є платниками земельного податку [5, ст. 12], податку з власників транспортних засобів та інших самохідних машин і механізмів [6, ст. 4]. Пільги у вигляді звільнення окремих груп платників в такій формі є в більшості законодавчих актів, якими регулюється стягнення окремих податків і зборів.

Аналіз діючого українського податкового законодавства дозволяє зробити висновок про те, що за різними податками застосовуються різні формулювання пільг цієї групи. Так, у Законі [5] застосовується термін «не являються платниками податку...», а в Законі [6] «звільнені від сплати податку...». По суті, ці два формулювання мають однаковий економічний зміст, оскільки, відповідно до визначення платника податків [2], сплата податку є його основним обов'язком.

Ще одне «нестандартне» формулювання пільги застосоване в Законі [6, ст. 4, п.п. «д» і «е»] – «від сплати податку звільнені на 50%...». Таке формулювання означає, що сплаті в бюджет відповідною групою платників підлягає половина від нарахованої суми податку, що рівноцінно зменшенню до 50% податкової ставки, однак у даному випадку все-таки більш правомірним представляється віднесення такої пільги до групи 5 – зменшення суми податку, яка підлягає сплаті в бюджет.

Різновидом пільг цієї групи є «податкові канікули», які представляють собою звільнення певних груп платників від оподаткування на певний період. Призначення цієї пільги – надання податкової підтримки окремим секторам економіки або галузям, а також стимулювання інвестицій. В історії українського оподаткування податкові канікули застосовувалися для підприємств з іноземними інвестиціями, для новостворених підприємств (з податку на доход), для сільгосптоваровиробників (з фіксованого сільськогосподарського податку), для суб'єктів СЕЗ та ТПР (з податку на прибуток та плати за землю).

До цієї групи відносяться також пільги, які мають індивідуальний характер, що вводяться для одного конкретного платника, хоча надання індивідуальних пільг безпосередньо порушує принцип рівності оподаткування.

2. Зменшення об'єкта оподаткування – це група пільг, яка припускає виключення з об'єкта оподаткування окремих його елементів, які не враховуються при подальшому обчисленні податкових зобов'язань. Як приклад таких пільг можна навести перелік операцій, звільнених від ПДВ [8, ст. 5]. До цієї групи також може бути віднесено, наприклад, звільнення від оподаткування прибутку, отриманого підприємствами й організаціями громадських організацій інвалідів (при дотриманні встановлених обмежень з видів діяльності, питомій вазі інвалідів в чисельності працюючих та в сумі загальних витрат на оплату праці) [1, п. 7.12.1].

Разом з тим слід зазначити, що на практиці не завжди легко розмежувати загальний порядок визначення об'єкта оподаткування і винятки з цього порядку, які, власне, і являються пільгами. Пов'язано це з тим, що конструкція практично кожного податкового закону унікальна, а податкові пільги виділені окремою статтею тільки в двох із них: в Законі України «Про плату за землю» [5, ст. 12] і в Законі України «Про податок з власників транспортних засобів та інших самохідних машин і механізмів» [6, ст. 4]. Так, наприклад, у складі доходів, які не включаються в загальний місячний (річний) оподатковуваний дохід з додатку з доходів фізичних осіб [7, п. 4.3] містяться як дійсно пільгові доходи (наприклад, вартість вугілля, яке безкоштовно видається окремим категоріям працівників), так і доходи, які є не виключенням з правил, а відображають особливий порядок нарахування податкових зобов'язань (доходи від спадкування та дарування, які підлягають кінцевому оподаткуванню за спеціальними ставками). Аналогічна ситуація і з податком на прибуток підприємств [1], у п. 4.2 якого встановлений перелік доходів, котрі не включаються у валовий дохід. Частина з цих доходів не підпадає під оподаткування, тому що це являється загальним правилом (наприклад, прями інвестиції та реінвестиції, суми ПДВ отримані платником ПДВ, у складі виручки від реалізації, повернення надмірно сплачених сум податків і т. ін.), а частина з них можуть бути розглянуті як пільги (наприклад, доходи у вигляді без-

коштовно отриманих основних фондів, які за загальним правилом обкладаються податком, не підлягають включенню у валовий дохід, якщо вони передані за рішенням органів центральної виконавчої влади).

3. **Зменшення бази оподаткування.** На відміну від попередньої групи податкових пільг зменшення бази оподаткування не пов'язане з якимись конкретними елементами об'єкта (певними видами доходів для податку на прибуток і податку з доходів фізичних осіб, окремими видами операцій для ПДВ і т. ін.). Мова йде про вирахування з бази оподаткування визначених законодавством сум. Різновидами таких пільг є:

встановлення неоподаткованого мінімуму бази оподаткування. Сутність цієї пільги полягає в тому, що з бази оподаткування виключається однакова для всіх або диференційована по групам платників сума. Найчастіше така пільга застосовується в оподаткуванні доходів (переважно громадян, але іноді й юридичних осіб) і майна. В певній мірі введення такої пільги пов'язане з реалізацією принципу справедливості оподаткування. В українському законодавстві неоподатковуваний мінімум доходів громадян (НМДГ) застосовувався до 2004 року в прибутковому податку з громадян, а на сьогодні цей термін набув віртуального характеру, оскільки в оподаткуванні він не застосовується, а використовується як постійна величина для обчислення суми адміністративних штрафів;

установлення неоподаткованого максимуму бази оподаткування. При такій пільзі база оподаткування зменшується на суму, яка перевищує граничну величину.

Пільги такого роду застосовуються в тому випадку, коли держава зацікавлена в збільшенні бази оподаткування. В Україні неоподатковуваний максимум встановлений тільки стосовно внесків на загальнодержавне соціальне, в тому числі пенсійне, страхування (табл. 1.7).

Ця пільга була введена у зв'язку з високим рівнем оподаткування виплат з оплати праці, насамперед, для стимулювання легалізації заробітної плати найманих працівників;

Динаміка максимальної величини виплат на оплату праці найманих працівників, з яких справляються страхові внески

Період застосування	Розмір виплат в розрахунку на одного працюючого, грн.
з 23.07.1998 р. по 28.02.2001 р.	1 000
з 01.03.2001 р. по 30.04.2002 р.	1 600
з 01.05.2002 р. по 31.05.2003 р.	2 200
з 01.06.2003 р. по 31.12.2004 р.	2 660
з 01.01.2005 р. по 31.12.2005 р.	4 100
з 01.01.2006 р. по 31.03.2006 р.	4 830
з 01.04.2006 р. по 30.09.2006 р.	4 960
з 01.10.2006 р. по 31.12.2006 р.	5 050

виключення з бази оподаткування визначених законодавством сум. Прикладом такої пільги є зменшення загального місячного оподаткованого доходу фізичних осіб на суму податкової соціальної пільги, яка прийшла на зміну неоподаткованому податками мінімуму доходів громадян і розмір якої визначається в залежності від соціального статусу працівника [7, ст. 6];

зменшення бази оподаткування шляхом виключення з неї суми фактично понесених платником витрат певного виду. В оподаткуванні прибутку до таких пільг можуть бути віднесені передбачені законодавством варіанти включення витрат, не пов'язаних з господарською діяльністю платника, до складу валових витрат (суми добровільних пожертвувань певним одержувачам та в межах встановлених розмірів, суми витрат, пов'язані з безкоштовним наданням вугілля на побутові потреби деяким категоріям працівників, витрати на утримання та експлуатацію деяких об'єктів соціальної інфраструктури і т. ін.) [1, ст. 5].

У податку з доходів фізичних осіб до розглянутої підгрупи можуть бути віднесені пільги у вигляді податкового кредиту [7, ст. 5], суть якого полягає саме в зменшенні розміру загального оподаткованого доходу на суму фактично понесених платником витрат на визначені цілі (довгострокове страхування життя, недержавне пенсійне забезпечення, іпотеч-

не кредитування, медичне обслуговування й ін.). В той же час слід зазначити, що використання самого терміна «податковий кредит» в даному випадку явно не відповідає економічній сутності цієї податкової пільги.

Загальною проблемою, яка виникає при віднесенні податкових пільг до цієї групи, є те, що термін «база оподаткування» використовується тільки в ПДВ (у ньому такі пільги не застосовуються), а в законодавчих актах інших податків та зборів він взагалі не згадується.

4. **Зменшення податкових ставок.** У світовій практиці подібна пільга зустрічається досить часто, причому переважним варіантом є застосування в установлених випадках ставки, зменшеної на 50%. Її поширеність пов'язана з «прозорістю» застосування такої пільги та простотою її адміністрування. В українському оподаткуванні зниження податкових ставок застосовувалося до 2005 року з податку на прибуток (20-процентна ставка податку або зниження базової ставки на 50%), а також з податку на землю (ставка, зменшена на 50%) при реалізації проектів у рамках спеціальних територіальних режимів оподаткування (СЗЗ і ТПР). Крім того, податком на прибуток була передбачена спеціальна інноваційна пільга – застосування зниженої на 50% ставки оподаткування при продажі інноваційного продукту, однак в дію вона так і не була введена.

5. **Застосування спеціальних методів податкового обліку.** Надана платникові можливість зміни методу податкового обліку в загальному випадку може розглядатися в якості пільги, оскільки вона розглядається як виняток із загального правила. В якості прикладу може бути приведене право платника ПДВ (при виконанні вимоги щодо неперевищення граничного обсягу оподатковуваних операцій суми 300 тис. грн. за останні 12 календарних місяців) за власним бажанням вибрати касовий метод ведення податкового обліку [8, пп. 7.3.9]. У тому випадку, якщо більша частина операцій поставки здійснюється таким платником на умовах наступної оплати (це є звичайним при наявності конкурентного середовища), застосування касового методу дозволяє йому відстрочити частину податкових зобов'язань до моменту їхньої оплати, що дозволяє не допустити передчасного відволікання оборотних коштів.

6. **Збільшення податкового (звітного) періоду.** Однією з серйозних проблем українського оподаткування, з погляду платників, є ско-

рочена (у порівнянні з іншими країнами) тривалість базових податкових періодів з основних податків та зборів. У певній мірі такий підхід пояснюється необхідністю забезпечення рівномірного фінансування бюджетних витрат, однак таке пояснення важко визнати обґрунтованим. Насправді проблема полягає, очевидно, у небажанні органів виконавчої влади відмовитися від звичних стереотипів та у відсутності навичок ефективного управління бюджетними витратами. Для платника податків скорочені податкові періоди означають, по-перше, необхідність постійного резервування коштів для здійснення поточних податкових платежів, по-друге, додаткові витрати (і коштів, і часу), пов'язані з необхідністю більш частого складання та подання податкової звітності. Тому дозвіл використовувати більш тривалий у порівнянні з базовим податковий період становить податкову пільгу.

Прикладом пільг цієї групи може служити збільшена тривалість податкового періоду з податку на прибуток (календарний рік) для суб'єктів космічної діяльності [1, п. 22.24]. За податком на додану вартість до таких пільг може бути віднесена можливість вибору платником (за певних умов) квартальної тривалості податкового періоду [8, пп. 7.8.1].

7. Зменшення суми податку, яка підлягає сплаті. Ця група пільг пов'язана з порядком визначення суми податку, яка перераховується в бюджет. Пільги такого роду поділяються на дві підгрупи.

Перша з них – виключення з обчисленої суми податку якої-небудь її частини. Прикладом такої пільги є надання деяким групам платників податку з власників транспортних засобів та інших самохідних машин і механізмів звільнення від сплати 50-ти відсотків суми податку [6, ст. 4]. В даному випадку мова йде про половину суми нарахованого податку, хоча в інших випадках може бути встановлена інша величина (наприклад, 35, 30% і т.д.), і пов'язана вона може бути не з конкретною групою платників, а з виконанням певних умов, встановлених державою.

До другої підгрупи може бути віднесене зменшення суми податку, що підлягає сплаті, на величину понесених платником цільових витрат. Такі пільги отримали назву «податкового кредиту» (за аналогією з податковим кредитом з ПДВ, хоча останній становить не пільгу, а елемент законодавчо визначеного порядку оподаткування). У порівнянні зі змен-

шенням об'єкта або бази оподаткування податковий кредит більш сприятливий для платника, оскільки його витрати зменшуються на повну суму наданого звільнення.

Деякі фахівці [142] відносять до податкового кредиту зниження ставки податку, перенесення терміну сплати або сплату податку частинами, повернення раніше сплаченого податку (частини податку), а також зарахування за рахунок раніше сплаченого податку. Такий занадто широкий підхід представляється не цілком коректним, оскільки переважна більшість пільг зменшує суму податку, яка фактично сплачується, але механізм цього зменшення – різний. Що стосується зниження ставки, а також відстрочки та розстрочки податкових платежів, то ці пільги виділені в окремі групи, а залік або повернення раніше сплачених податкових платежів є не пільгами, а вбудованими в конструкцію податку регулюючими механізмами.

Пільга у вигляді податкового кредиту широко застосовується за кордоном для стимулювання інвестиційної та інноваційної діяльності. Цей вид пільги може бути використаний також для стимулювання діяльності, пов'язаної зі здійсненням природоохоронних заходів, вирішенням соціальних завдань (наприклад, створення нових робочих місць, у тому числі для інвалідів, розвиток соціальної інфраструктури підприємств й т. п.).

У світовій практиці в якості податкових пільг застосовується два види інвестиційного (інноваційного) податкового кредиту: простий податковий кредит, який припускає зменшення суми податку на повну суму понесених цільових витрат або її частину, а також прирістний податковий кредит, суть якого полягає у зменшенні суми податку на суму приросту відповідних витрат у звітному періоді порівняно з встановленою базою (наприклад, фактичні витрати минулого періоду або середньогалузеві витрати). Простий податковий кредит стимулює будь-які витрати, які здійснюються підприємством в обраному напрямку, а прирістний – тільки збільшення цих витрат. Тому за кордоном часто обидва види податкового кредиту використовуються одночасно.

8. Відстрочення та розстрочення сплати податкових зобов'язань. У загальному випадку відстрочка та розстрочка сплати податку є не пільгою, а механізмом податкового адміністрування, безпосередньо

визначеному в Законі України «Про порядок погашення зобов'язань платників податків перед бюджетами та державними цільовими фондами» [9].

Практика надання відстрочки чи розстрочки в Україні заснована на необхідності фінансової підтримки (а не стимулювання) суб'єкта господарювання. Суть такої зміни умов оподаткування полягає в зміні термінів сплати суми податку (при наявності законодавчо встановлених умов) на принципах кредитування (платність, терміновість, зворотність), що не тільки не зменшує суму податкового зобов'язання, а й збільшує її за рахунок сплати відсотків. Так, підставами для надання розстрочки є: надання платником податків достатніх доказів щодо існування загрози виникнення податкового боргу, а також економічного обґрунтування, яке свідчить про можливість погашення податкових зобов'язань і/або збільшення податкових надходжень у відповідний бюджет внаслідок використання режиму розстрочення [9, пп. 14.2.1].

Разом з тим відстрочення (розстрочення) податкових зобов'язань може розглядатися і як пільга в тому випадку, якщо воно є винятком із загальних правил.

Так, у Законі України «Про оподаткування прибутку підприємств» [1, пп. 1.11.4] передбачене надання спеціальної податкової пільги, яка має назву «інвестиційний податковий кредит». Під ним розуміється відстрочка сплати податку на прибуток, надана суб'єктові підприємницької діяльності на певний строк з метою збільшення його фінансових ресурсів для здійснення інноваційних програм з наступною компенсацією відстрочених сум у вигляді додаткових надходжень податку через загальне зростання прибутку, який буде отриманий внаслідок реалізації інноваційних програм.

Різноманітність податкових пільг дозволяє досить ефективно впливати на платників податків, корегуючи їх господарську поведінку для досягнення економічних та соціальних цілей держави.

У той же час застосування податкових пільг як інструмента державного податкового регулювання має й серйозні недоліки, до яких відносяться наступні:

використання податкових пільг входить у конфлікт із принципом обов'язковості оподаткування, що приводить до нерівності різних платників податків (як фізичних, так і юридичних осіб) у взаєминах з державою з приводу податків. Необґрунтоване розширення податкових пільг серйозно звужує податкову базу і несправедливо перекладає податковий тягар на більш ефективні підприємства, які не користуються податковими пільгами [214];

надання податкових пільг приводить до нерівності платників з погляду їхніх конкурентних позицій. Справа в тому, що наявність у платника податкових пільг, якими не можуть скористатися конкуренти, є конкурентною перевагою, яка зароблена не самим платником, а надана йому державою. Іншими словами, надаючи окремим платникам або групам платників податкові пільги, держава втручається в конкурентну боротьбу, порушуючи ринкову рівновагу, що дестабілізує ситуацію на ринку;

податкові пільги є найбільш нестабільним елементом податкової системи, вони постійно змінюються, переглядаються, скасовуються, скорочуються чи доповнюються – в результаті структура податкової системи може бути перекручена, а планування й прогнозування податкових надходжень для держави та податкових платежів – для платників, істотно ускладнюються.

Таким чином, ефективне регулювання економічних та соціальних процесів за допомогою податкових пільг вимагає серйозного наукового обґрунтування з позиції системного підходу доцільності їхнього застосування в кожному конкретному випадку, а також оцінки порівняльної ефективності досягнення поставлених цілей за допомогою різних варіантів надання податкових пільг та в сполученні з іншими інструментами державного регулювання.

Невідкладними завданнями в цьому напрямку є: чітке законодавче визначення терміна «податкова пільга» та видів податкових пільг, яке дозволяє відокремити їх від інших механізмів податкового регулювання; розробка чіткої системи пріоритетів у наданні податкових пільг, а також забезпечення суворо цільового характеру використання коштів, які звільняються внаслідок надання пільг з оподаткування.

1.4. Податкові засоби стимулювання інноваційної та інвестиційної діяльності

Економіка України відчуває гостру нестачу інвестиційних ресурсів, за деякими оцінками – понад 200 млрд. грн. В цих умовах доцільною уявляється реалізація заходів щодо застосування стимулюючої ролі оподаткування в розвитку інвестиційної сфери. Окремі питання цієї проблеми досліджені в працях українських вчених: І. Бланка, О. Василика, О. Данілова, А. Крисоватого, П. Мельника, В. Федосова та ін. [26, 38, 39, 58, 121, 142, 225]. У той же час продовжується розробка заходів поживлення інвестиційної діяльності підприємств на базі вдосконалення такого інструмента податкової політики, як податок на прибуток.

У сучасних умовах проблема залучення інвестицій для подальшого розвитку української економіки стоїть особливо гостро. Насамперед, це пов'язано з нестачею вітчизняних фінансових ресурсів й недостатньою присутністю іноземних інвесторів. Обидві ці причини мають спільні корені. Недолік вітчизняного капіталу обумовлений вадами фінансової системи, яка поки що лише формується. Мова йде про накопичення, тобто ту частину доходу, яка не спрямовується на споживання. На думку економістів-класиків, накопичення не виводиться з обігу, а акумулюється в банківських та інших фінансових установах, інвестується безпосередньо ними та від їх імені або у формі позичкового капіталу використовується суб'єктами підприємницької діяльності. Враховуючи ефект банківського мультиплікатора, така схема здатна забезпечити могутню фінансову базу для значного збільшення ділової активності.

На жаль, ця схема в Україні не спрацьовує. По-перше, це викликано недовірою населення до банків. По-друге – відсутністю у банків достатніх ресурсів, що змушує їх істотно обмежувати кількість довгострокових кредитів.

Таким чином, вітчизняна фінансова система забезпечує в основному потребу лише в оборотному капіталі. Питання модернізації та відновлення основних фондів залишається насущною проблемою практично для кожного підприємства.

Стосовно транснаціональних інвесторів слід зазначити, що при вирішенні питання інвестування їх цікавлять насамперед фінансові умови в країні, куди спрямовуються інвестиції.

По-перше, це потенційні можливості ринку збуту того або іншого продукту, прикладом є пивна та кондитерська індустрія.

По-друге, це політична та економічна стабільність в країні.

По-третє, це особливості системи оподаткування.

Якщо на перше питання інвестори можуть отримати позитивну відповідь, то на два останніх Україна поки що однозначно відповісти не в змозі. Зокрема, у податковій системі України є характерні для транзитивних економік недоліки: вона недостатньо логічна, нестабільна і дотепер відчувала значний адміністративний вплив. За таких умов світові фінансові установи віддавали перевагу іншим країнам. У табл. 1.8 наведені обсяги прямих іноземних інвестицій у національну економіку України за період 1995 - 2004 рр. на підставі даних Статистичного щорічника України.

Таблиця 1.8

**Прямі іноземні інвестиції в національну економіку України
за період 1995 - 2004 рр., млн. дол. США**

	1995 р.	2000 р.	2001 р.	2002 р.	2003 р.	2004 р.
Усього	483,5	3281,8	3875,0	4555,3	5471,8	6657,6
Сполучені Штати Америки	96,6	589,5	639,5	777,5	890,6	1074,8
Кіпр	28,5	211,2	377,7	493,0	672,1	779,2
Великобританія	33,8	246,1	312,0	414,2	534,0	686,1
Нідерланди	11,8	302,9	362,2	374,1	396,3	463,9
Германія	101,3	228,5	240,9	250,5	317,7	441,4
Віргінські острови, Брит.	0,8	156,6	192,8	275,2	346,1	381,0
Російська Федерація	19,1	287,9	286,6	315,5	323,2	377,6
Швейцарія	21,3	133,0	163,3	224,0	272,2	319,5
Австрія	8,2	87,9	124,5	144,4	214,3	252,1
Республіка Корея	-	171,2	170,4	170,4	172,1	172,9
Польща	13,1	54,5	62,8	69,3	98,1	153,3
Угорщина	13,7	45,0	51,9	58,3	79,8	127,6
Швеція	3,6	64,8	77,1	89,2	90,4	116,7
Італія	14,6	69,9	72,2	81,1	86,5	95,1
Ліхтенштейн	1,7	84,1	75,3	45,7	72,3	87,1
Канада	14,8	57,8	57,5	52,5	62,5	80,1
Ірландія	14,2	56,2	90,5	74,2	77,9	79,1
Інші країни	86,4	434,7	517,8	646,2	765,7	970,1

Виходячи з цього, більшість вітчизняних підприємств в змозі розраховувати на єдине джерело для забезпечення інвестиційної діяльності – власний прибуток. З огляду на це порядок оподаткування прибутку заслуговує на особливу увагу.

Визначення суми податку на прибуток, яка підлягає сплаті, безпосередньо впливає на розмір чистого прибутку, який залишається в розпорядженні підприємства й використовується ним для здійснення інвестиційної діяльності. Крім того, режим оподаткування прибутку значною мірою визначає прийнятність того чи іншого інвестиційного проекту для власного та залученого капіталу.

На прийняття рішень щодо прямих іноземних інвестицій впливають як податкові, так і неподаткові фактори, за допомогою яких здійснюється порівняння потенційного прибутку від інвестицій та ризику. Серед неподаткових факторів, які мають вплив на інвестиції, можна відзначити такі, як макроекономічне середовище, розмір ринку, невпевненість, юридична та регулююча структура, доступ до основних фондів виробництва.

Однак система одним із найбільш важливих факторів, що впливають на прямі іноземні інвестиції, є все ж таки оподаткування. При цьому на інвестиції впливають податки як пов'язані, так і не пов'язані з доходами. У більшості країн з перехідною економікою на початковому етапі реформ податки стягувалися навіть тоді, коли фірма не отримувала прибутку. Це призводило до збільшення основних витрат, пов'язаних з підвищеними ризиками на початковому етапі інвестицій або збільшенням операційних витрат компаній.

Основними податковими факторами, які впливають на прямі іноземні інвестиції, є [121]:

- база оподаткування;
- рівень оподаткування;
- прозорість системи оподаткування;
- ставка податку;
- податкові узгодження;
- мити.

Загальний рівень оподаткування є важливим показником відносної економічної ефективності, який впливає на іноземні інвестиції. Однак при

виборі країни-реципієнта інвесторові недостатньо порівняти абсолютні суми сплачених податків. Особливе значення для довгострокових масштабних інвестицій має можливість передбачення податкових наслідків для інвестиційних рішень. У цьому напрямку виникають проблеми, пов'язані з нечіткістю, а також з частими та істотними змінами законодавства. Непослідовне й довільне виконання законів може призвести до появи значних несподіваних витрат для платників податків. Така ситуація викликає підвищені ризики для компаній-інвесторів, а також вимагає розробки та прийняття правил простого й однозначного застосування законів.

Податкова ставка має значення при визначенні загального податкового навантаження та враховується при визначенні стратегії фінансування й податкового планування компаній.

При визначенні податкового навантаження велике значення має калькуляція оподаткування доходу. Характеристики цієї калькуляції можуть впливати на модель оподаткування різних компаній. Режим оподаткування різних доходів і витрат впливає на організацію діяльності компанії.

Податкові узгодження являють собою систему, в рамках якої компанія, яка співробітничает з іноземним партнером, може планувати свої податкові платежі. Основна мета податкових узгоджень полягає в координації застосування місцевих та іноземних систем оподаткування. Податкові узгодження – це правила, за допомогою яких запобігають подвійному оподаткуванню доходів, а також вирішують адміністративні питання, які виникають при розподілі доходів між двома країнами.

Стягнення мита з інвестиційних товарів має відповідний інтерес з погляду країн, які мають потребу в розширенні джерел доходів. Мито є безпосереднім джерелом доходу бюджету, однак воно підвищує вартість інвестицій, що збільшує ризик інвестування в країні та знижують прибутковість інвестицій.

Одним із основних податкових стимулів, який може бути наданий державою суб'єктам господарювання, є повна або часткова відмова від оподаткування прибутку, тобто від частини податкових надходжень у бюджет. Однак надання навіть цільових податкових стимулів створює прецедент для їх використання. Компанії, котрі займаються діяльністю, на яку не розповсюджуються стимули, будуть домагатися їх поширення на свою

діяльність або одержання стимулів у будь-якій іншій формі. І вітчизняна, і іноземна практика свідчать про те, що введені стимули мають тенденцію поширюватися на інші види діяльності. Тому створення таких податкових стимулів приводить до необґрунтованого «розповзання» податкових пільг й необхідності періодичної боротьби з ними.

Разом з тим досвід розвитку податкових систем європейських держав [97, 122] свідчить про те, що на тлі загального зниження кількості податкових пільг податкові стимули інвестиційної діяльності не тільки зберігають своє положення, але й переходять у розряд найбільш важливих податкових пільг.

Податкове стимулювання інвестиційної діяльності може бути здійснене за допомогою наступних податкових механізмів:

1) **введення (використання) прискореної амортизації основних фондів**, яка відноситься до числа засобів непрямого регулювання. Механізм впливу прискореної амортизації на інвестиційну активність підприємства полягає в тому, що підвищені норми та скорочений (у порівнянні зі звичайним порядком) період амортизації дозволяють платникові збільшити в кожному податковому періоді використання таких основних фондів суми амортизації, яка нараховується, що зменшує об'єкт оподаткування. В результаті прискорена амортизація, по суті, означає зменшення податкових зобов'язань за податком на прибуток. Разом з тим податковий виграш підприємства інвестора не є істотним, оскільки сума податкової економії обумовлюється різницею суми амортизації в порівнянні зі звичайним порядком, до того ж помноженій на ставку податку на прибуток. Так, при 25-відсотковій ставці зниження податкових зобов'язань складе тільки $\frac{1}{4}$ від суми збільшення амортизаційних відрахувань у зв'язку з застосуванням прискореного методу.

В Україні такий механізм стимулювання застосовувався тільки для амортизації основних фондів 3 групи у період з 1997 по 2002 р., і тільки такими платниками, які не були монополістами та не випускали продукцію, ціни на яку регулювалися державою. Відповідно до діючої на той час редакції пп. 8.6.2 Закону [7] був передбачений нелінійний метод прискореної амортизації з періодом амортизації 7 років (табл. 1.9).

Норми прискореної амортизації

Рік експлуатації об'єкта основних фондів	Річна норма амортизації, %
1 рік	15
2 рік	30
3 рік	20
4 рік	15
5 рік	10
6 рік	5
7 рік	5

Такий порядок дозволяв платникові податку протягом перших трьох років зменшити базу оподаткування по податку на прибуток підприємств на 65% вартості об'єкта.

Після 1 січня 2003 року прискорена амортизація збережена тільки для таких об'єктів основних фондів, для яких було прийнято відповідне рішення до цієї дати;

2) **звільнення реципієнта від оподаткування сум отриманих інвестицій.** По суті, цей податковий механізм є не податковою пільгою, а елементом загального порядку оподаткування прибутку підприємства. Пов'язано це з тим, що одержані від інвестора кошти, матеріальні та нематеріальні активи не переходять у власність реципієнтові, а тому не можуть бути визнані його доходами. Аналогічна ситуація з інвестиціями, що повертаються інвесторові, які не можуть бути кваліфіковані як витрати реципієнта. В українському оподаткуванні принцип невключення отриманих інвестицій та реінвестицій до валового доходу платника податку зафіксований у пп. 4.2.5 й пп. 4.2.8 Закону [1];

3) **зменшення об'єкта оподаткування на суму інвестиційних витрат.** Сфера можливого застосування цієї пільги – інвестиції, які здійснюються самим платником податку за рахунок власних чи залучених коштів. Механізм дії цієї пільги полягає в наступному: сума інвестицій відноситься до складу валових витрат платника в періоді їх здійснення, що дозволяє зменшити базу оподаткування і, відповідно, суму податку на прибуток, яка підлягає сплаті в бюджет. Разом з тим такий порядок відображення в податковому обліку не відповідає загальним принципам опо-

даткування прибутку, оскільки інвестиційні вкладення в основні фонди підлягають амортизації і в загальному випадку не можуть бути віднесені до валових витрат. Ймовірно, з цієї причини в українському податковому законодавстві така пільга не застосовується;

4) звільнення від оподаткування прибутку, отриманого в результаті реалізації інвестиційного проекту. Як правило, такого роду пільги надаються у випадку, якщо інвестиційний проект відповідає встановленим спеціальним критеріям (за обсягом інвестиції, її відповідністю пріоритетним напрямкам інвестиційної діяльності, очікуваним соціально-економічним результатам). Для надання такої пільги необхідним є ведення окремого обліку результатів реалізації інвестиційного проекту та пов'язаних з цим витрат, а такі доходи та витрати не враховуються при визначенні оподаткованого прибутку платника. В Україні такого роду пільги застосовувались в спеціальних економічних зонах і на територіях пріоритетного розвитку, де їх дія обмежувалася в часі (у більшості випадків в межах трьох років), після чого ця пільга замінювалася на певний період зниженою податковою ставкою;

5) зниження податкової ставки. Так само, як і для попередньої пільги, застосування зниженої ставки доцільно не до всього прибутку підприємства, а тільки до тієї його частини, яка отримана від реалізації інвестиційного проекту. В протилежному випадку навіть мінімальний обсяг інвестицій дає підприємству істотні податкові преференції. Такі пільги також застосовувались в Україні в рамках спеціальних економічних зон («Славутич», «Курортполіс Трускавець» і ін.) та всіх територій пріоритетного розвитку. При цьому застосування зниженої (на 50%) ставки податку на прибуток обмежувалося в часі (як правило, вона застосовувалася з четвертого по шостий рік реалізації інвестиційного проекту). Після скасування особливого порядку оподаткування в спеціальних економічних зонах та на територіях пріоритетного розвитку знижена ставки податку на прибуток для стимулювання інвестиційної діяльності в Україні не застосовується;

6) відстрочення сплати податку на прибуток у зв'язку з реалізацією інвестиційних проектів. Цей вид податкової пільги полягає у тому, що підприємство, яке здійснює інвестиції, отримує право на пере-

несення граничних термінів сплати податку на ті періоди, коли інвестиції починають давати віддачу, що дозволяє зберегти оборотні кошти платника та використовувати їх як джерело інвестицій. При цьому сама можливість надання відстрочення та розмір відстроченого податкового зобов'язання повинні бути пов'язані не просто з фактом здійснення платником інвестиційної діяльності, а з конкретним інвестиційним проектом. Тому надання такого роду пільг вимагає індивідуального підходу до їх встановлення, оскільки уніфікувати основні умови їхнього надання за строками досить складно у зв'язку з різницями в характері, ефективності, термінах реалізації й інших параметрах конкретних інвестиційних проєктів. З іншого боку, виникають істотні проблеми, пов'язані з організацією контролю за обґрунтованістю та правильністю застосування таких пільг. Наслідком цих особливостей є те, що у світовій практиці податкового регулювання інвестиційної діяльності такі пільги застосовуються вкрай рідко, а в Україні досвід їх використання відсутній;

7) **податковий кредит**. Найбільше поширення в практиці оподаткування країн з розвиненою ринковою економікою кінця ХХ сторіччя отримали інвестиційні податкові пільги, надані у вигляді податкового кредиту. На відміну від зменшення об'єкта оподаткування податковий кредит передбачає зменшення суми податкових зобов'язань платника. Якщо в першому випадку сума податкових зобов'язань зменшується на частину інвестиційних витрат платника, що відповідає ставці податку на прибуток, то в другому вона може бути зменшена на повну суму таких витрат, що є більш привабливим для платника податків. Разом з тим податковий кредит, як правило, застосовується не до будь-яких інвестицій, а тільки до тих із них, які носять інноваційний характер. В Україні такий вид податкової пільги поки що поширення не отримав.

Серед напрямків економічного розвитку, які вимагають першочергової податкової підтримки, слід особливо відзначити інноваційну діяльність та пов'язані з нею науково-дослідні та дослідно-конструкторські розробки.

У сучасних умовах розвиток економіки України підтримується, в основному, за рахунок екстенсивних механізмів, ресурс яких практично вичерпаний. І зараз Україна стоїть перед необхідністю глибокої корекції

економіки, мета якої – не просто економічний розвиток, а набуття нею інноваційної природи як основи стійкого економічного прогресу. Цим продиктована потреба не тільки в прикладних дослідженнях, розрахованих на безпосередній результат, а й у дослідженнях фундаментального характеру, теоретичного переосмислення ряду категорій і понять з метою пошуку адекватного вирішення назрілих проблем [188, 221].

Інноваційний процес часто розглядають як основний фактор динамічного розвитку промисловості. Термін «інновація» походить від латинського слова «innovato», що означає «відновлення» або «поліпшення». У загальному значенні цей термін можна розуміти як надзвичайну культурну цінність – матеріальну або нематеріальну, – яка в даний час та в даному місці сприймається як нововведення. В деяких джерелах зазвичай ототожнюють поняття «нововведення», «інновація». Будь-які винаходи, нові явища, види послуг чи методи тільки тоді отримують суспільне визнання, коли будуть прийнятні до розповсюдження, комерціалізації, і вже в новому значенні виступають як інновації. Інновація – результат творчої й інвестиційної діяльності, спрямованої на розробку, виготовлення та розповсюдження нових видів товарів, послуг і технологій, організаційних форм на рівні підприємств та фірм. Метою інновацій є підвищення конкурентоспроможності фірми, товару, послуг та підвищення за рахунок цього прибутку фірми.

Але при наявності різних підходів до тлумачення терміна «інновація» та класифікації інновацій сутність інноваційного процесу одностайно розглядається як сукупність етапів, стадій, заходів, дій, процесів, пов'язаних із зародженням, підготовкою та випуском нової продукції, а також її споживанням, створенням та практичною реалізацією, що приводить до комерційного використання продукції та технологій, які мають науково-технічну новизну й задовольняють новим суспільним потребам.

У загальному вигляді інноваційний процес складається з отримання та комерціалізації винаходу, нової технології, видів продукції та послуг, вирішення виробничого, фінансового, адміністративного чи іншого характеру й інших результатів інтелектуальної діяльності. Основні етапи та характеристики інноваційного процесу подані на рис. 1.5.

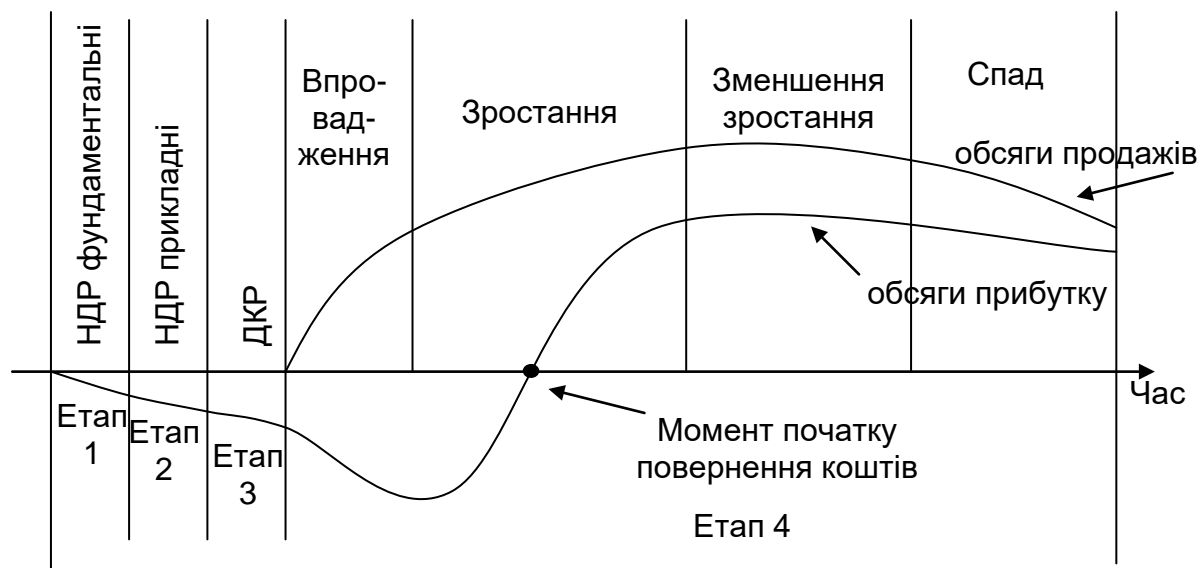

Рис. 1.5. Основні етапи інноваційного процесу

Аналіз динаміки основних показників інноваційного процесу показує, що найбільш вразливим, з погляду фінансового забезпечення, є «витратний» період, під час якого інноваційні витрати ще не компенсуються відповідною віддачею від реалізації інноваційного проекту. На рис. 1.5 цей період відповідає трьом першим етапам, а також частині 4 етапу – до моменту початку повернення вкладених коштів. Саме в цьому періоді найбільш важлива державна, у тому числі й податкова підтримка інновацій. А тому система інноваційних податкових пільг повинна бути спрямована не тільки на підтримку безпосередньо впровадження інновації, а й на стимулювання фундаментальних та прикладних науково-дослідних робіт і дослідно-конструкторських розробок.

Початковим моментом при дослідженні проблем інновацій є розгляд процесів нагромадження фінансових ресурсів як економічної основи їх фінансового забезпечення. Мова йде про можливість здійснення інновацій підприємством за рахунок внутрішніх та зовнішніх джерел фінансування (рис. 1.6).

З огляду на особливу ризикованість інноваційної діяльності та труднощі, пов'язані з залученням позикових коштів для цих потреб, доцільно звернути особливу увагу на три джерела фінансових ресурсів та їх вплив з позиції оподаткування прибутку. До цих джерел можна віднести само-

фінансування, залучені кошти та безпосереднє використання податкових преференцій (податкових пільг). При цьому найбільше значення має останнє з них.

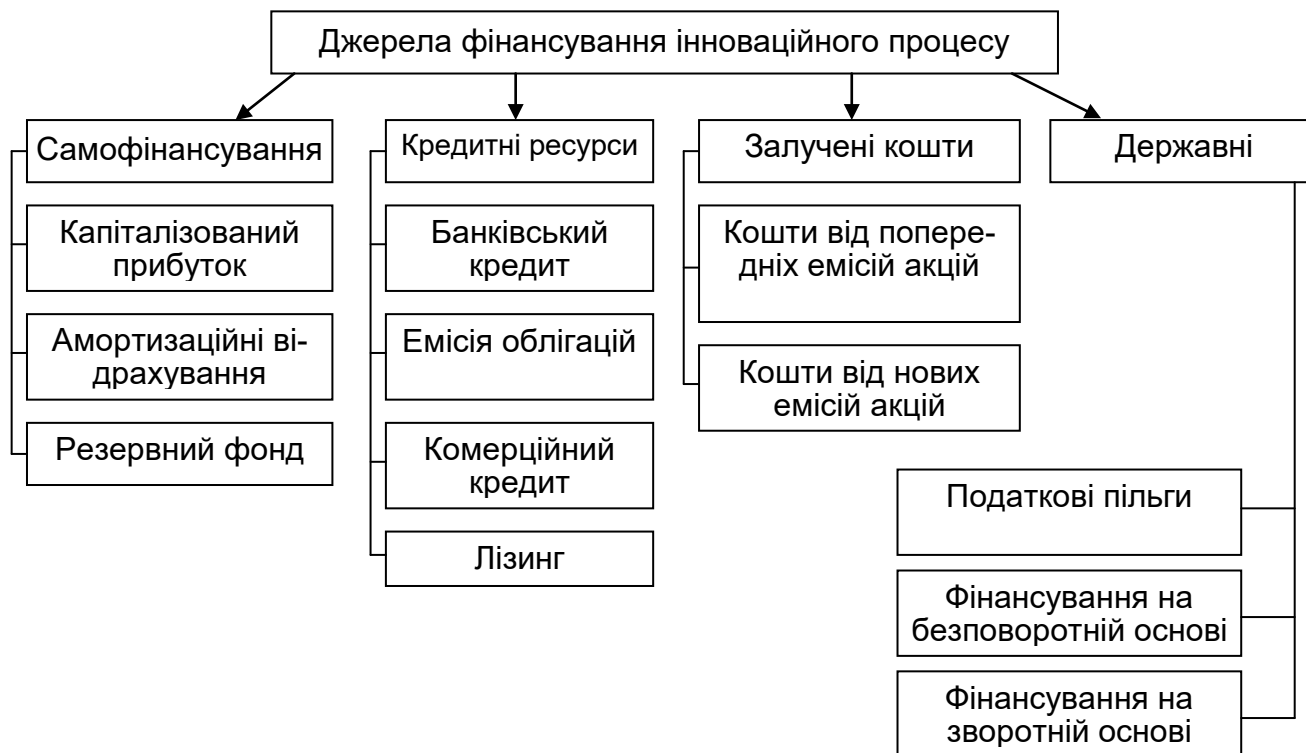

Рис. 1.6. Основні джерела фінансування інноваційного процесу

Усі механізми податкового стимулювання видатків приватного сектору у сфері інновацій можуть бути розподілені за такими ознаками [58]:

адресати (наприклад, орієнтація на малий інноваційний бізнес);

цілі (зниження собівартості інноваційної продукції, залучення в бізнес кваліфікованого дослідницького персоналу, амортизація наукового устаткування, стимулювання інноваційної діяльності в пріоритетних напрямках та ін.);

форми (зменшення оподаткованої бази, зниження податку на прибуток корпорацій);

часові рамки (можливість перенесення податкових пільг на минулі або майбутні податкові періоди).

У світовій практиці податкового стимулювання інноваційної діяльності існує два основних напрямки: надання окремих податкових пільг, пов'язаних з реалізацією інноваційних проектів або діяльністю інноваційних організацій, та створення спеціальних податкових режимів підтримки інноваційної діяльності в рамках технопарків.

До першої групи відносяться наступні види податкових пільг.

1. Звільнення від оподаткування прибутку, отриманого від реалізації інноваційних проектів на певний період часу (так звані «податкові канікули»). Надання цієї пільги дозволяє підприємству, яке здійснює інновації, забезпечити першочергове погашення витрат, пов'язаних зі здійсненням перших трьох етапів інноваційного циклу, а також витрат щодо впровадження інновацій. Тому тривалість податкових канікул не повинна обмежуватися моментом початку повернення коштів.

У діючому податковому законодавстві України принципова можливість застосування такої пільги передбачена, починаючи з 1998 року. Відповідно до пп. 1.11.4 Закону [1], вона зветься «інвестиційний податковий кредит», під яким розуміється відстрочка сплати податку на прибуток, котра надається суб'єкту підприємницької діяльності на визначений строк з метою збільшення його фінансових ресурсів для здійснення інноваційних програм з наступною компенсацією відстрочених сум у вигляді додаткових надходжень податку через загальне зростання прибутку, що буде отримано внаслідок реалізації інноваційних програм.

Слід зазначити, що назва «інвестиційний податковий кредит» в даному випадку не відповідає економічному змісту податкової пільги, оскільки вона передбачає не зменшення податкових зобов'язань платника, а звільнення від сплати на визначений період частини податку на прибуток.

Разом з тим на практиці ця пільга дотепер не застосовується внаслідок таких обставин:

чинним законодавством термін «інноваційна програма» не визначений;

механізм надання цієї пільги, який повинен містити в собі, зокрема, порядок визначення періоду відстрочки, порядок узгодження з органами податкової служби, особливості податкового обліку та звітності тощо відсутній

2. Зменшення оподаткованого прибутку на суму внесків у благодійні фонди, діяльність яких пов'язана з фінансуванням інновацій. В даний час таких пільг в українському податковому законодавстві не передбачено. Разом з тим аналогами таких благодійних фондів є специфічні неприбуткові організації: інститути спільного інвестування та фонди операцій з нерухомістю, хоча пільговий порядок оподаткування внесків у ці фонди не зв'язаний з інноваційною спрямованістю здійснюваних ними інвестицій.

3. Пільгове оподаткування прибутку, отриманого в результаті використання патентів, ліцензій, ноу-хау та інших нематеріальних активів, які входять до складу інтелектуальної власності. Використання цього регулюючого механізму зацікавлює платника в ефективному використанні об'єктів інтелектуальної власності, що сприяє розширенню масштабів і збільшенню швидкості впровадження інновацій на рівні всієї національної економіки. Тому в багатьох країнах оподаткування доходів від роялті здійснюється за зниженими ставками. В Україні пільгове оподаткування доходів від інтелектуальної власності не застосовується, хоча подібний механізм передбачений у більшості двосторонніх угод про усунення подвійного оподаткування, укладених Україною.

4. Застосування знижених ставок оподаткування прибутку, отриманого від реалізації інноваційного проекту. В загальному випадку ця пільга є аналогом відповідної інвестиційної пільги з усіма властивими їй перевагами й недоліками. Характерною рисою її застосування є необхідність ведення окремого податкового обліку витрат і результатів реалізації інноваційного проекту, що створює додаткові складності як в організації податкового обліку у платника податків, так і в податковому адмініструванні.

Як різновид цієї пільги можна виділити застосування знижених ставок податку на прибуток, який направляється на фінансування науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт, що виконуються за замовленням спеціалізованими науково-дослідними організаціями та вищими навчальними закладами. У цьому випадку предметом пільгового оподаткування є «наукова» частина інноваційних витрат, але механізм дії цієї пільги трохи інший: сума податку на прибуток підприємства – замовника

науково-дослідних робіт, яка підлягає сплаті в бюджет, – штучно зменшується на різницю між сумою відповідних витрат, помноженою на базову ставку податку на прибуток, та сумою цих же витрат, помноженою на знижену ставку.

5. Зменшення бази оподаткування на суму інноваційних витрат. Цей вид податкових пільг є одним із найбільш поширених у стимулюванні інноваційної діяльності. Практично у всіх країнах підприємства, що працюють з прибутком, можуть зменшувати свою оподатковувану базу на величину понесених у поточному році кваліфікованих витрат (тобто таких, які відповідають критеріям, установленим державою).

У деяких країнах передбачене зменшення оподатковуваного прибутку на величину, яка навіть перевищує пов'язані з інноваціями витрати. Так, в Австралії зменшення бази оподаткування на суму кваліфікованих витрат може становити до 175% від суми таких витрат, у Сінгапурі – 200%, Великобританії – 125% [58], в Угорщині – 100% [154].

Оподаткування прибутку підприємств в Україні також дозволяє зменшити об'єкт оподаткування шляхом включення у валові витрати витрат, зв'язаних з інноваційною діяльністю. Так, відповідно до пп. 5.4.2 Закону [1] до складу валових витрат відносяться витрати, пов'язані з науково-технічним забезпеченням господарської діяльності, на винахідництво й раціоналізацію господарських процесів, проведення дослідно-експериментальних та конструкторських робіт, виготовлення та дослідження моделей і зразків, пов'язаних з основною діяльністю платника, виплатою роялті та придбанням нематеріальних активів для їх використання в господарській діяльності платника податків. При цьому, якщо такі витрати підлягають амортизації, включення їх у валові витрати заборонено.

Наведене формулювання пп. 5.4.2 дозволяє віднести до валових витрат підприємства (тобто вивести з-під оподаткування) при дотриманні встановлених умов певні витрати підприємств, але такий механізм стимулювання витрат на науково-технічний розвиток має певні недоліки:

у чинному законодавстві України визначення терміна «науково-технічне забезпечення господарської діяльності» відсутнє, тому не зовсім зрозуміло, про які саме витрати йде мова. Перелік видів наукової та науково-технічної діяльності міститься у ст. 1 Закону України «Про нау-

кову і науково-технічну діяльність» [11] та включає науково-дослідні, дослідницько-конструкторські, проектно-конструкторські, технологічні, пошукові та проектно-дослідницькі роботи, виготовлення дослідних зразків або партій науково-технічної продукції, а також інші роботи, пов'язані з доведенням наукових та науково-технічних знань до стадії їх практичного використання. Тому для однозначного врегулювання цього питання необхідно або навести визначення терміна «науково-технічне забезпечення господарської діяльності» в Законі [1], або привести визначення цього Закону у відповідність зі спеціальним законодавством;

витрати підприємств на проведення фундаментальних наукових досліджень, у тому числі тих, які здійснюються за договорами з науково-дослідними інститутами та вищими навчальними закладами, не можуть бути віднесені до складу валових витрат;

сфера дії пільги не поширюється на інноваційні витрати, які підлягають амортизації, а, отже, за межами податкового стимулювання залишаються усі витрати капітального характеру, пов'язані з реалізацією інноваційного процесу.

6. Зменшення податкових зобов'язань податку на прибуток (податковий кредит). На сьогодні саме цей вид інноваційних пільг є найбільш перспективним у податкових системах країн з розвинутою ринковою економікою.

У закордонній практиці оподаткування використовується два види податкового кредиту: простий (об'ємний) та прирістний.

У першому випадку сума податкових зобов'язань зменшується на загальну суму інноваційних витрат, тобто при простому податковому кредиті сума витрат підприємства на інноваційну діяльність відшкодовується йому державою шляхом зменшення податкових платежів, а сума податкового кредиту збільшується прямо пропорційно збільшенню обсягів інноваційних витрат. При цьому в кожній країні законодавчо врегульовано перелік умов, за наявності яких витрати можуть бути кваліфіковані як інноваційні, а також питома вага інноваційних витрат, що підлягає відшкодуванню через механізм податкового кредиту, у загальній сумі таких витрат.

Так, наприклад, податковим законодавством Канади передбачено надання податкового кредиту на науково-дослідні та конструкторські роботи на рівні 10–25% капітальних і поточних витрат на науково-дослідні та дослідно-конструкторські розробки в залежності від масштабу корпорації і від її територіального розміщення [122].

Прирістний податковий кредит застосовується в тому випадку, коли держава зацікавлена в інтенсифікації інноваційних процесів та збільшенні пов'язаних з цим витрат підприємств. При такому підході сума податкових зобов'язань зменшується на певну частину перевищення інноваційних витрат у звітному періоді порівняно з попереднім (або кількома попередніми) податковими періодами. Якщо ж інноваційні витрати не збільшуються, незалежно від їх абсолютної величини права на зменшення суми податку, який підлягає сплаті в бюджет, платник не має.

У США податковий кредит для витрат на лабораторні або експериментальні наукові дослідження становить 20% приросту витрат на певні види науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт у поточному році порівняно з середніми витратами в базовому періоді (ці витрати обчислюються в середньому за 4 роки за встановленою законом формулою) [58].

У Франції податковий кредит на підтримку НДДКР становить для приватних фірм 50% приросту кваліфікованих витрат на НДДКР у порівнянні з середніми витратами за попередні два роки. Не використаний у поточному році податковий кредит може бути перенесений на майбутній період [122].

Досить часто в податковому законодавстві різних країн для стимулювання інноваційної діяльності застосовується поєднання простого та прирістного податкового кредиту. Так, в Іспанії компанії можуть претендувати на податковий кредит у розмірі 30% від обсягу інноваційних витрат у поточному податковому році та 50% від приросту таких витрат порівняно з середніми витратами за останні два роки [58].

7. Пільгове оподаткування дивідендів юридичних та фізичних осіб, отриманих за акціями інноваційних організацій. Введення такого механізму зацікавлює інвестора вкладати кошти саме в спеціалізовані інноваційні організації, оскільки такі вкладення характеризуються більш

високою віддачею. Такий механізм досить легко реалізується при оподаткуванні сум дивідендів, які виплачуються, у джерела доходу. Якщо ж дивіденди підлягають оподаткуванню у їх одержувача, застосування цієї пільги вимагає диференціації порядку оподаткування дивідендів та розробки спеціального порядку підтвердження «інноваційності» джерела дивідендів, що призведе до додаткових складнощів як у платника, так і в контролюючих органів.

Наступні два види пільг пов'язані з стимулюванням розвитку підприємств інфраструктури інноваційної діяльності

8. Зниження ставок податку на прибуток інноваційних підприємств та організацій, які виконують науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи інноваційного характеру. Це напрямок стимулювання інноваційної діяльності носить двоякий характер. Головним значенням цього механізму є стимулювання розвитку інноваційних підприємств, а також науково-дослідних організацій та вищих навчальних закладів. З погляду замовника таких розробок наслідком зниження ставки податку є створення умов для зниження вартості робіт, однак цей результат не є безумовним, особливо у випадку унікальності робіт, які виконуються.

9. Зменшення оподаткованого прибутку на суму вартості приладів та устаткування, яке передається вищим навчальним закладам, НДІ та іншим інноваційним організаціям. Подібного роду пільги застосовуються в тих випадках, коли держава зацікавлена у створенні умов для пріоритетного розвитку підприємств та організацій, які сприяють інтенсифікації інноваційних процесів у країні. Механізм реалізації такої пільги досить простий: вартість таких активів включається до складу валових витрат або за початковою (у випадку передачі нових об'єктів), або за остаточною вартістю, якщо вони вже були в експлуатації у платника.

Податкова підтримка інноваційної діяльності в основному обмежується стимулюючими механізмами, вбудованими в оподаткування прибутку (доходу) підприємств. Разом з тим для цих цілей (однак не в такому масштабі та не з такою ефективністю) можуть бути використані й пільги за деякими іншими податками та зборами.

Наукова діяльність є однією з найбільш трудоемних, а витрати на оплату праці мають істотну питому вагу в загальних витратах на науково-дослідні та дослідно-конструкторські розробки. Тому в якості стимулюючого податкового механізму стосовно цієї складової інноваційних витрат можуть бути використані пільги щодо податків та зборів, базою нарахування яких є фонд оплати праці.

Так, у Нідерландах, починаючи з 1994 року фірми отримали право відраховувати зі своїх податкових зобов'язань та зобов'язань по соціальному страхуванню частину витрат на виплату заробітної плати працівникам, які беруть участь у проведенні науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт. По суті, в даному випадку застосовується пільга у вигляді податкового кредиту. Ця пільга становить 40% відповідних витрат на заробітну плату в межах 90,7 тис. євро та 13% понад цього рівня [58].

Цей досвід, безумовно, заслуговує на увагу, однак такий механізм податкового стимулювання має й недоліки. По-перше, при такому підході знижується сума персоніфікованих платежів до соціальних фондів, що трохи знижує ефективність соціального страхування тих працівників, до зарплати яких застосовується пільга. По-друге, такий підхід стимулює тільки науково-технічну діяльність суб'єкта господарювання та ніяк не впливає на інші складові інноваційних витрат. По-третє, застосування цього механізму стає недоцільним у тому випадку, коли наукові дослідження та дослідно-конструкторські розробки здійснюються сторонніми організаціями.

Таким чином, податкове стимулювання інноваційної діяльності платників податків може здійснюватися за допомогою різних видів податкових пільг. Вибір конкретного виду інноваційних пільг має базуватися на попередньому аналізі очікуваної ефективності їх застосування платниками [89].

Розглянемо вплив надання податкових пільг у формі зменшення бази оподаткування (податкових списань) і податкових кредитів на формування фінансових ресурсів підприємств для здійснення інноваційної діяльності.

Припустимо: підприємство, що працює на загальній системі оподаткування, за звітний період одержало 200 тис. грн. прибутку, валові ви-

трати склали 900 тис. грн., амортизаційні відрахування – 100 тис. грн., витрати інноваційного характеру – 20 тис. грн., податок на прибуток підприємств склав – 50 тис. грн. (табл. 1.10, загальний випадок).

Таблиця 1.10

Розрахунок податкових зобов'язань підприємства при наданні податкової пільги у формі податкового списання (тис. грн.)

Розмір податкового списання (ПС)	Загальний випадок	Податкове списання				
		10%	85%	100%	125%	150%
Інноваційні витрати ($B_{ин}$)	20	20	20	20	20	20
Сума податкового списання	- (20^1)	2 (18)	17 (3)	20 (0)	25	30
Валові витрати	900	902	917	920	925	930
Амортизація	100	100	100	100	100	100
Прибуток	200	198	183	180	175	170
Податок на прибуток до сплати ($\Pi_{пр}$)	50	49,5	45,75	45	43,75	42,5
Чистий прибуток ²	130	130,5	134,25	135	131,25	127,5

¹ – Сума інноваційних витрат, що виплачується з чистого прибутку (після оподаткування).

² – Прибуток, що залишається в розпорядженні підприємства після покриття витрат, не включених до складу валових витрат.

У випадку надання податкової пільги у формі податкового списання інноваційних витрат підприємство одержує право віднести на валові видатки повну (100%) або певну частину (більше або менше 100%) вартості витрат інноваційного характеру (див. табл. 1.10).

При цьому сума пільги за інших рівних умов і незмінній ціні на продукцію (послуги) підприємства дорівнює сумі зменшеного податку на прибуток у результаті зменшення оподаткованого доходу (прибутку) і складатиме:

$$ПП = \Delta\Pi_{пр} = 0,25 \cdot \Pi_{пр} - 0,25 \cdot (\Pi_{пр} - B_{ин}) = 0,25 \cdot B_{ин} \quad (1.2)$$

де $ПП$ – сума податкової пільги, грн.;

$\Delta\Pi_{np}$ – зміна податку на прибуток у зв'язку з віднесенням на валові витрати витрат інноваційного характеру, грн.;

Π_p - прибуток підприємства, грн.;

V_{in} - інноваційні витрати, що включаються до складу валових витрат, грн.

Величина зменшення оподаткованого прибутку може перевищувати фактичну суму інноваційних витрат (як, наприклад, в Австралії, Великобританії, Сінгапурі), і дана сума пільг складатиме:

$$ПП = \Delta\Pi_{np} = 0,25 \cdot V_{in} \cdot k, \quad (1.3)$$

де k – відсоток інноваційних витрат, що підприємство може відносити на валові витрати (частка одиниці).

Застосування такої пільги приводить до змін у структурі ціни. Як свідчать розрахунки, при збільшенні суми податкового списання відбувається зменшення оподаткованого прибутку й податку на прибуток. Збільшення податкового списання до 100% приводить до зростання чистого прибутку за рахунок зниження інноваційних витрат, які фінансуються з нього. Відповідно податкове навантаження на чистий прибуток знижується. У результаті віднесення 100 і більше процентів витрат інноваційного характеру на валові витрати фінансування інноваційної діяльності здійснюється не за рахунок власних коштів підприємства, тобто не за рахунок прибутку. У такому випадку податкове навантаження на чистий прибуток при подальшому збільшенні суми податкового списання не змінюється, оскільки не змінюється співвідношення податку на прибуток і чистого прибутку. Але в той же час при цьому відбувається формування цільового грошового фонду за рахунок перевищення суми податкового списання фактичних витрат на інновації.

У випадку надання податкового кредиту підприємство одержує право зменшувати нарахований податок на прибуток на певну частку витрат інноваційного характеру.

Розглянемо вплив зміни ставки податкового кредиту й суми інноваційних витрат на суму пільг, що надаються платникові (табл. 1.11).

Таблиця 1.11

Розрахунок податкових зобов'язань підприємства при наданні податкової пільги у формі податкового кредиту (тис. грн.)

Показник	Загальний випадок	Об'ємний (простий) податковий кредит				Прирістний податковий кредит			
		20%	30%	20%	30%	50%	70%	50%	70%
Ставка податкового кредиту	-	20%	30%	20%	30%	50%	70%	50%	70%
Приріст інноваційних витрат (для прирістного податкового кредиту)	20	20	20	80	80	7,5	7,5	30	30
Сума податкового кредиту	-	4	6	16	24	3,75	5,25	15	21
Валові витрати	900	900	900	900	900	900	900	900	900
Амортизація	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Прибуток	200	200	200	200	200	200	200	200	200
Податок на прибуток до сплати	50	46	44	34	26	46,3	44,8	35	39
Прибуток після оподаткування	150	154	156	166	174	153,7	155,2	165	161

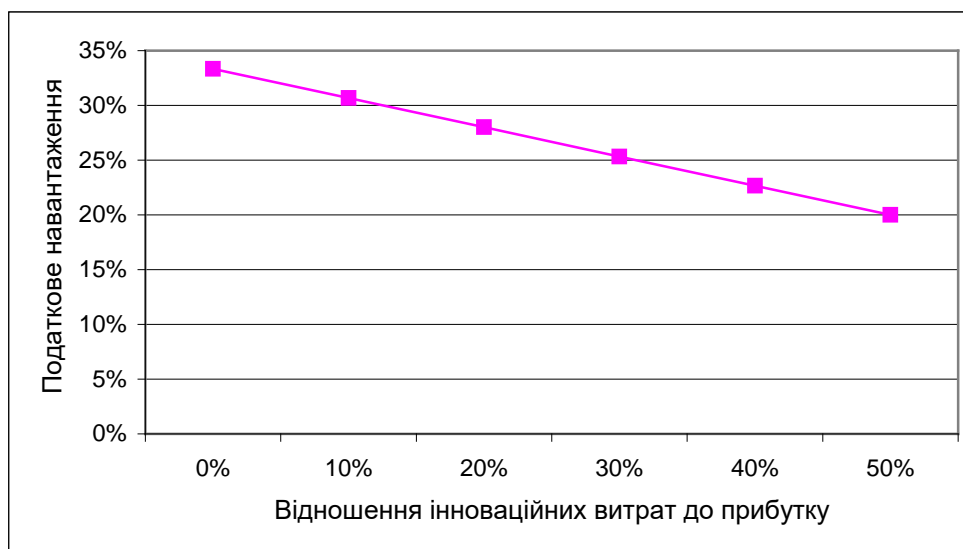
Податковий кредит, зменшуючи суму податку на прибуток, що підлягає сплаті в бюджет, не впливає на прибуток підприємства, але збільшує кошти підприємства, що залишаються в його розпорядженні. Сума податку на прибуток зменшується залежно від ставки податкового кредиту й розміру інноваційних витрат. Однак він покриває лише частину витрат інноваційного характеру, інша частина здійснюється за рахунок коштів підприємства (чистого прибутку) у випадку, якщо такі витрати не підлягають включенню у валові витрати або амортизації.

При збільшенні інноваційних витрат або при збільшенні ставки податкового кредиту податкове навантаження підприємства знижується. Так, якщо представити витрати інноваційного характеру у вигляді частки від прибутку підприємства: $z = B_{in} / Пр$, податкове навантаження (ПН) буде розраховуватися за формулою:

$$ПН = \frac{0,25 \cdot Пр - d \cdot З_{\text{иннокр}}}{0,75 \cdot Пр} = \frac{0,25 \cdot Пр - d \cdot z \cdot Пр}{0,75 \cdot Пр} = \frac{0,25 \cdot Пр}{0,75 \cdot Пр} - \frac{d \cdot z \cdot Пр}{0,75 \cdot Пр} = 0,3333 - \frac{d \cdot z}{0,75}, \quad (1.4)$$

де d – частка витрат інноваційного характеру, на яку можна зменшувати нарахований податок на прибуток.

Як видно з формули 1.4, податкове навантаження для підприємств, що користуються податковим кредитом, у порівнянні з податковим навантаженням у загальному випадку й при використанні пільги у вигляді зменшення бази оподаткування (0,3333 або 33,33%) знаходиться в зворотній залежності від частки інноваційних витрат, на яку можна зменшувати нарахований податок, і суми витрат інноваційного характеру. Так, при наданні об'ємного податкового кредиту в розмірі 20% від витрат інноваційного характеру (рис. 1.7) податкове навантаження підприємства зменшилося з 33,33% до 30,67% при сумі інноваційних витрат у розмірі 10% від прибутку і до 22,67% при сумі витрат 40% від прибутку (у прикладі це 20 і 80 тис. грн. відповідно). Таким чином, при збільшенні витрат інноваційного характеру в 4 рази сума податку, що підлягає сплаті з 1 гривні прибутку, зменшується в 1,35 рази.

Рис. 1.7. Залежність податкового навантаження від обсягу інноваційних витрат для підприємств, що користуються податковим кредитом

Механізм надання прирістного податкового кредиту схожий з механізмом надання об'ємного податкового кредиту. Різниця полягає в тому,

що сума, на яку дозволяється зменшувати нарахований податок, розраховується не від понесених підприємством інноваційних витрат, а від приросту цих витрат. При цьому на законодавчому рівні може встановлюватися механізм розрахунку приросту: або в порівнянні з середніми витратами, понесеними підприємствами, за певний період (наприклад, у Франції, Іспанії цей строк становить 2 роки), або в порівнянні з законодавчо встановленими середніми витратами (так, у США ці витрати обчислюються в середньому за 4 роки за законодавчо встановленою формулою).

Відмінність між податковим кредитом і зменшенням бази оподаткування (податковим списанням) полягає в різному характері впливу на кінцеві фінансові результати діяльності підприємства. Податкові списання приводять до зменшення оподаткованого прибутку, податковий кредит – безпосередньо податку на прибуток. Іншою відмінністю є порядок врахування інноваційних витрат в податковому обліку з податку на прибуток: податкові списання дозволяють включати у валові видатки всю суму витрат інноваційного характеру або її частину, а при застосуванні податкового кредиту відповідні витрати у більшості випадків фінансуються за рахунок податку на прибуток.

При виборі того або іншого способу стимулювання інновацій держава має орієнтуватися на рівень економічного розвитку підприємств, у першу чергу, на наявність фінансових ресурсів у підприємств і вид діяльності з урахуванням поточного стану інноваційної активності.

Прирістний податковий кредит є найбільш ефективним для підприємств, основною діяльністю яких є інновації (науково-дослідні інститути, організації). Підприємство – отримувач цієї пільги буде зацікавлене в щорічному нарощуванні інновацій, у той же час прирістний податковий кредит можна використовувати в якості додаткової податкової пільги, крім податкового списання або об'ємного податкового кредиту.

Для підприємств, основна діяльність яких не пов'язана з розробкою інновацій, більший інтерес будуть представляти податкове списання й об'ємний податковий кредит. Сума даних пільг буде вище за прирістний податковий кредит, оскільки вони розраховуються від суми інноваційних витрат, а не від приросту цих витрат.

При нестачі оборотних коштів у підприємств, великій кількості збиткових підприємств (33,7% в 2004 році) для податкового стимулювання інноваційної діяльності підприємств доцільним уявляється використання пільг у вигляді зменшення бази оподаткування (податкові списання). Це пояснюється тим, що утворюване в цьому випадку від'ємне значення бази оподаткування підприємства зможуть переносити на майбутні податкові періоди. У випадку високої рентабельності діяльності підприємств, навпаки, більш доцільним є використання пільги у вигляді податкового кредиту.

Незважаючи на різноманітність застосовуваних у світовій практиці податкових пільг, які забезпечують стимулювання інноваційних процесів, можна виділити дві характерні риси їх надання, які необхідно враховувати при створенні системи податкової підтримки інноваційної діяльності в Україні:

по-перше, пільговий порядок оподаткування застосовується винятково для вирішення завдань, які відносяться до числа пріоритетних у загальнонаціональному масштабі;

по-друге, строго цільове використання коштів, які звільняються у результаті надання пільг.

Серед найбільш перспективних механізмів стимулювання інвестиційної та інноваційної діяльності А. Соколовська [54, с. 392] називає:

введення інвестиційного податкового кредиту в обсязі від 7 до 15% вартості нових капіталовкладень у виробниче устаткування;

звільнення від оподаткування прибутку виробничих підприємств, отриманого від новоствореного виробництва на період його окупності, але не більше трьох років;

зменшення оподаткованого прибутку на повний обсяг витрат на науково-дослідні та дослідно-конструкторські розробки;

запровадження нової амортизаційної політики.

Разом з тим, на думку І. Лютого, А. Дриги і М.Петренка податкові пільги не мають вирішального значення як стимули для збільшення інвестицій. Серйозними інвесторами вони розцінюються як один із найбільш ризикових чинників у відпрацюванні інвестиційної політики [134, с. 116]. За результатами незалежних соціологічних досліджень, проведених Мі-

жнародним центром соціологічних досліджень, в рейтингу восьми причин, які найбільше формують мотиви компаній, що інвестують в Україні, податкові пільги займають передостаннє місце після таких причин, як масштаби ринку та потенціал його зростання, доступ до нового регіонального ринку, якість навичок робочої сили, наявність дешевих чинників виробництва, виробничі потужності та підвищення конкурентоспроможності в постачанні на розвинуті ринки.

Іншим напрямком стимулювання інноваційної активності суб'єктів господарювання, який, на відміну від пільг, носить комплексний характер, є **створення та розвиток технопарків**, які утворюють територіальні зони «високих технологій» та виступають яскравим прикладом взаємодії науки й промисловості індустріально розвинених країн. Ядром для їх формування були університети. Навколо цієї складової зазвичай концентрувались промислові корпорації, науково-дослідні підрозділи, інформаційні центри, створювалась загальна промислова та соціальна інфраструктура.

У числі найбільш великих технопарків можна відзначити всесвітньо відому «силіконову долину» в Каліфорнії (США) – провідного виробника сучасних ЕОМ. В її зоні зосереджено 17 найбільших концернів електронної промисловості. У «силіконовій долині» також базуються багато концернів військово-промислового комплексу. В США існують і інші науково-промислові парки, всього їх більше 20. У Франції була створена спеціальна державна служба розвитку технічних регіональних комплексів. Найкрупніший науково-технічний парк Франції – «Софія Анте поліс» біля Ніцци. В його рамках діє 26 промислових та 14 науково-дослідних організацій.

Сьогодні в більшості розвинених країн світу технопарки являють собою основні елементи інфраструктури, яка забезпечує функціонування інноваційної моделі національної економіки. Органи державної влади в цих країнах, розуміючи важливу роль технопарків, здійснюють щодо них особливу економічну політику, яка серед іншого включає й надання податкових пільг.

Було б помилковим розглядати технопарки тільки як первинний компонент інноваційної моделі розвитку економіки. На відміну від інших форм організації ринку інноваційна економіка є найвищою формою ево-

люції індустріальної економіки. Вона з'явилася завдяки революційним змінам в організації виробництва та менеджменту.

В Україні наукомісткі виробництва, технологічне відновлення, своєчасність впровадження наукових знахідок, бюджетне фінансування академічної науки були й залишаються самими гострими проблемами, які стоять перед державою протягом останнього десятиліття. Саме це коло проблем змушує вчених шукати нові форми організації та фінансування науково-дослідної й науково-виробничої роботи, які б відповідали новим економічним умовам. Аналіз показав, що такою формою організації можуть стати технопарки як найбільш ефективна система, яка відповідає новим державним пріоритетам при наявності дефіциту бюджетних коштів для фінансування науки, забезпечена прийнятими в усьому світі податковими пільгами для науково-виробничих установ.

З метою активізації інноваційної та наукової діяльності в Україні, створення та впровадження у виробництво конкурентоспроможних виробів і технологічних процесів Верховна Рада України 16 липня 1999 р. прийняла Закон України «Про спеціальний режим інвестиційної та інноваційної діяльності технологічних парків «Напівпровідникові технології та матеріали, оптоелектроніка й сенсорна техніка», «Інститут електрозварювання імені Є.О. Патона», «Інститут монокристалів» [3]. Надалі до переліку технопарків, на які поширюється чинність названого закону, додалися технологічні парки «Вуглемаш», «Інститут технічної теплофізики», «Київська політехніка», «Укрінфотех» і «Інтелектуальні інформаційні технології». Реально ж технопарки України почали свою діяльність в IV кварталі 2002 р. На сьогодні зареєстровано сім технопарків, кожний з яких має свою специфіку та затверджені напрямки діяльності.

На відміну від спеціальних економічних зон та територій пріоритетного розвитку усі технопарки мають уніфікований пільговий режим оподаткування, що включає в себе три пільги:

1. Суми податку на додану вартість, нараховані в порядку, встановленому Законом України «Про податок на додану вартість» [8] на операції з поставки товарів (робіт, послуг), не перераховується в бюджет, а зараховується на спеціальний рахунок та використовуються на наукову,

науково-технічну діяльність, на розвиток власних науково-технічних та експериментальних баз.

2. Сума податку на прибуток, нарахована в порядку, встановленому Законом України «Про оподаткування прибутку підприємств» [1], також залишається в розпорядженні підприємства та використовується на ті ж цілі, що й сума податку на додану вартість.

3. Сировина, матеріали, устаткування, комплектуючі й інші товари (крім підакцизних), які не виробляються в Україні або не відповідають технічним характеристикам чи міжнародним стандартам, при ввезенні на територію України для використання технологічними парками звільняються від сплати ввізного мита та ввізного ПДВ.

Зазначені пільги застосовуються в період виконання кожного інвестиційного й інноваційного проекту, але не більш, ніж на п'ять років з моменту реєстрації проекту.

Звільнення від сплати ввізного мита має двоїстий характер впливу на зміну суми податкових платежів. Оскільки ввізне мито входить у базу оподаткування по ПДВ і у валові витрати, то воно впливає як на податкові зобов'язання по ПДВ, так і на оподатковуваний прибуток, а відповідно й на податок на прибуток підприємств. Розрахунки [92] свідчать про те, що ефективність здійснення інноваційних проектів в технопарках (за інші рівні умови) залежить від ступеня використання імпортованих сировини та товарів. Підприємство – учасник технологічного парку, що використовує імпортовану сировину, у порівнянні з підприємством – учасником технологічного парку, орієнтованим на вітчизняні матеріальні ресурси, одержує додатковий ефект внаслідок використання податкових пільг.

Підприємство – учасник технологічного парку – зараховує на відкритий для нього спеціальний рахунок [16] суми податків, які не сплачуються в бюджет, у розмірі 75%, інші 25% перераховуються на спеціальний рахунок технологічного парку. Технологічний парк, у свою чергу, 50% цих коштів використовує для фінансування виконання затверджених інвестиційних та інноваційних проектів (далі – проекти), а інші 50% – для проведення наукової та науково-технічної діяльності, розвиток власних науково-технологічних та дослідницько-експериментальних баз. Таким чином, доля пільг, наданих по кожному конкретному проекту технологіч-

ного парку, може перевищувати 75%. Однак чіткий розподіл цих коштів за проектами відсутній. Єдине існуюче тут обмеження полягає в тому, що 50% спеціального фонду технологічного парку повинні спрямовуватися на вже затверджені проекти. Але питання про розподіл цих коштів між проектами ні законодавчими, ні нормативними актами не врегульовано. Внаслідок цього сума коштів, яку підприємство може використовувати для реалізації певного проекту у зв'язку зі звільненням від сплати податків, може перевищувати суми податків, які перераховані на спеціальний рахунок даного проекту.

Досвід роботи технопарків в Україні показує високу результативність виконання ними інноваційних проектів та характеризується наступними даними. В цілому з часу свого створення технопарки зробили інновацій продукції на суму 1,8 млрд. грн. В інноваційних проектах, які реалізуються в рамках технопарків, зайнято понад 23 тис. працівників.

За роки свого функціонування технологічні парки України не тільки вдосконалили свою здатність виживати в непростих економічних умовах, а й продемонстрували високий інноваційний потенціал. І це відбувається при реальній відсутності істотних структурних технологічних зрушень в економіці. Так, продовжуються процеси приватизації, зростають показники промислового виробництва, ВВП, але це ніяким чином не свідчить про якісні перетворення – зростання продуктивності, технологічної модернізації, виробничих інновацій, високих технологій. При таких обставинах технопарки з пільговим режимом оподаткування повинні стати первинною базою нової Української технологічної платформи, провідним засобом виробництва якої є інновації та технології їх впровадження.

Однак останнім часом на шляху діяльності технопарків виникають деякі труднощі, і в першу чергу, недосконалість відповідної законодавчої бази. Основний блок питань зосереджений навколо податкових пільг, які отримані технопарками в процесі виконання інвестиційних та інноваційних проектів, виробничого впровадження наукомістких розробок та високих технологій [190].

Разом з тим аналіз співвідношення загального обсягу отриманих технопарками пільг та загального обсягу витрат на інноваційні проекти за період 2000 – 1-го півріччя 2004 р. ($k = 264.865/1.596.192 = 0,17$) підтвер-

джує, що обсяг пільг не тільки є незначним, а й створює можливість додатково залучити фінансові ресурси для ефективного та своєчасного виконання проектів. Таким чином, спеціальний режим діяльності технопарків створює можливості без додаткового навантаження на державний бюджет фінансувати стратегічно важливі для національної економіки напрямки.

Таким чином, аналіз застосовуваних в Україні й світовій практиці механізмів податкового стимулювання інвестиційної та інноваційної діяльності показує, що найбільші резерви податкового регулювання пов'язані з податком на прибуток підприємств. Він прямо пов'язаний з одним із трьох джерел капіталу, які використовуються в інвестиційній діяльності – прибутком підприємств, і безпосередньо впливає на два інших – кредитний та залучений капітали.

Побудова в Україні ефективної системи податкового стимулювання інвестиційної й інноваційної діяльності вимагає кардинального перегляду застосовуваних податкових пільг та розвитку технопарків як системного інструмента інтенсифікації інноваційних процесів на базі використання світового досвіду.

1.5. Зарубіжний досвід податкового регулювання в сфері оподаткування доходів корпорацій

В умовах ринкових відносин центр економічної діяльності переміщується до підприємства – як основної ланки національної економіки. Ефективність функціонування підприємства визначається багатьма факторами як внутрішнього, так і зовнішнього середовищ, але кінцевим критерієм ефективності діяльності підприємства як суб'єкта господарювання є прибуток. Саме тому механізм оподаткування прибутку підприємств є одним із дієвих сучасних податкових інструментів державного регулювання національної економіки.

Вітчизняна система оподаткування прибутку підприємств в сучасний період характеризується чималою кількістю проблем, серед яких – визначення бази оподаткування, оптимальної кількості пільг, впровадження механізму регулятивної функції податку, розходження систем бу-

хгалтерського та податкового обліків, значні масштаби тіньової економіки та інші проблеми, обумовлені специфікою господарських відносин, що склалися в Україні.

Вирішення існуючих проблем потребує реформування вітчизняної системи оподаткування прибутку підприємств, яке повинно базуватись на посиленні її регулюючої спрямованості з урахуванням існуючого позитивного світового досвіду корпоративного оподаткування. Саме цим пояснюється актуальність дослідження механізмів податкового регулювання у сфері оподаткування доходів корпорацій в зарубіжних країнах.

Податок на прибуток підприємств (корпоративний податок) існує в багатьох країнах світу і має високий ступінь розвитку. Але на відміну від України, де він є одним із найбільш доходних податкових джерел (за січень – вересень 2005 року надходження податку на прибуток підприємств склали понад 29% від загального обсягу податкових надходжень до державного бюджету [45]), в більшості економічно розвинених країн його питома вага в сукупних податкових надходженнях до бюджетів є достатньо низькою (табл. 1.12). Цей факт пояснюється тим, що в економічно розвинутих країнах ефективність та корисність корпоративного податку (corporate income tax) визначається не обсягом фінансових надходжень до бюджетів різного рівня, а використанням його регулятивних можливостей.

Таблиця 1.12

Частка податку на прибуток корпорацій у загальному обсязі податкових надходжень у зарубіжних країнах [151]

	Країна	Частка податку на прибуток корпорацій в загальному обсязі податкових надходжень, %
1	Франція	3,4
2	Німеччина	4,1
3	Італія	11,6
4	Великобританія	7,7
5	США	7,0
6	Канада	7,1
7	Японія	20,3
	Середнє	6,6

Крім того, наявність невеликої частки корпоративного податку в структурі податкових платежів, яка, наприклад, в країнах – членах Євросоюзу в середньому складає 5 – 10%, що в кілька разів менше частки надходжень з прибуткового податку з фізичних осіб, можливо пояснити прагненням цих держав оподатковувати головним чином доходи, що перерозподіляються на потреби особистого споживання, тим самим стимулюючи інвестиційну активність.

Однак, незважаючи на те, що, як правило, корпоративний податок не є основним джерелом доходів бюджетів зарубіжних країн, його регулятивні та стимулюючі можливості відіграють одну з вирішальних ролей у державному регулюванні економічного розвитку не тільки підприємств, а й регіонів та країни в цілому.

У цьому зв'язку для України цікавим є досвід зарубіжних країн щодо регулювання у сфері оподаткування доходів корпорацій, спрямованого на стимулювання підприємницької, інвестиційної та інноваційної діяльності.

У світовій практиці податкове регулювання економіки здійснюється шляхом встановлення нових податків або корегування діючого податкового законодавства. Податкове регулювання у сфері оподаткування доходів юридичних осіб (корпоративного податку) здійснюється шляхом визначення платників податку, об'єкта та бази оподаткування, ставки податку, порядку його нарахування й сплати, системи відрахувань, податкових заліків та податкових пільг, що стосуються оподаткування доходів корпорацій.

Корпоративні податки можуть вводитися як на центральному, так і на регіональному й на місцевому рівнях. В усіх зарубіжних країнах податки з доходів юридичних осіб відносяться до основних джерел доходів центральних (федеральних, конфедеральних) бюджетів. На рівні регіонів (штатів, земель, провінцій, кантонів) застосовуються як самостійні податки з доходів юридичних осіб, так і регіональні надбавки до центральних податків.

Платниками корпоративного податку в зарубіжних країнах за загальним правилом є фірми, підприємства, організації, які є юридичними особами та займаються комерційною діяльністю з метою отримання

прибутку. Від корпоративного податку, як правило, звільняються організації, які, відповідно до статуту, не ставлять своєю метою одержання прибутку. До таких організацій відносяться асоціації, фонди, партії та інші об'єднання при дотриманні наступних умов: вони не допускають повернення засобів, внесених засновниками, не розподіляють на їх користь одержувані доходи, не накопичують у будь-якій формі доходи, а використовують їх у встановленому порядку для досягнення мети, передбаченої статутом. Якщо перелічені умови порушуються, то юридична особа втрачає безподатковий статус, і всі доходи, отримані нею в період, коли відбулося таке порушення, підлягають обкладанню корпоративним податком.

Об'єктом обкладання корпоративним податком (податком на доходи (прибуток) корпорацій) за загальним правилом є валовий дохід підприємства за відрахуванням фактично понесених і документально підтверджених витрат, роблених з метою одержання доходів.

Загальна схема визначення оподаткованого доходу при стягуванні корпоративного податку в зарубіжних країнах схожа з вітчизняною схемою визначення оподаткованого прибутку при нарахуванні податку на прибуток підприємств. З валового доходу, що включає доходи від реалізації товарів і послуг, майна, отримані відсотки, дивіденди, рентні надходження та інші доходи, віднімаються доходи, які звільняються від обкладання корпоративним податком, податки, сплачені з майна в бюджети регіональних і місцевих органів влади, матеріальні витрати, пов'язані з виробництвом і реалізацією, витрати на заробітну плату й обов'язкові відрахування у соціальні фонди, амортизаційні відрахування, сплачені відсотки й рентні платежі, відрахування у фонди підприємства відповідно до чинного законодавства. У результаті цих відрахувань утворюється скорегований оподатковуваний дохід.

Порядок і розміри відрахувань і зменшень доходу визначаються в податковому законодавстві відповідної держави. Слід відзначити, що майже в усіх країнах існують розбіжності між правилами розрахунку оподаткованого прибутку і правилами розрахунку прибутку в бухгалтерському обліку. Для цілей оподаткування деякі доходи можуть не враховуватися, а з іншого боку, існує цілий ряд правових норм, на підставі яких певні види

приросту вартості, розмірів переоцінок основних засобів і товарних запасів включаються в оподатковуваний дохід навіть у тому випадку, якщо вони не є такими за внутрішніми чи міжнародними правилами бухгалтерського обліку.

Для відрахування витрат, пов'язаних з виробництвом і реалізацією товарів і послуг, необхідною умовою є наявність зв'язку між отриманим доходом і зробленими витратами. Відрахування витрат, не пов'язаних з одержанням доходу, може бути опротестовано податковими органами. У цьому випадку невірні зроблені відрахування будуть розглядатися як зменшення чи приховування оподатковуваного доходу.

Крім того, не дозволяється відносити на витрати поточної діяльності витрати капітального характеру, що повинні враховуватись у відповідному порядку, передбаченому для амортизаційних відрахувань.

Ставка корпоративного податку є однією з основних характеристик оподаткування доходів корпорацій.

Останнім часом деякі вітчизняні фахівці висловлюють думку щодо необхідності зниження існуючої в Україні ставки податку на прибуток підприємств, незважаючи на те, що 1 січня 2004 року вона була знижена з 30% до 25%. Тому доцільно приділити увагу порівняльному аналізу діючих на сьогоднішній день ставок податку на прибуток корпорацій в зарубіжних країнах.

Ставки корпоративного податку на сьогоднішній день досить відрізняються в різних зарубіжних країнах, зокрема в країнах – членах Євросоюзу, незважаючи на прийнятий ще у 1992 року пункт рекомендацій щодо уніфікації податку на прибуток у рамках країн – членів ЄС: "Увести мінімальну ставку корпоративного податку в 30% і максимальну ставку в 40% (включаючи і місцеві податки на підприємницький дохід)" [254].

Останнім часом в країнах світу спостерігається певна тенденція щодо зменшення ставок корпоративного податку, сучасний рівень яких по країнах – членах Євросоюзу наведено у табл. 1.13.

Розглянуті ставки поєднують податки на прибуток усіх бюджетних рівнів (за винятком спеціальних податків в окремих галузях).

**Ставки корпоративного податку у країнах – членах Євросоюзу
у 2004 році (складено з використання матеріалів [258, 254])**

№ п/п	Країна	Основна ставка корпоративного податку, %
1	Ірландія	12,5
2	Португалія	27,5
3	Данія	30,0
4	Нідерланди	34,5
5	Франція	35,4
6	Італія	37,3
7	Німеччина	38,3
8	Австрія	25,0 ¹
9	Бельгія	33,99
10	Люксембург	30,4
11	Греція	35,0
12	Іспанія	35,0
13	Фінляндія	29,0
14	Швеція	28,0
15	Великобританія	30,0
16	Кіпр	15,0
17	Латвія	15,0
18	Литва	15,0
19	Угорщина	17,7
20	Польща	19,0
21	Словаччина	19,0
22	Словенія	25,0
23	Естонія	26,0
24	Чехія	28,0
25	Мальта	35,0
	Найвищий рівень ставки податку на прибуток корпорацій	38,3
	Найнижчий рівень ставки податку на прибуток корпорацій	12,5
	Середній рівень ставки податку на прибуток корпорацій	27,1

¹ Встановлено з початку 2005 року

Проведений аналіз діючих ставок корпоративного податку на прибуток підприємств в зарубіжних країнах свідчить, що в більшості країн ставки є пропорційними.

Найвищий рівень ставки податку у країнах – членах Євросоюзу становить 38,3% (у Німеччині), найнижчий – 12,5% (в Ірландії), а середній рівень становить 27,1%, що достатньо наближено до діючої вітчизняної ставки податку.

Але при цьому в багатьох країнах для стимулювання підприємницької активності, розвитку малого і середнього бізнесу підприємства, що мають дохід нижче певної межі, сплачують податок за ставкою нижчою ніж основна.

Наприклад, у Португалії при основній ставці корпоративного податку, що дорівнює 27,5%, для малих підприємств ставка податку становить 20% [254].

У Нідерландах, якщо платник податку має оподатковуваний дохід до 22 689 євро, він застосовує знижену ставку корпоративного податку 29%, а якщо дохід більше граничної суми, то застосовується основна ставка – 34,5% [254].

У Франції основна ставка корпоративного податку, що дорівнює 35,4%, застосовується до компаній, які мають товарообіг більше 7 630 тис. євро. А малі та середні компанії з товарообігом до 7 630 тис. євро або збиткові підприємства мають пільгу щодо ставки корпоративного податку: їх прибуток у розмірі до 38 120 євро оподатковується за ставкою 15,45%, а розмір прибутку, що перевищує 38 120 євро, – за ставкою 34,33% [254].

В Іспанії також застосовується знижена ставка корпоративного податку (при основній 35%). Компанії, що мають товарообіг, розмір якого не перевищує шість мільйонів євро, частину прибутку в розмірі, що дорівнює 90 151,81 євро оподатковують за ставкою 30% [254].

У Бельгії при основній ставці корпоративного податку 33,99% (з урахуванням спеціального антикризового податку 3%, який зобов'язані сплачувати всі організації), котра є вищою за середньоєвропейський рівень, також діє прогресивна шкала ставок для підприємств з оподатковуваним доходом до 322,5 тис. євро. Розмір ставок при цьому залежить від

величини доходів і становить (з урахуванням антикризового податку): для оподатковуваних доходів не більш 25 000 євро – 24,98%; від 25 001 до 90 000 євро – 31,93%; від 90 001 до 322 500 євро – 35,54% [254].

Достатньо відрізняється від уже розглянутих ставок шкала оподаткування корпоративним податком у Великобританії. Ставка залежить від суми оподатковуваного прибутку, при цьому розмір прибутку до 10 000 фунтів стерлінгів (GBR) не оподатковується. Мінімальна ставка податку в цій шкалі складає 19%, а максимальна – 30%), при цьому максимальна ставка знаходиться не в кінці шкали, а в її середині; прибуток від 10 001 до 50 000 GBR оподатковується за ставкою 23,75%; від 50 001 до 300 000 GBR – 19%; від 300 001 до 1 500 000 GBR – 32,75%; більше 1 500 000 GBR – за ставкою 30% [254].

Певною мірою схожа зі шкалою ставки оподаткування корпоративним податком у Великобританії восьмирозрядна шкала оподаткування податку на прибуток корпорацій, що застосовується в США. Ставка податку також залежить від суми оподатковуваного прибутку (мінімальна ставка 15%, а максимальна – 39%), при цьому максимальна ставка в загалом прогресивній шкалі оподаткування також знаходиться в середині: прибуток менше 50 000 дол. оподатковується за ставкою 15%; прибуток від 50 001 до 75 000 за ставкою 25%; 75 001 – 100 000 дол. – 34%; 100 001-335 000 дол. – 39%; 335 001 – 1 000 000 дол. – 34%; 1 000 001 – 15 000 000 дол. – 35%; 15 000 001 – 18 333 333 дол. – 38%; більше 18 333 333 дол. – 35% [177, 254].

В Україні зараз (на відміну від більшості економічно розвинутих країн) діє єдина ставка податку на прибуток підприємств.

Виходячи зі світового досвіду корпоративного оподаткування, вважаємо доцільним застосування у вітчизняній практиці оподаткування знижених ставок податку на прибуток для новостворених, малих та середніх підприємств, що сприятиме створенню нових підприємств та більш динамічному розвитку малого і середнього бізнесу в Україні.

У податкових системах деяких зарубіжних країн застосовується різні **механізми задля отримання в бюджет держави певної мінімальної суми корпоративного податку та запобіганню ухилення від сплати цього податку.**

Так, наприклад, в Австрії, незалежно від результатів діяльності, платник податку сплачує мінімальний корпоративний податок, який складає: для компаній з обмеженою відповідальністю – 1 750 євро за рік; для акціонерних товариств – 3 500 євро; для новостворених компаній протягом першого року діяльності – 1 092 євро за рік. При цьому, у випадку отримання підприємством збитків, сплата мінімального корпоративного податку переноситься на майбутнє – до отримання прибутку [254].

У Франції також застосовується мінімальний корпоративний податок, але його розмір диференційовано за восьмирозрядною шкалою і залежить від товарообігу компанії. Наприклад, мінімальний його розмір складає 750 євро при товарообігу до 150 тис. євро; 1125 євро при товарообігу від 150 тис. до 300 тис. євро; а максимальний його розмір складає 30 тис. євро при товарообігу компанії більше 75 млн. євро. При цьому, якщо товарообіг компанії менше 76 тис. євро, то мінімальний корпоративний податок не сплачується [254].

У США, наприклад, з метою запобігання легалізованому ухиленню від сплати податку на прибуток корпорацій справляється *альтернативний мінімальний податок*, запроваджений у 1969 р. При нарахуванні цього податку кількість пільг значно скорочується, і якщо нарахований альтернативний податок (ставка його дорівнює 20%) перевищує суми звичайних зобов'язань щодо корпоративного податку, то платник має сплатити саме альтернативний мінімальний податок [177, 254]. При цьому американські економісти цей механізм оподаткування охарактеризували наступним чином: “Альтернативний мінімальний податок – ще один доказ відсутності внутрішньої логіки в нашій податковій системі. Такий податок є визнанням невдачі. Він демонструє не тільки дефекти системи, але й нездатність Конгресу справитися з ними” [257].

Незважаючи на негативне ставлення американських фахівців до альтернативного мінімального податку, його справляння дозволяє постійно отримувати в бюджет певну мінімальну суму податкових надходжень.

Зарубіжний досвід, зокрема австрійський та французький, щодо сплати мінімального корпоративного податку є досить цікавим для застосування у вітчизняній системі оподаткування. Це обґрунтовується

тим, що в Україні на сьогодні підприємства не зацікавлені в отриманні оподаткованого прибутку, а, навпаки, прагнуть до декларування збитків. Тому що, згідно з вітчизняним законодавством отримана за результатами податкового року сума збитків включається до складу валових витрат першого календарного кварталу наступного податкового року, а розрахунок об'єкта оподаткування податку на прибуток за наслідками півріччя, трьох кварталів та року здійснюється з урахуванням суми збитків попереднього року в складі валових витрат таких податкових періодів наростаючим підсумком до повного погашення цих збитків [1].

Застосування вищезгаданих механізмів, з урахуванням національної податкової специфіки, певною мірою стимулювало б підприємства ставати прибутковими, тому що, згідно з нормами законодавства, вони повинні були б сплатити певну суму податку незалежно від результатів діяльності.

Амортизаційна політика, що застосовується при оподаткуванні доходу корпорацій в зарубіжних країнах, передбачає різні методи нарахування амортизації та має значну специфіку.

Так, наприклад, в Австрії вона передбачає тільки лінійний метод списання вартості активів на витрати. При цьому платник податку самостійно встановлює норму амортизації (винятком є промислові й виробничі будівлі (2 – 3%) та автомобілі (12,5%). У Франції і Бельгії застосовується два методи нарахування амортизації – лінійний та метод зменшеного залишку. При цьому останній метод у Бельгії не можна застосовувати до нематеріальних активів, автомобілів та у випадках операційного лізингу, а у Франції його, як виняток, застосовують для нового технологічного обладнання й машин.

Незважаючи на різні підходи до амортизаційної політики, майже в усіх розвинутих країнах задля стимулювання інвестицій в нову техніку та прогресивні технології, в певні заходи та галузі економіки застосовується **прискорена амортизація основних фондів і нематеріальних активів**. Прискорена амортизація є пільгою, яка надається платнику податку за його бажанням або вибором.

Наприклад, у Франції прискорена амортизація поширюється на комп'ютерне програмне забезпечення (списується 100% протягом року),

а також на обладнання, призначене для поліпшення навколишнього середовища та економії енергії [177].

У ФРН з метою заохочення оновлення основного капіталу, стимулювання проведення науково-дослідних і конструкторських робіт для промислових підприємств установлений метод прискореного списання амортизації на перші роки експлуатації виробничих фондів. Прискорена амортизація у ФРН застосовується також в аграрному секторі. Так, після придбання устаткування дозволяється в перший рік списати до 50% його вартості, а по машинах з нормативними термінами використання до 10 років в перші 3 роки – до 80% вартості. Нормативний термін служби на селі будинків і споруд 25 років, річна норма амортизації – 4%, при цьому у перші 3 роки експлуатації можна списати до 30% їхньої вартості, а в наступні роки нарахування амортизації здійснюється на основі залишкової вартості фондів [177].

Схеми прискореної амортизації діють також у Канаді, Великобританії (застосовується метод зменшеного залишку з річною нормою амортизації 25% відносно машин і обладнання, придбаних або створених для виробництва, торгівлі чи передачі у лізинг); у Нідерландах (дозволено одноразове списання витрат на придбання активів, пов'язаних з природоохоронною діяльністю, у розмірі 15, 30, 40% у залежності від виду діяльності); у Данії (дозволено одноразове списання витрат, що стосуються придбання ноу-хау, патентних прав та програмного забезпечення), інших зарубіжних країнах [254].

Аналіз світового досвіду щодо амортизаційної політики вказує на безперечну необхідність застосування у вітчизняній практиці оподаткування методів прискореної амортизації. Застосування прискореної амортизації на сучасному етапі розвитку економіки України сприятиме стимулюванню оновлення основних засобів активізації інвестиційної діяльності, зростання продуктивності виробництва через впровадження нової техніки та технологій, що в подальшому призведе до збільшення бази оподаткування та обсягу податкових надходжень до зведеного бюджету країни.

Щодо особливостей амортизаційної політики зарубіжних країн, слід також звернути увагу на систему корпоративного оподаткування Китаю,

яка передбачає можливість рівномірного віднесення на витрати підготовчих витрат, пов'язаних з організацією нової юридичної особи або бізнесу, протягом не менше п'яти років з початку діяльності. Упровадження подібної норми до податкового законодавства України, яке на сьогоднішній день не передбачає можливості віднесення вищезгаданих витрат до валових витрат при оподаткуванні прибутку підприємств, сприяло б підвищенню ділової активності та нових підприємницьких структур.

Крім того, цікавим є зарубіжний досвід щодо нарахування амортизації за таким нематеріальним активом, як *ділова репутація фірми*. Наприклад, її дозволяється амортизувати (лінійним методом) в Бельгії протягом 10 – 12 років і в Австрії – протягом 15 років [254]. У відповідності до податкового законодавства України ділова репутація фірми є не чим іншим, як *гудвілом*, вартість якого не підлягає амортизації і не враховується у визначенні валових витрат платника податку [1]. Тому цілком доцільним є впровадження розглянутого зарубіжного досвіду у вітчизняній практиці оподаткування задля стимулювання підприємств в напрямку подальшого розвитку та підвищення їх ділової репутації.

Крім амортизаційних відрахувань, велике значення в системі оподаткування прибутку корпорацій мають відрахування в різні **спеціальні резервні фонди**, кількість яких може бути досить великою. До основних із них відносяться фонди покриття сумнівних боргів, покриття витрат і збитків майбутніх періодів – таких, як знецінення матеріальних і товарних запасів, валютні ризики тощо. Збільшення відрахувань до резервних фондів призводить до зменшення розмірів прибутку, який підлягає оподаткуванню. Значною мірою ці відрахування є частиною накопиченого прибутку, прихованого від оподаткування, тим паче що відповідні резервні фонди дозволено відносно вільно створювати та ліквідувати.

Наприклад, у Німеччині вільні від податку відрахування в численні резервні фонди справляють достатньо суттєвий вплив на величину оподаткованого прибутку. Правила запровадження даних фондів досить ліберальні, й платники корпоративного податку можуть створювати їх і ліквідувати на свій розсуд. Так, існують щонайменше п'ять подібних фондів: для компенсації інфляційного зростання цін на сировину, матеріали та енергію; для акумуляції коштів, одержаних у результаті змін оці-

ночної вартості майна підприємства; для прибутку, одержаного від реалізації майна; для компенсації непередбачених фінансових зобов'язань і збитків; пенсійний фонд. Вочевидь, що шляхом маніпулювання величиною фондів, компанії, по суті, мають легальну можливість приховування прибутку [177].

Систему відрахувань з валового доходу досить часто **доповнює система податкових кредитів**. Податковий кредит становить відрахування із суми нарахованих податкових зобов'язань.

Податкові кредити можна підрозділити на наступні групи: кредити за раніше сплаченими податками (тобто зменшення суми податкових зобов'язань на величину податків, сплачених головним чином за кордоном); інвестиційні кредити, відрахування певної частини фактично зроблених інвестицій; спеціальні податкові кредити (відносно стимулювання НДДКР, зайнятості певних категорій працівників, професійного навчання та інше).

Поряд із загальними податковими режимами в ряді країн діють спеціальні податкові режими за галузями економіки. До таких галузей зазвичай відносяться: сільське та лісове господарства, гірничодобувна, нафтова і газова промисловості, енергетика. Для цих галузей можуть застосовуватися особлива система амортизації основних фондів, вводиться додаткові податкові пільги.

Незважаючи на існуючу тенденцію щодо обмеження пільг при оподаткування прибутку корпорацій, їх кількість на сьогоднішній день залишається достатньо істотною, а значення – вагомим. Застосовувані пільги мають різні способи реалізації (зменшення оподатковуваного прибутку, ставок податку, відрахування з самої величини податку чи відстрочка, повне звільнення від виплати податку), однак загальну їх сукупність можливо розділити за виконуваними ними функціональними завданнями [151]:

достатньо поширені податкові пільги, спрямовані на стимулювання інвестиційної й науково-технічної діяльності, підприємництва в національному та регіональному масштабах і за окремими сферами діяльності;

податкові пільги соціального характеру (наприклад, на відрахування в благодійні фонди);

податкові пільги, спрямовані на допомогу компаніям для збереження їхньої економічної стійкості (наприклад, вище розглянуті відрахування у резервні фонди компаній).

Наприклад, у Китаї, що є світовим лідером в залученні іноземних інвестицій, виробничі підприємства, які виготовляють товари, півфабрикати й інноваційну продукцію та які планують працювати в Китаї не менше десяти років, звільняються від сплати податку на прибуток протягом двох років з моменту отримання першого прибутку, а потім протягом наступних трьох років їх оподатковуваний прибуток зменшується на 50%.

У Нідерландах з метою стимулювання розвитку малого бізнесу при обчисленні оподаткованого прибутку застосовується регресія податкових вирахувань при збільшенні розміру зроблених інвестицій, а саме: якщо розмір інвестицій 2 тис. – 33 тис. євро, розмір вирахування складає 25%; 254 тис. – 286 тис. євро – 3%; більше 286 тис. євро – вирахування не дозволяються [253].

Важливе значення для визначення рівня податкового тягара щодо корпоративного податку мають законодавчо **встановлені механізми заліку чи компенсації понесених збитків**.

Слід відзначити, що в багатьох економічно розвинутих країнах, за аналогією з Україною, при оподаткуванні доходів корпорацій застосовується **механізм переносу збитків на майбутнє**.

Наприклад, подібний механізм застосовується в Бельгії (при цьому відсутні граничний термін заліку збитків проти майбутнього прибутку, на відміну від України, та обмеження щорічного максимального списання збитків); у Франції (тільки з 1 січня 2004 року відмінено п'яти річне обмеження з віднесення збитків на майбутні податкові періоди); в Іспанії (збитки можуть бути перенесені на майбутній прибуток на наступні 15 років); у Фінляндії (на наступні 10 років) та в багатьох інших економічно розвинутих країнах [254].

Достатньо цікавими для української практики оподаткування є застосовувані в деяких зарубіжних країнах **механізми переносу отриманих збитків у минуле**.

Наприклад, у Франції діє система заліку збитків проти податку на доходи корпорацій, сплаченого в минулі три роки. При цьому, як виняток,

діє правило, за яким компанії, котра знаходиться в скрутному становищі, може бути одразу повернута сума збитків, отриманих за результатами звітного року, але в розмірі, що не перевищує суми податку, сплаченого у попередні три роки. Але ж в загальному випадку на зазначену суму збитків у компанії виникає право на податковий кредит, який може бути використано протягом наступних п'яти років, а на шостий рік його частина, що залишилась, буде повернута платнику податку [254].

У Канаді застосований метод переносу отриманих компанією в звітному році збитків у минуле передбачає субсидування державою платника податку за рахунок корпоративного податку, сплаченого ним у попередні три роки, але за розміром, що не перевищує розміру отриманого збитку. У випадку, якщо сума корпоративного податку, сплаченого в минулі три роки, є недостатньою для покриття отриманих збитків, а також новоствореним підприємствам, дозволяється перенос збитків на майбутній прибуток на протязі наступних семи років [254].

Впровадження у вітчизняній практиці оподаткування механізму переносу збитків у минуле (наприклад, на попередні три роки) безперечно позитивно вплинуло б на створення сприятливого податкового клімату та сприяло б розвитку підприємництва у державі. Але при цьому у несумлінних платників податків з'явився б ще один привід прагнути до декларування збитків.

Незважаючи на це, застосування механізму переносу збитків у минуле, наприклад, у комплексі з вищерозглянутим механізмом сплати мінімального корпоративного податку є доцільним у вітчизняній практиці оподаткування прибутку підприємств.

Проведене дослідження світового досвіду податкового регулювання у сфері оподаткування доходів корпорацій дозволило виявити певний інструментарій, впровадження якого, з урахуванням існуючої національної специфіки, зробило б істотний вплив на розвиток сфери оподаткування прибутку підприємств в Україні.

2. Моделі управління процесами оподаткування

2.1. Застосування багатофакторного аналізу при прогнозуванні податкових надходжень

Для побудови управляючих моделей в системі оподаткування найпоширенішими є методи прогнозування, що розділяються на групи залежно від базових умов ухвалення рішень. Прогнозування існує в різних формах, для отримання достовірної інформації використовуються різні моделі і методи прогнозування. Прогноз у податковій політиці можна трактувати як передбачення напрямів і тенденцій розвитку процесів оподаткування. Розрізняють різні підходи до прогнозування, які відносять до інтуїтивного (на основі особистої думки) або наукового (раціонального) типу. Науковий підхід орієнтується на використання взаємодоповнюючих моделей і методів подолання невизначеності майбутнього.

Головна мета прогнозу в податковій політиці — побудова моделі найвірогіднішого майбутнього стану системи оподаткування (як зовнішнього, так і внутрішнього). В моделі повинен відобразитися весь комплекс соціальних, економічних, науково-технічних, політико-правових чинників зовнішнього середовища і характеристик об'єкта прогнозування.

Основними класами методів прогнозування, які застосовуються, є *методи екстраполяції; експертні методи; методи моделювання* (з різноманітними угрупованнями моделей). Вибір методів прогнозування залежить від мети, особливостей об'єкта прогнозування і наявної інформації про нього і його оточення. Проте надійне передбачення майбутнього розвитку вірогідніше при комбінації цих методів. Особливості прогнозів, складених за новітніми методиками, полягають у тому, що вони містять в собі як бажані, так і можливі, але небажані характеристики стану зовнішнього, проміжного і внутрішнього середовищ системи, а також позитивні і негативні тенденції у взаємовпливі чинників цих середовищ.

Практично на ранніх стадіях розвитку системи кількість відомих її параметрів часто була обмежена. У цих умовах рекомендується застосовувати більш прості, але менш точні методи прогнозування — *методи екстраполяції*, засновані на прогнозуванні поведінки або на розвитку процесів і систем в майбутньому за тенденціями їх поведінки в минулому. Вживання методів екстраполяції, як правило, не вимагає моделювання часткових параметрів системи або процесу. Найпоширенішими є методи екстраполяції за математичними моделями і графічний. Обидва методи вимагають наявності інформації про прогнозований параметр за період, який в два і більше разів перевищує прогнозований період. Методи екстраполяції базуються на припущенні про незмінність або відносну стабільність наявних тенденцій розвитку, на їх схожості і спадковості в минулому, теперішньому і майбутньому. Такий підхід був досить обмежений, оскільки тривалість періоду прогнозування завжди припускає змінність тенденцій розвитку під впливом різних чинників [21].

Експертні методи прогнозування базуються на знаннях і досвіді фахівців різної кваліфікації. Сутність експертних методів полягає у виробленні колективної думки групи фахівців у даній області. Існує декілька різних методів експертної оцінки розвитку об'єкта або системи в майбутньому. Найпоширенішим із них є метод балів, коли за кожним класом об'єктів прогнозу будується своя система балів. В основі експертних методів лежить ряд основних умов групового вибору рішень: універсальність, тобто наявність достатньої різноманітності можливостей вибору експертів і можливостей визначення для них індивідуальних профілів переваг; наявність позитивного зв'язку колективних і індивідуальних переваг; незалежність незв'язаних альтернатив переваг експерта і суспільства; незалежність експертів; відсутність експерта-лідера [65]. Найпоширенішим експертним методом вважається метод Дельфі, що має різні інтерпретації і сфери вживання, зокрема і для розробки прогнозів.

Методи моделювання передбачають застосування достатньо широкого спектру економіко-математичних, економетричних та інших моделей і характеризуються загальною особливістю – можливістю побудови, базуючись на них, моделі об'єктів реальної дійсності

зادля подальшого створення основи для прийняття оптимальних управлінських рішень. Хоча реальні процеси завжди складніші за моделі, не слід, перебільшуючи значення інтуїції і досвіду, відмовлятися від достатньо простих аналітичних моделей і аналізу взагалі. Не варто також будувати надмірно складні системи моделей, що охоплюють великий період. Такі системи вимагають значних витрат часу і коштів, і, таким чином, приводять до недостатньо швидкого ухвалення необхідних управлінських рішень.

Серед методів моделювання найбільше розповсюдження отримали методи розробки сценаріїв розвитку подій. Вони займають проміжне положення між експертними методами і методами моделювання. У сфері оподаткування сценарії, з одного боку, є можливістю сформува-ти й упорядкувати розуміння про альтернативи – визначити заходи, які можуть допомогти перетворити економічні очікування на реальне майбутнє.

Метод побудови сценарію — один із методів прогнозування, що ґрунтується на встановленні послідовності станів об'єкта прогнозування при різних прогнозах зміни фону, в якому знаходиться об'єкт.

У характеристиці сценаріїв розрізняють два аспекти: визначення і оцінювання головних параметрів розвитку об'єктів прогнозування та твердження, що менеджери своїми рішеннями можуть впливати на майбутній розвиток. Як показує світовий досвід, саме зі сценаріїв менеджери одержують інформацію для ухвалення рішень.

При розробці прогнозів доцільне вживання комбінованих (якісних і кількісних) методів прогнозування стану зовнішнього середовища, засноване на техніці розробки сценаріїв. До «техніки розробки сценаріїв» відносять методи, за допомогою яких можна скласти так звані сценарії (картини майбутнього), що відображають гіпотетичну послідовність подій, показуючи причинно-наслідкові зв'язки між ними і ключові параметри, що мають важливе значення для ухвалення рішень. У сценаріях враховуються в основному характеристики зовнішнього середовища, але, окрім цього, і специфічні аспекти. В сценарії йдеться як про опис можливих майбутніх ситуацій, так і про хід розвитку умов виникнення цих ситуацій.

Для опису межі можливої майбутньої події разом з найвірогіднішим сценарієм (трендовий сценарій) розробляються і альтернативні сценарії, зокрема екстремальні.

Залежно від постановки питання можна говорити про трендові і нормативні сценарії. Трендові сценарії мають прогностичний характер; нормативні сценарії задають мету, якої потрібно досягти, і прогнозують шляхи її досягнення. У рамках прогнозу стану зовнішнього середовища, як правило, йдеться про трендові сценарії (рис. 2.1) [230].

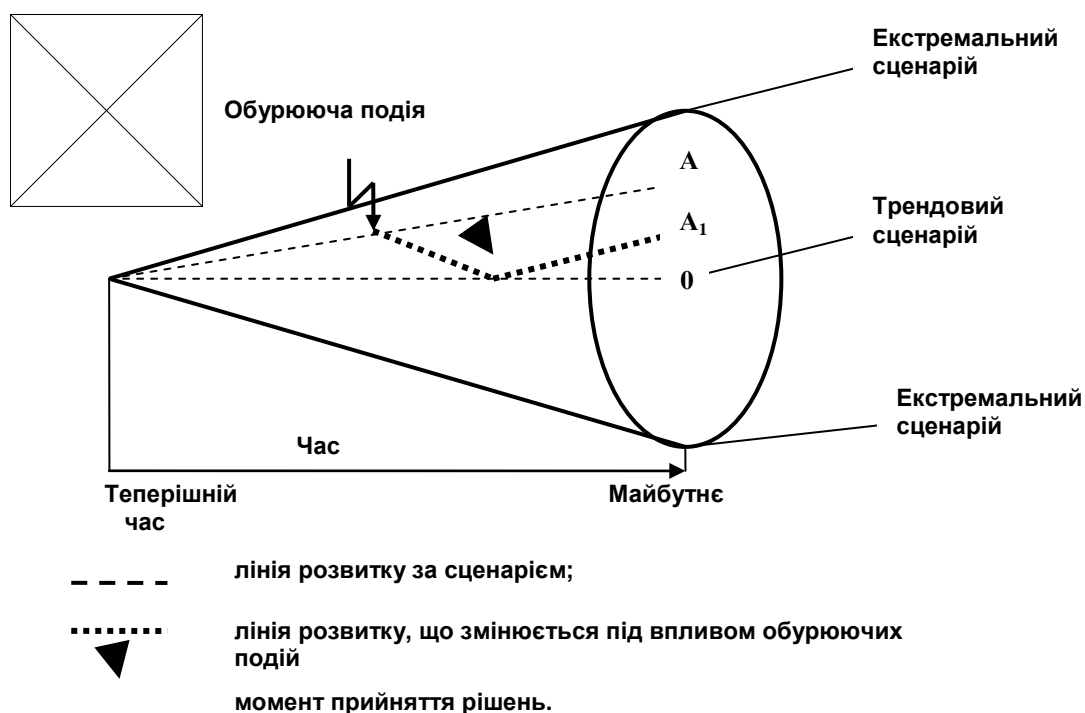

Рис. 2.1. Модель трендового сценарію

Техніка розробки сценарію – це багатоступінчатий міждисциплінарний процес пошуку рішення проблем, на окремих етапах якого застосовуються різні методи дослідження. Незалежно від підходів до структуризації процесу розробки сценарію можна відзначити декілька загальних моментів. Процес розробки сценарію не має постійної структури, у ньому в явному вигляді враховуються обурюючі події; він дозволяє обробляти кількісну та якісну інформацію, враховувати взаємовплив і взаємозалежність багатьох чинників зовнішнього середовища; є гнучким з погляду по-

становки проблеми або вживаних окремо методів і у зв'язку з цим комбінує різні методи аналізу і прогнозування.

При розробці сценарію застосовуються наступні методи: побудова дерева проблем, мозковий штурм, морфологічний аналіз, імітаційні ігри, статистичний аналіз, метод Дельфі і ситуаційне моделювання.

Процес розробки сценарію складається з послідовних етапів, розбитих на окремі рівні, серед яких можна виділити рівні опрацювання проблеми, проблем зовнішнього середовища, проєкції в майбутнє, створення гіпотез.

Етапами процесу розробки сценарію є:

створення уявлення про всю систему, включаючи її найважливіші елементи в їх взаємозв'язку і взаємозалежності. При цьому важливо визначити закони, закономірності, правила і обмеження функціонування системи, що є об'єктом досліджень;

точне визначення «відправної точки», з якої сценарій починає розроблятися, що припускає розвиток системи базових посилянь і критеріїв (оцінки соціальних, політичних, юридичних, економічних процесів і чинників, які їх формують). Цей етап передбачає оцінювання і вибір початкового рубежу для системи;

визначення цілей розробки і можливостей кожного сценарію;

вибір типу сценарію, включаючи «відправні точки» і методологію розробки; точне визначення механізмів, через які податкова система може змінюватися (причинно-наслідкові зв'язки подій і рішень, визначення чинників, які впливають на зміни та ін.).

Методи розробки сценаріїв містять: метод посилянь, при якому системою передпосилянь можуть бути поточні тенденції, розповсюджені на майбутнє; метод системи діаграм, що дозволяє описувати у вигляді діаграм мету та сценарії розвитку кожної з підсистем; метод критичних ланок, який базується на дослідженні ключових точок прийняття рішень; метод «логіки можливого розвитку - альтернатив» (використовується як додаток до інших методів розробки сценаріїв).

Досить розповсюдженим є «метод Саати», який під час розробки сценаріїв рекомендує використовувати технологічні прийоми неструктурованого процесу прийняття рішень [186]. Серед методів розробки

сценаріїв слід також відзначити матрицю перехресного впливу подій (зв'язки між залежними подіями аналізуються в матричній формі на основі експертних оцінок) і «метод Байеса», що дозволяє зорієнтувати експертів на максимально реалістичну оцінку.

До основних принципів прогнозування відносяться системність, безперервність, адекватність, оптимальність, змістовність, достовірність і ін.

Принцип *системності* вимагає взаємопов'язаності і підпорядкованості прогнозів розвитку об'єктів прогнозування і прогностичного фону.

Принцип *безперервності* вимагає коректування прогнозу в міру надходження нових даних про об'єкт прогнозування або про прогнозний фон. Коректування прогнозів має носити дискретний характер, причому оптимальні терміни оновлення прогнозів можуть бути виявлені тільки в результаті реалізації прогнозів, дані щодо зміни тенденцій розвитку об'єкта або прогнозного фону повинні періодично поступати до розробника прогнозу.

Принцип *адекватності* прогнозу об'єктивним закономірностям характеризує не тільки процес виявлення, але й оцінку стійких тенденцій і взаємозв'язків у розвитку процесу або системи і створенні теоретичного аналога реальних економічних процесів з їх повною і точною імітацією. Реалізація принципу адекватності припускає врахування характеру вірогідності реальних процесів, пануючих тенденцій і оцінку вірогідності реалізації виявленої тенденції. У результаті *оптимізації* прогнозних значень з безлічі альтернативних варіантів має бути вибраний якнайкращий.

Прогноз повинен відповідати принципам *змістовності і достовірності*, тобто висновки мають бути обґрунтовані, побудовані на достовірних припущеннях і інформації [222]. Вживання обґрунтованих прогнозів дає можливість створити уявлення про оптимістичний і песимістичний варіанти розвитку подій, зосередивши увагу на чинниках, які сприяють або перешкоджають позитивним тенденціям. Прогнозування сприяє зменшенню невизначеності середовища, дозволяє зорієнтуватися в оточенні і перейти в перспективі до вибору варіантів дій.

Вживання вищезгаданих методів дає можливість створення стратегічного балансу, тобто взаємозв'язку загроз і можливостей, які негативно

і позитивно впливають на податкову систему, об'єктивно існують у зовнішньому середовищі і суб'єктивно оцінені.

Прогнозування і планування податкових надходжень завжди проводиться з урахуванням податкової політики. Уряд і Національний банк, реагуючи на макроекономічні процеси, постійно вирішують проблему: які зміни слід внести в свою політику і чи варто їх здійснювати взагалі? Уряд може зменшити податки або збільшити державні витрати; Національний банк може використовувати м'яку або жорстку монетарну політику. Але при цьому вони повинні не тільки знати, як змінити свою політику, а й визначити, коли і як слід застосувати відповідні заходи і яких результатів можна чекати від їх реалізації.

Роль прогнозування в мікро- і макроекономічній політиці є двоякою. По-перше, воно необхідне для того, щоб передбачити можливі обурення в економіці. Це було пов'язано з існуванням внутрішніх лагів, внаслідок чого політичні рішення приймаються лише після того, як явище дестабілізації уже виникло. Щоб усунути або скоротити внутрішній лаг, макроекономічна політика повинна спиратися не на минулу інформацію, а на попереджуючі прогнози економічної кон'юнктури [17].

Метою *попереджуючих прогнозів* є виявлення дестабілізаційних явищ задовго до їх фактичного виникнення. Якщо, наприклад, прогнозом встановлено, що через рік в економіці може наступити певне зменшення податкових надходжень до бюджету, то й уряд дістає можливість заздалегідь застосувати певні зміни в податковій політиці і, як мінімум, пройти етап внутрішнього лага задовго до виникнення явища дестабілізації.

Попереджуючі прогнози можуть спиратися на індекс *попереджуючих індикаторів*. Так, наприклад, погіршення ряду макроекономічних параметрів може служити барометром, який сповіщає про наближення негативних змін у сфері економіки, і зокрема, в оподаткуванні.

Інший аспект прогнозування – оцінка можливих результатів від уживання заходів податкової політики. З цією метою використовуються *економетричні моделі*. Вони відтворюють причинно-наслідкову залежність між засобами і цілями податкової політики, які вивчаються за допомогою вживання кількісних методів.

Кількісні методи дозволяють одержувати інформацію тільки про кількісно вимірювані об'єкти прогнозування. Об'єктами кількісного прогнозування стану зовнішнього середовища є макроекономічні показники, наприклад ВВП, рівень інфляції і зайнятості, зовнішньоторговельний оборот, податкові надходження до бюджету, диференційовані за галузями і крупними господарськими регіонами. Такі показники сприяють дії на ринках постачання і збуту. Динаміку узагальнюючих і приватних кількісних показників можна прогнозувати за допомогою двох різних груп кількісних методів: методів однопараметричного і методів багатопараметричного прогнозування. Загальним для обох груп є перш за все те, що вживані для прогнозування математичні функції ґрунтуються на оцінці вимірюваних значень минулого періоду [230].

Однопараметричне прогнозування базується на функціональному взаємозв'язку між прогнозованим параметром (змінною) y^* і його минулими значеннями:

$$y^*_{t+1} = f(y_t, y_{t-1}, y_{t-2}, \dots, y_{t-n}). \quad (2.1)$$

При обробці таких прогнозів використовуються методи трендів і експоненціального згладжування.

В основі *багатопараметричних прогнозів* лежить припущення про причинний взаємозв'язок між прогнозованим параметром (змінною) y^* і декількома іншими незалежними змінними:

$$y^* = f(x) \quad (2.2.)$$

$$\text{або} \quad y^* = f(x, u, v, w). \quad (2.3)$$

У даному випадку для оцінки прогнозів доцільне вживання регресійного аналізу.

Вокремому випадку математична функція при багатопараметричному прогнозуванні описується лінійним рівнянням вигляду $y^* = a + bx$. Після розрахунку коефіцієнтів a і b (в моделях багатопараметричного прогнозування їх називають коефіцієнтами реакції) в рівняння можна підставити конкретні значення і розрахувати прогнозовану змінну y^* .

Оскільки при багатопараметричному прогнозуванні коефіцієнти реакції, що дають інформацію про силу реакції прогнозованої змінної на певні зміни незалежних змінних, виявляються специфічно в рівнянні поведінки, ці коефіцієнти можна завчасно і достатньо точно «пристосувати» до осяжного майбутнього.

Однопараметричні методи використовуються, як правило, тільки для короткострокового (менше року) прогнозування показників.

Багатопараметричні методи особливо застосовні для середньо- і довгострокового прогнозування, при якому прогнозована змінна може бути пов'язана тільки з одним макроекономічним показником і лише з одним коефіцієнтом реакції.

Проте економетричні прогнози — це не копії майбутніх змін, а лише певний сценарій розгортання подій в економіці. Тому вони не є абсолютно точним інструментом передбачення. Це можна пояснити двома обставинами.

По-перше, статистичною природою коефіцієнтів, за допомогою яких в економетричних моделях вимірюється вплив засобів на мету. Оскільки відзначені коефіцієнти відображають поведінку економічних агентів, то їх називають *поведінковими коефіцієнтами*. Серед них найважливішу роль відіграють грошовий мультиплікатор і мультиплікатор фіскальної і монетарної політики.

Поведінкові коефіцієнти – це продукт спеціального опрацювання статистичної інформації. Тому вони відображають лише минуле середнє значення щільності впливу засобів на мету, а не їх значення, яке насправді може мати місце в прогнозному періоді.

По-друге, неможливістю передбачити появу екзогенних змінних макроекономічної політики. Іншими словами, окрім заходів макроекономічної політики на економіку можуть впливати і такі події, які не могли бути передбачені в момент ухвалення політичних рішень. Наприклад, політичний переворот, стихійні лиха, істотне підвищення цін на імпортні енергоносії, фінансова криза у торгових партнерів і тому подібне. Ці події знижують точність прогнозування результатів макроекономічної політики.

Кажучи про прогнозування, не можна не відзначити деякі методи регулювання економіки за допомогою *індикативного планування*, що має безпо-

середнє відношення до податкової політики. Система індикативного планування була вперше запропонована в Західній Європі в 40-і роки ХХ століття Ж. Монне. Індикативне планування економіки є діяльністю державних органів влади з цілеспрямованого впливу на економіку країни в цілях отримання намічених результатів. Суть методу полягає в розробці державою плану розвитку економіки країни, що має рекомендаційний характер, доведення його до господарюючих суб'єктів, контроль над виконанням планових орієнтирів (індикаторів), стимулювання агентів виробництва до виконання показників індикативного плану. В структуру індикативного плану, разом з узагальненими макроекономічними показниками, входять показники розвитку виробництва, соціального розвитку, споживацького ринку, трудових ресурсів, науки, інвестицій, регіональної економічної політики, зовнішніх економічних зв'язків, фінансового плану держави. В умовах перехідної економіки, як правило, необхідне поєднання двох способів державного впливу на економіку: регулювання всієї економічної системи з використанням методів індикативного планування, з однієї сторони, і директивного управління державною сферою економіки, включаючи податкову політику – з іншої.

Очікування агентів приватного сектора. Використовування економетричних моделей для прогнозування результатів макроекономічної політики може бути надійною основою лише за умов, якщо очікування економічних агентів базуються на залежності між засобами і цілями в минулому періоді. Але насправді на їх очікування впливають також і чинники, які можуть з'явитися в майбутньому періоді. Це означає, що очікування економічних агентів можуть не співпадати з передбаченням макроекономічної політики. В результаті цього поведінка економічних агентів не відповідатиме коефіцієнтам, закладеним в економетричні моделі, що знижує ефективність макроекономічної політики.

Щоб очікування відповідали передбаченням макроекономічної політики, держава повинна впливати на їх формування. Для цього потрібно дві умови.

Перше – держава має публічно оголосити про свої наміри і заходи. Наприклад, якщо вона планує зменшити інфляцію, то відповідним політикам слід оголосити комплекс заходів, які передбачається здійснити для досягнення цієї мети.

Друге – держава повинна мати високий кредит довір'я з боку суспільства. Для цього державні структури повинні виконувати ті обіцянки, які вони проголошували в минулому.

Політична кон'юнктура. Сутність цього чинника полягає в тому, що боротьба за владу вимушує політиків ігнорувати довгострокові наслідки макроекономічної політики на користь короткострокових. Це знижує її ефективність, оскільки короткострокові і довгострокові наслідки макроекономічної політики досить часто не співпадають.

Наприклад, в короткостроковому періоді експансіоністська політика може викликати збільшення реального ВВП, зменшення безробіття, підвищення заробітної платні і лише незначну інфляцію. Але в довгостроковому періоді інфляція істотно виростає, що перекреслить позитивні результати короткострокового періоду.

Позитивні ефекти макроекономічної політики в короткостроковому періоді були приурочені, як правило, до виборів президента або парламенту, з метою впливу на їх результати. Після закінчення виборчої кампанії її характер макроекономічної політики в більшості випадків змінюється.

Приведене дає підстави стверджувати, що в макроекономічній політиці існує політичний бізнес-цикл. Він охоплює дві фази: перша – адміністрація, яка виходить на вибори, вдається до проведення популістських заходів; друга – адміністрація, яка прийшла до влади в результаті виборів, вимушена проводити більш реалістичну політику [187].

Раціональна організація робіт з прогнозування повинна забезпечувати оперативне отримання варіантів розвитку характеристик об'єкта тенденцію змін за стадіями життєвого циклу і зменшення витрат коштів і часу на проведення прогнозування. Виконання цих вимог можливе при дотриманні основних принципів організації робіт по прогнозуванню – паралельності, безперервності, адекватності, альтернативності, адаптивності, що дозволяє скоротити час збирання і обробки початкової інформації і розробки самого прогнозу, внесення необхідних коректив, точно оцінювати вірогідність реалізації виявленої тенденції, зберігати стійкість прогнозованих тенденцій, максимально пристосовувати методи і параметри прогнозування до конкретної ситуації.

Прогнози є невід'ємною складовою частиною комплексних цільових програм. Структура прогнозу обумовлена термінами, на які він розробляється, а також основними напрямками економічного розвитку, які, перш за все, залежать від "терміну життя" тенденцій, що склалися в період, що передував їх розробці. Чим більш стійкий характер носять ці тенденції, тим ширше може бути горизонт прогнозування.

Прогнозування успішно застосовується для оцінки можливих результатів заходів макро- і мікроекономічної політики. Для цих цілей прийнято використовувати економетричні моделі, відтворюючи причинно-наслідкову залежність між засобами і цілями політики, яка проводиться, що вивчається, в свою чергу, за допомогою вживання кількісних методів.

Динаміку узагальнюючих і часткових кількісних показників можна прогнозувати за допомогою двох різних груп методів: однопараметричного і багатопараметричного прогнозування. Загальним для обох груп є перш за все те, що вживані для прогнозування математичні функції ґрунтуються на оцінці вимірюваних значень минулого періоду. Даним підходам присвячені роботи відомих вітчизняних і зарубіжних вчених-економістів [17, 100 – 109, 199, 230].

Не дивлячись на те, що дослідження проводилися за багатьма напрямками і сферами економічної діяльності, в найважливіших областях у сфері оподаткування суб'єктів господарювання – таких, як зовнішньоекономічна діяльність (ЗЕД) і малий бізнес (МБ) – питання вибору методу прогнозування залишаються невирішеними.

У зв'язку з цим виникає необхідність розробки алгоритму побудови моделі залежності прогнозу податкових надходжень (Y) від чинників, що впливають на нього, із застосуванням економіко-математичних методів на основі вирішення наступних задач:

1. Встановлення переліку чинників, що впливають на величину, що прогнозується, із застосуванням апріорного аналізу.

2. Включення в модель множинної регресії чинників, найбільш пов'язаних з досліджуваними показниками за величиною коефіцієнта кореляції.

3. Визначення за допомогою трендового аналізу залежності чинників від часу для використання в динамічних регресійних моделях.

4. Оцінка точності методу прогнозування порівнянням результуючих показників, отриманих на основі побудованих динамічних моделей.

Дослідження податкових надходжень від діяльності суб'єктів господарювання були проведені у сфері зовнішньоекономічної діяльності на макрорівні і на прикладі малого бізнесу в Харківській області. Для управління обсягом податкових надходжень з метою їх збільшення можна виділити декілька основних чинників. Визначити ступінь дії кожного з них можливо за допомогою апріорного аналізу. В цьому випадку застосовується колективна думка експертів, яка полегшує вибір найбільш обґрунтованих чинників [102, 199].

На підставі економічного аналізу за вказаною схемою була висловлена гіпотеза, що на обсяг податкових надходжень від діяльності суб'єктів ЗЕД і МБ впливають відповідно 13 та 12 чинників (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

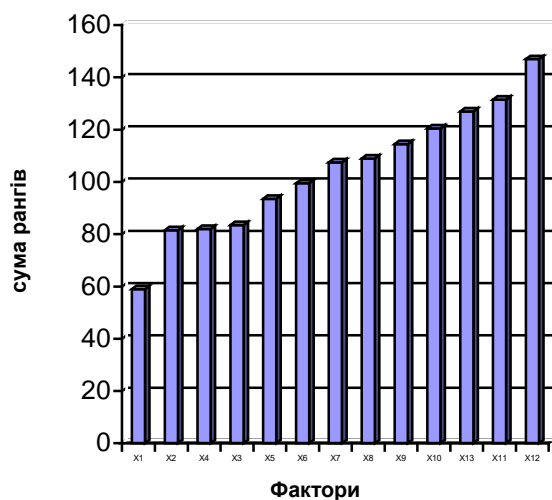
Ранжирування чинників за ступенем їх впливу на функціонування ЗЕД і МБ з погляду збільшення податкових надходжень

Чинники для оцінки впливу на податкові надходження від видів діяльності	
зовнішньоекономічної діяльності ($Y_{ЗЕД}$)	малого бізнесу ($Y_{МБ}$)
X_1 – розмір бюджетного відшкодування ПДВ, від експортної діяльності, млн. грн;	Z_1 – розмір податкових ставок для суб'єктів малого бізнесу;
X_2 – надходження ввізного мита, млн. грн;	Z_2 – кількість діючих малих підприємств, одиниць;
X_3 – надходження вивізного мита, млн. грн;	Z_3 – кількість малих підприємств на 10 тис. осіб населення, одиниць;
X_4 – загальний експорт продукції, млн. грн;	Z_4 – середньорічна чисельність зайнятих працівників на малих підприємствах, тис. осіб.;
X_5 – загальний імпорт продукції, млн. грн;	Z_5 – механізм державної реєстрації, ліцензування, патентування суб'єктів малого бізнесу;
X_6 – надходження ввізного акцизу, млн. грн;	Z_6 - відсоток з кредиту, що надається банками для розвитку малого бізнесу, %;
X_7 – розмір податкових ставок для суб'єктів ЗЕД;	Z_7 – об'єм повернутих або планованих інвестицій, для розвитку малих підприємств, млн. грн.;
X_8 – механізм державної реєстрації, ліцензування і квотування;	Z_8 – розширення переліку можливих сфер діяльності для суб'єктів малого бізнесу;
X_9 – законодавство у сфері ЗЕД;	Z_9 – зміни в податковому законодавстві;
X_{10} – пільги у сфері оподаткування діяльності суб'єктів ЗЕД ;	Z_{10} – фінансовий результат збиткових малих підприємств, млн. грн.;
X_{11} – розширення можливих сфер діяльності для суб'єктів ЗЕД;	Z_{11} – фінансовий результат прибуткових малих підприємств, млн. грн.;
X_{12} – інвестиційний клімат в країні;	Z_{12} – пільги в оподаткуванні діяльності суб'єктів малого бізнесу
X_{13} – політика держави у сфері міжнародних відносин	

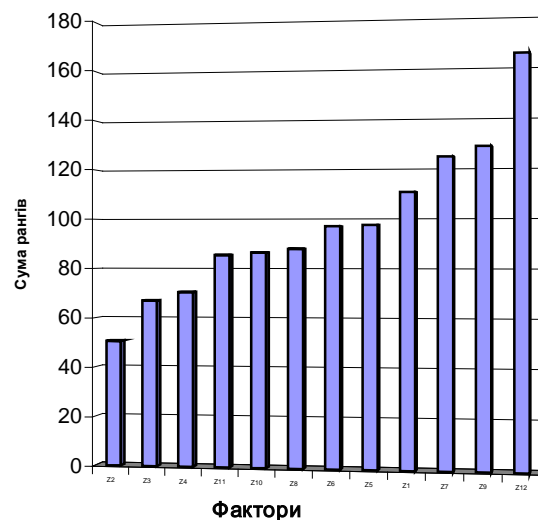
Для перевірки цієї гіпотези було опитано 15 респондентів – працівників податкових органів, їм було запропоновано проранжувати чинники за ступенем їх впливу на збільшення податкових надходжень.

Кожному чиннику були привласнені ранги, суми яких надалі використовувалися при визначенні ступеня впливу чинників на об'єм податкових надходжень (чинник є більш впливовим при меншій сумі рангів).

Найбільший вплив на обсяг податкових надходжень від ЗЕД, на думку експертів, мають чинники X_1 (розмір бюджетного відшкодування ПДВ від експортної діяльності), на другому місці – X_2 (надходження ввізного мита), на третьому місці – X_4 (загальний експорт продукції) і т. д.; від діяльності малого бізнесу – Z_2 (кількість діючих малих підприємств), на другому місці – чинник Z_3 (кількість малих підприємств на 10 тис. осіб населення) і далі в порядку, наведеному на гістограмі (рис. 2.2).

а)

б)

Рис. 2.2. Гістограми розподілу сум рангів впливу відібраних чинників на обсяг податкових надходжень: а) – від ЗЕД; б) – від МБ

Для позиціонування пріоритетних чинників була побудована гістограма розподілу сум рангів впливу відібраних чинників на об'єм податкових надходжень, де на осі ординат були відкладені суми рангів, приписаних опитуваними експертами кожному чиннику; на осі абсцис були відк-

ладені номери чинників. При цьому на рис. 2.2-а можна побачити різкі зсуви при переході від X_1 до X_2 , від X_3 до X_5 , від X_6 до X_7 та ін., а на рис. 2.2-б спостерігаються зсуви в збільшенні сум рангів при переході від Z_2 до Z_3 , від Z_4 до Z_{11} , від Z_8 до Z_6 і т. д.

Вищенаведені міркування мають сенс лише в тому випадку, якщо середній ступінь узгодженості думок опитаних економістів є не випадковим. Для цього була оцінена значущість коефіцієнта конкордації (W) за формулою, наведеною в роботі [100]:

$$W = 12 S / m^2 (n^3 - n), \quad (2.4)$$

де S – загальна сума рангів всього числа чинників ;

X_{ij} (Z_{ij}) – ранг j -го чинника у i -го експерта;

m – кількість експертів, які брали участь у дослідженні;

n – чинники, які впливають на кількість суб'єктів дослідження.

Значущість коефіцієнтів конкордації оцінювалася за допомогою критерію χ^2 (критерій Пірсона), для обчислення якого Кендал [100] пропонує наступну формулу :

$$\chi^2 = \frac{S}{\frac{1}{12} mn(n+1) - \frac{1}{n-1} \sum_{i=1}^m T_i}, \quad (2.5)$$

де T_i – інтегрована величина, що показує середню кількість зв'язаних рангів.

Розрахункові значення $W_{ЗЕД} = 0,17$, $\chi^2_{ЗЕД} = 35$; $W_{МБ} = 0,34$, $\chi^2_{МБ} = 56,18$, а табличне значення χ^2 для 5% рівня значущості дорівнює 19,7. Отже, з вірогідністю 0,95 можна стверджувати, що узгодженість в думці опитаних експертів є не випадковою.

Результати аналізу групи чинників, що впливають на величину податкових надходжень, припускають збір початкової інформації в тій послідовності, яка була вказана вище (див. рис. 2.2). Таким чином були відібрані чинники $X_1 - X_6$ для оцінки податкових надходжень від ЗЕД і від діяльності МБ – $Z_2 - Z_4$, Z_{11} , Z_{10} . Потім був застосований кореляційно-

регресійний аналіз для побудови економіко-математичної моделі податкових надходжень від ЗЕД ($Y_{ЗЕД}$, млн. грн.) і діяльності МБ ($Y_{МБ}$, млн. грн.), а також була проведена оцінка значущості впливу відібраних чинників на досліджувані показники в цілому по Україні і на прикладі Харківської області.

Оскільки податкові надходження складають основну прибуткову частину бюджету, держава і регіони зацікавлені не тільки в їх збільшенні, а й у виявленні таких чинників, вплив яких на податкові надходження матиме найбільшу значущість.

Для аналізу були побудовані динамічні ряди показників за період 2000 – 2004 рр. ($t_1 - t_5$), що характеризують рівень податкових надходжень від ЗЕД в державі і діяльності малого бізнесу в Харківській області. При цьому точність прогнозу залежала від того, наскільки більший період часу був охоплений.

Для отримання прогнозних оцінок доцільна побудова багатофакторних моделей множинної регресії на підставі рядів динаміки об'єму податкових надходжень залежно від заздалегідь відібраних чинників [207, 211].

Для визначення тісноти зв'язку між чинниками і величиною податкових надходжень, що вивчаються, були обчислені парні коефіцієнти кореляції і були включені в аналіз тільки ті, в яких $0,7 \leq R \leq 1$, через колінеарність з подальшого розгляду у сфері ЗЕД були видалені чинники X_1 , X_3 , X_4 , X_6 , а у сфері діяльності МБ – Z_2 і Z_{10} . Надалі при статистичному багатофакторному аналізі розглядалися відповідно чинники X_2 , X_5 і Z_3 , Z_4 , і Z_{11} .

У результаті були отримані наступні багатофакторні моделі множинної регресії залежності податкових надходжень від досліджуваних параметрів:

$$Y_{ЗЕД} = 21,17X_2 + 3,37X_5 + 62096,26 (R^2=0,999); \quad (2.6)$$

$$Y_{МБ} = 10,92Z_3 + 7,94Z_4 + 4,32Z_{11} - 613,18 (R^2=0,989). \quad (2.7)$$

З приведених рівнянь виходить, що при збільшенні незалежних чинників X_2 , X_5 і Z_3 , Z_4 , Z_{11} повинні зростати результативні показники ($Y_{ЗЕД}$

і $Y_{\text{МБ}}$). Таким чином, запропоновані моделі підтверджують їх адекватність відібраним даним, тобто чинники впливу на збільшення податкових надходжень від ЗЕД і діяльності суб'єктів малого бізнесу відібрані правильно.

Далі були визначені прогнозні значення податкових надходжень на подальші періоди. З цією метою були побудовані динамічні багатофакторні моделі множинної регресії. При цьому необхідно було отримати залежність змінних (X_k і Z_k), які входять в моделі, від часу. Кореляційна залежність незалежних параметрів X_2 , X_5 і Z_3 , Z_4 , Z_{11} від часу (t) побудовані на прикладі чотирьох видів залежності: лінійної, логарифмічної, показникової і експоненціальної. З сукупності моделей були вибрані ті, які якнайповніше описують протікання досліджуваних процесів і мають найбільші значення коефіцієнта апроксимації (R^2) і якнайменші – помилки прогнозу (E). В даному випадку це залежність: показникова $Z_3 = f(t)$ і експоненціальні X_2 і $X_5 = f(t)$, а також Z_4 і $Z_{11} = f(t)$.

Отримані рівняння були підставлені в побудовані моделі множинної регресії залежності податкових надходжень (2.6; 2.7) від незалежних чинників. Тоді динамічні моделі для прогнозу податкових надходжень матимуть наступний вигляд:

$$Y_{\text{ЗЕД}} = 21,17(675,62e^{0,278t}) + 3,37(48423e^{0,1183t}) + 62096,26 ; \quad (2.8)$$

$$Y_{\text{МБ}} = 10,92*(34,054t^{0,1946}) + 7,94*(73,663e^{0,0617t}) + 4,32*(119,38e^{0,0513t}) - 613,18. \quad (2.9)$$

За допомогою отриманої залежності були розраховані прогнозні значення параметрів X_2 , X_5 і Z_3 , Z_4 , Z_{11} , а також $Y_{\text{ЗЕД}}$ і $Y_{\text{МБ}}$ на t_n періоди. Визначено, що надходження ввізного мита (X_2) в прогнозному періоді ($t_6 - t_8$) збільшиться з 4855,3 до 6088,5 млн. грн.; імпорту (X_5) – з 117520,7 до 136294,6 млн. грн.; податкові надходження ($Y_{\text{ЗЕД}}$) – з 399571,2 до 462626,8 млн. грн., або на 16%; кількість малих підприємств на 10 тис. населення (Z_3) зросте з 58,2 до 67,6 одиниць, середньорічна чисельність зайнятих (Z_4) – з 141,2 до 154,5 тис. осіб, фінансовий результат прибуткових малих підприємств (Z_{11}) зміниться з 233,5 до величини 262,3 млн. грн., а об'єм податкових надходжень ($Y_{\text{МБ}}$) отримає подальше зростання з 167,2 до 218,1 млн. грн., або на 30%.

Таким чином, надходження податкових платежів від ЗЕД і діяльності суб'єктів малого бізнесу в Харківській області в прогнозованому інтервалі часу матимуть тенденцію до збільшення. В даній ситуації можливо враховувати і більшу кількість незалежних змінних, що, поза сумнівом, вплине на прогноз за умови розширення інформаційної бази.

Логічним висновком дослідження є необхідність комплексного застосування приведених економіко-математичних методів, направлених на виявлення і аналіз чинників, що істотно впливають на прогнозовані величини податкових надходжень з подальшим включенням їх в динамічну багатофакторну модель прогнозування.

2.2. Ранжирування регіонів за рівнем розвитку оподаткування зовнішньоекономічної діяльності та малого бізнесу

Як відомо, прибуткова частина бюджету на 60% складається з податкових надходжень, тому держава зацікавлена в постійному їх збільшенні. Важливими джерелами поповнення бюджету є податкові надходження від зовнішньоекономічної діяльності (ЗЕД) і діяльності малого бізнесу (МБ). Для ефективного здійснення ЗЕД і розвитку малого бізнесу необхідно виділити спектр основних чинників, що зумовлюють результативність стягнення податкових платежів і методів управління вказаними процесами для удосконалення механізму оподаткування.

З цією метою була запропонована комплексна методика ранжирування областей України за рівнем розвитку (РР) оподаткування ЗЕД та МБ з подальшим виділенням стимулюючих і дестимулюючих складових, що обумовлено необхідністю формування кластерів з подальшим пошуком резервів для розробки стратегічних програм підтримки і стимулювання ЗЕД і МБ та з урахуванням регіональної специфіки [208, 212]. Виходячи з цього, були вирішені наступні задачі:

1. Ранжирування областей України за величиною інтегрального показника податкових надходжень, отриманого в результаті кількісної оцінки ЗЕД і діяльності МБ на основі таксономічного аналізу [174].

2. Виявлення напрямів функціонування ЗЕД і МБ на основі методу радара для розробки заходів щодо їх державного і регіонального регулювання й підтримки з метою сприяння збільшенню податкових надходжень [61].

Дослідження були проведені на прикладі 25 областей України, а також міст Києва і Севастополя і 13 регіональних митниць. Для оцінки рівня досліджуваних явищ були відібрані показники, які характеризували РР оподаткування ЗЕД і МБ станом на t_5 рік. Інформаційною базою для проведення оцінювання за регіонами послужили дані, що містяться в офіційних виданнях Держкомстату і Мінфіну України [154, 160].

З переліку ознак, котрі виділяються вченими при аналізі рівня розвитку досліджуваних сфер діяльності, розглядалася наступна сукупність показників:

1) для ЗЕД (податкові надходження, тис. грн.):

W_1 – державне мито;

W_2 – акцизний збір;

W_3 – податок на додану вартість (ПДВ);

W_4 – митні збори;

W_5 – єдиний митний збір;

2) для малого бізнесу:

M_1 – кількість малих підприємств (МП), одиниць;

M_2 – кількість МП на 10 тис. осіб населення, одиниць;

M_3 – середньорічна чисельність зайнятих працівників на МП тис. осіб;

M_4 – фінансовий результат прибуткових МП, млн. грн.;

M_5 – фінансовий результат збиткових МП, млн. грн.;

M_6 – податкові надходження від діяльності МП, млн. грн..

Для визначення інтегральної оцінки рівня розвитку оподаткування ЗЕД та МБ був застосований таксономічний показник РР, що є синтетичною величиною ("рівнодіючою" всіх ознак, які характеризують одиниці досліджуваної сукупності) і заснований на методичних підходах, розроблених В. Плютой [174, 199]. Результатами розрахунків є значення інтегральних показників рівня розвитку оподаткування ЗЕД і діяльності МБ (D_i).

Інтегральний показник – величина позитивна і прагне до одиниці, що інтерпретується таким чином: аналізований регіон має тим вище рівень розвитку оподаткування ЗЕД та діяльності МБ, чим більше значення D_i наближене до одиниці (табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Розрахунок інтегрального показника оцінки рівня розвитку оподаткування ЗЕД та МБ за регіонами України

Регіони (митниці)	Інтегральний показник рівня розвитку	
	від діяльності МБ	від ЗЕД
АР Крим (Кримська регіональна)	0,28	0,29
Вінницький (Подільська регіональна)	0,19	0,27
Волинський	0,15	-
Дніпропетровський (Дніпропетровська регіональна)	0,35	0,49
Донецький (Донбаська регіональна)	0,46	0,29
Житомирський	0,18	-
Закарпатський (Карпатська регіональна)	0,18	0,27
Запорізький (Центральна енергетична)	0,25	0,89
Івано-Франківський	0,22	-
Київський (без м. Києва) (Бориспільська)	0,23	0,27
Кіровоградський	0,17	-
Луганський	0,21	-
Львівський (Західна регіональна)	0,31	0,27
Миколаївський	0,22	-
Одеський (Чорноморська регіональна)	0,28	0,36
Полтавський	0,23	-
Рівненський	0,17	-
Сумський	0,2	-
Тернопільський	0,15	-
Харківський (Східна регіональна)	0,38	0,34
Херсонський	0,18	-
Хмельницький	0,17	-
Черкаський	0,17	-
Чернівецький	0,16	-
Чернігівський (Північна регіональна)	0,25	0,27
м. Київ (Київська регіональна)	0,77	0,94
м. Севастополь (Севастопольська)	0,15	0,26

Результати розрахунків відповідно до запропонованої методики інтегральної оцінки рівня розвитку оподаткування ЗЕД та МБ за регіонами

України виявили значні територіальні відмінності щодо досліджуваного параметру (різниця між максимальним і мінімальним значеннями інтегрального модифікованого показника в t_5 р. склала 3,6 раза для ЗЕД і 5,1 раза для МБ). При цьому найвищим рівнем розвитку оподаткування ЗЕД та МБ характеризується місто Київ (відповідно в t_5 році 0,94 і 0,77 частки одиниці), а мінімальними значеннями – місто Севастополь (відповідно в t_5 році 0,26 і 0,15 частки одиниці).

Для подальшого аналізу умов формування політики стягнення податкових платежів від ЗЕД і діяльності МБ з метою їх збільшення була здійснена класифікація регіонів України за досліджуваним показником (D_i) на основі кластерного аналізу для визначення кількості груп, на які розбиватиметься досліджувана сукупність.

Вибір оптимальної кількості кластерів ґрунтується на тому, що найкращою класифікацією є та, для якої об'єкти були розподілені між класами більш-менш рівномірно. Виходячи з інформаційної теорії К. Шеннона [242], найкращим розбиттям буде те, яке приводить до найбільшої ентропії (невизначеності). Ентропія класифікації N об'єктів, розбитих на n класів, визначається за наступною формулою:

$$H = - \sum_{i=1}^n \frac{N_i}{N} \log_2 \frac{N_i}{N} = \log_2 N - \frac{1}{N} \sum_{i=1}^n N_i \log_2 N_i \quad (2.10)$$

де H – ентропія класифікації, біт;

N – кількість об'єктів в досліджуваній сукупності, од.;

N_i – кількість об'єктів, що потрапили в i -й клас, од.

Кожна з класифікацій характеризується ступенем рівномірності розподілу регіонів за кластерами. Чим більш рівномірним є цей розподіл, тим вище ентропія класифікації за теорією К. Шеннона. При визначенні оптимальної кількості кластерів за рівнем розвитку оподаткування ЗЕД та МБ було проведено три варіанти розбиття сукупності регіонів, що вивчається, на різну кількість кластерів і були отримані значення ентропії за кожним варіантом.

У результаті використання описаних методів було отримано розбиття регіонів на шість класів за величиною інтегрального показника рів-

ня розвитку оподаткування ЗЕД та МБ: найвищий, високий, середній, нижче середнього, низький, нижче низького (табл. 2.3).

Таблиця 2.3

**Класифікація регіонів за інтегральним показником
рівня розвитку малого бізнесу**

Інтегральний показник (Di)	0,8 – 0,65	0,64 – 0,3	0,29 – 0,23	0,22 – 0,19	0,18 – 0,17	0,16 – 0,15
Номер кластера	1	2	3	4	5	6
Характеристика РР МБ	найвищий	високий	середній	нижче середнього	низький	нижче низького
Частка в загальній сукупності %	3,7	14,8	22,3	18,5	25,9	14,8

Аналогічну процедуру розбиття на три класи виконано для оцінки рівня розвитку оподаткування ЗЕД (табл. 2.4).

Таблиця 2.4

**Класифікація регіонів за інтегральним показником
рівня розвитку оподаткування ЗЕД**

Інтегральний показник (Di)	0,95-0,6	0,59-0,3	0,29-0,25
Номер кластера	1	2	3
Рівень розвитку оподаткування ЗЕД	високий	середній	низький
Частка регіонів у загальній сукупності %	15,4	15,4	69,2

У першу групу за наслідками аналізу (див. табл. 2.3; 2,4) включено місто Київ, величини його інтегральних показників набагато більші, ніж у інших регіонах. В інших регіонах ці величини мають менші значення, оскільки в загальній оцінці рівня розвитку оподаткування ЗЕД та МБ вони характеризуються середнім і низьким РР і, як наслідок, невисокими рівнями сплати податків.

Тобто деякі чинники рівня розвитку досліджуваних явищ, з погляду збільшення податкових надходжень, мають приховані резерви. У зв'язку з цим необхідна підтримка вказаних видів діяльності з урахуванням специфіки регіонів на основі стратегії, орієнтованої на збільшення податкових надходжень з урахуванням дії чинників, що виступають як стимулятори або дестимулятори.

У теорії і практиці оцінки збільшення податкових надходжень існує метод визначення позиції регіону з погляду величини інтегрального показника (D_i) [174], аналіз чинника середовища функціонування МБ, що передбачає виявлення слабких сторін для подальшої розробки заходів щодо їх усунення.

В умовах ринкових відносин визначення характеру, ознак, виявлення причин відхилень у стані підприємницького середовища здійснюється за допомогою діагностики, яка є засобом, методом і інструментарієм усестороннього дослідження функціонування ЗЕД і МБ за допомогою побудови радару [61], на основі наступних принципів:

усі оцінні показники мають однакову «вагу»;

у міру видалення від центру радару значення показника поліпшується (в такому разі він є стимулятором); у міру наближення до центру радару значення показника погіршується (він виступає дестимулятором).

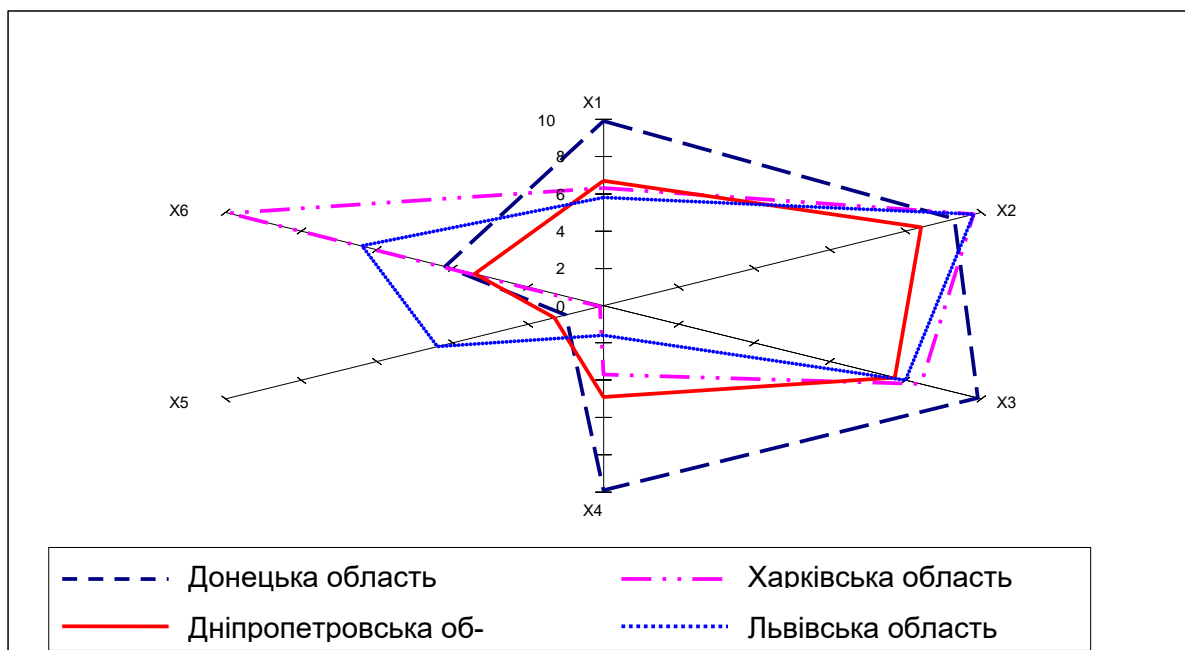
Очевидно, що чим вище рівень розвитку порівнюваного регіону за показниками видів діяльності, тим більше збільшення показників за оцінною шкалою, що свідчить про перевагу даного регіону по відношенню до інших, які входять в кластер.

Даний метод має ряд переваг у використанні, оскільки в радар може бути включено будь-яку кількість показників, причому з їх збільшенням зростає точність і повнота аналізу. До переваг методу радару слід також віднести наочність і комплексність при зіставленні різнорідних показників.

Для кожного кластера були побудовані радари за показниками рівня розвитку оподаткування ЗЕД та МБ у відповідних групах, наведених в табл. 2.3 і 2.4.

Даний підхід можна проілюструвати на прикладі другого кластера РР стягнення податкових платежів від діяльності МБ (рис. 2.3) і дев'яти регіональних митниць (рис. 2.4).

З рис. 2.3 видно, що найменшу площу в другій групі регіонів займає Дніпропетровська область, а найбільшу – Донецька, не дивлячись на те, що вона має найвище число малих підприємств (M_1) і працівників, зайнятих на них (M_3), в її складі багато збиткових підприємств (M_5) та низький рівень сплати податків (M_6).

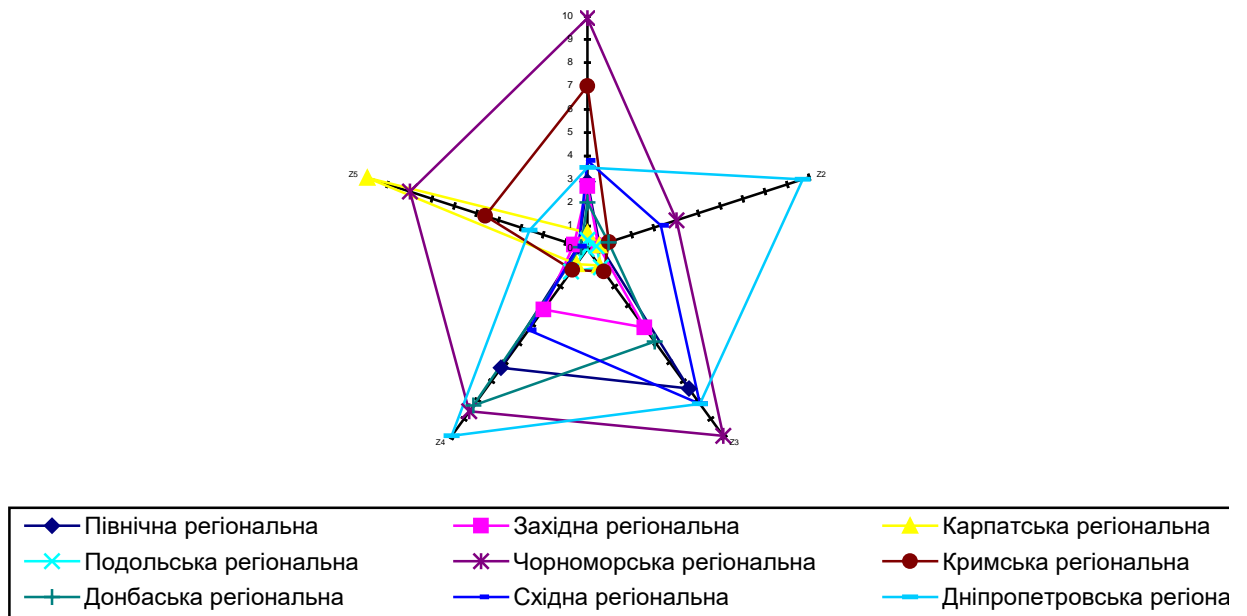
Рис. 2.3. Радар оцінки РР стягування податкових платежів від діяльності МБ другого кластера за основними показниками

На друге місце вийшла Львівська область завдяки великій кількості малих підприємств (МП) на 10 тис. осіб населення (M_2), порівняно високим рівнем середньорічної чисельності зайнятих працівників (M_3), середнім рівнем податкових надходжень від діяльності МП (M_6) і найнижчій кількості збиткових підприємств (M_5). Проте вагомим резервом для розвитку малого бізнесу є збільшення числа МП в регіоні (M_1). Третє місце займає Харківська область, що пояснюється великим числом МП на 10 тис. осіб населення (M_2), а також числом зайнятих працівників (M_3), відсутністю збиткових підприємств (M_5) і найвищим рівнем сплати податків (M_6).

З рис. 2.4, виходить, що найбільша площа радара у Чорноморської регіональної митниці, а найменша – у Подільській митниці.

Наведений підхід ілюструє, що рівень розвитку оподаткування ЗЕД і МБ в регіонах доцільно оцінювати за групою чинників, що дозволяють розрахувати інтегральний показник.

Аналіз рівня податкових надходжень до бюджету з застосуванням методу радара є необхідним при розробці програм організаційно-економічного механізму стягування податків, в збільшенні яких зацікавлена держава.

Рис. 2.4. Радар оцінки рівня розвитку оподаткування ЗЕД

Результати застосування комплексної методики дають можливість аналізувати рівні розвитку оподаткування ЗЕД і МБ за регіонами на основі інтегральних показників досліджуваних явищ та методу радара, що може бути використано при розробці регіональних програм, направлених на стратегію підвищення рівня збираності податків з урахуванням специфіки регіонів. Це дозволить збільшити податкові надходження до бюджетів усіх рівнів на основі пріоритетного розвитку малого підприємництва і оподаткування зовнішньоекономічної діяльності за аналізованими параметрами.

2.3. Оцінка рівня розвитку оподаткування у взаємозв'язку з рівнем соціально-економічного розвитку регіону

На етапі становлення та при реформуванні податкової системи України актуальним є питання оцінювання рівня розвитку оподаткування як у державі в цілому, так і на регіональному рівні. В сучасній спеціалізованій літературі пропонується значна кількість різноманітних показників

для характеристики системи оподаткування [119, 191, 201, 202]. Однак залишається досі актуальним питання розрахунку інтегрального показника, який узагальнює значення множини ознак, що всебічно описують рівень розвитку оподаткування в державі на регіональному рівні.

Для вирішення поставленої задачі розроблена методика інтегральної оцінки рівня розвитку оподаткування в регіональному розрізі, що заснована на застосуванні методів таксономічного аналізу.

Інформаційною базою для оцінки рівня розвитку оподаткування послужили дані, що містяться в офіційних виданнях Державного комітету статистики України, Міністерства фінансів України і Державної податкової адміністрації України.

Виходячи з цього, а також з ознак, що розглядаються вченими при аналізі рівня розвитку оподаткування, запропонована така сукупність показників [88]:

кількість суб'єктів господарської діяльності, що знаходяться і діють на даній території (на основі даних ЄДРПОУ) на 1000 осіб населення, од.;

податкові надходження в бюджети на душу населення, грн. / осіб;

борг за зобов'язаннями з податкових надходжень у бюджети на душу населення, грн. / осіб;

переплата по зобов'язаннях з податкових надходжень у бюджети на душу населення, грн. / осіб;

неподаткові надходження в бюджети на душу населення, грн. / осіб;

борг по зобов'язаннях з неподаткових надходжень у бюджети на душу населення, грн. / осіб;

переплата по зобов'язаннях за неподатковими надходженнями у бюджети на душу населення, грн. / осіб;

надходження в цільові фонди на душу населення, грн. / осіб;

борг по зобов'язаннях з надходжень у цільові фонди на душу населення, грн. / осіб;

переплата по зобов'язаннях з надходжень у цільові фонди на душу населення, грн. / осіб.

Для визначення інтегральної оцінки рівня розвитку оподаткування в регіональному розрізі пропонується застосовувати таксономічний показник рівня розвитку, що представляє собою синтетичну величину («рівно-

ня в досліджуваному періоді характеризується м. Київ (0,4474 частки одиниці), а мінімальним – Закарпатська область (0,0810 частки одиниці).

Для обліку виявлених у результаті проведеного дослідження міжрегіональних розходжень суб'єктів країни за рівнем розвитку оподаткування доцільним представляється здійснити класифікацію регіонів України за досліджуваним показником.

Побудова класифікації регіонів за рівнем розвитку оподаткування проводилась на основі кластерного аналізу, а саме, методу кластеризації K-means Clustering (метод k-середніх). Для цього попередньо необхідно визначити кількість кластерів, на яку буде розбиватися досліджувана сукупність об'єктів.

Вибір оптимальної кількості кластерів ґрунтується на тому, що найкращою класифікацією є та, при якій об'єкти розподілені між класами більш-менш рівномірно. Як уже зазначалось, виходячи з інформаційної теорії К. Шеннона [242], найкращою розбивкою буде та, що приводить до найбільшої ентропії (невизначеності), яка визначається за вищенаведеною формулою (2.7). Кожна з класифікацій характеризується ступенем рівномірності розподілу регіонів за кластерами. Чим більш рівномірний цей розподіл, тим вище, за теорією К. Шеннона, ентропія класифікації. При визначенні оптимальної кількості кластерів у процесі класифікації регіонів за рівнем розвитку оподаткування було виконано розбивку досліджуваної сукупності на різне число кластерів і зроблені розрахунок і аналіз ентропії (табл. 2.5).

Таблиця 2.5

Кількість регіонів у кластерах і ентропія класифікацій при оцінці рівня розвитку оподаткування

Період, долі	Кількість кластерів	Кількість об'єктів у кластерах, одиниць						Ентропія, біт	Максимально можлива ентропія, біт	Відхилення ентропії від максимального значення	
		1	2	3	4	5	разом			біт	%
t _n	2	7	20	-	-	-	27	0,83	1,00	0,17	17,0
	3	1	11	15	-	-	27	1,17	1,58	0,41	25,9
	4	1	8	8	10	-	27	1,75	2,00	0,25	12,7
	5	4	7	1	5	10	27	2,07	2,32	0,25	10,8

Результати проведеного аналізу ентропії свідчать, що найкращою є класифікація, яка розділяє досліджувану сукупність об'єктів на п'ять кластерів. Відхилення розрахункового значення ентропії від максимально можливого в даному випадку мінімальне і складає 10,8%.

У результаті застосування викладених методів отримана розбивка на п'ять класів регіонів за рівнем розвитку оподаткування, що охарактеризовані як найвищий, високий, середній, низький і найнижчий (табл. 2.6).

Таблиця 2.6

**Кластеризація суб'єктів України за рівнем розвитку
оподаткування в t_n -ом році**

Кластер	Характеристика рівня розвитку оподаткування	Кількість регіонів в кластері	Регіони (адміністративно-територіальні одиниці, області)	Рейтинг регіону (області)		Центр кластеру	Границі кластеру	
				в кластері	в загальній сукупності		нижня	верхня
А	найвищий	1	м. Київ	1	1	0,4474	0,4474	0,4474
Б	високий	4	Полтавська Дніпропетровська Донецька Одеська	1 2 3 4	2 3 4 5	0,2318	0,2131	0,2685
В	середній	7	м. Севастополь Харківська Запорізька Миколаївська Київська АР Крим Сумська	1 2 3 4 5 6 7	6 7 8 9 10 11 12	0,1729	0,1524	0,1951
Д	низький	5	Кіровоградська Херсонська Львівська Чернігівська Луганська	1 2 3 4 5	13 14 15 16 17	0,1242	0,1171	0,1313
Е	найнижчий	10	Черкаська Чернівецька Івано-Франківська Волинська Житомирська Хмельницька Вінницька Рівненська Тернопільська Закарпатська	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10	18 19 20 21 22 23 24 25 26 27	0,0932	0,0810	0,1049

З аналізу проведеної кластеризації суб'єктів країни за рівнем розвитку оподаткування в регіональному розрізі на прикладі t_n -го року можна зробити наступні висновки:

у кластер «А» виділено окремо м. Київ, що характеризується *найвищою* інтегральною оцінкою рівня розвитку оподаткування (0,4474 частки одиниці), значення якого в 2,9 раза перевищує середнє значення даного показника за досліджуваною сукупністю об'єктів (це дорівнює 0,1533 частки одиниці);

кластер «Б» характеризується *високою* інтегральною оцінкою рівня розвитку оподаткування (нижня границя кластера – 0,2131, верхня – 0,2685; центр – 0,2318 частки одиниці) і включає чотири області, що складає 14,8% від усієї сукупності досліджуваних об'єктів;

кластер «В» характеризується *середньою* інтегральною оцінкою рівня розвитку оподаткування (нижня границя кластера 0,1524, верхня – 0,1951; центр – 0,1729 частки одиниці) і включає сім регіонів, що складає 25,9% від усієї досліджуваної сукупності;

кластер «Д» характеризується *низькою* інтегральною оцінкою рівня розвитку оподаткування (нижня границя кластера 0,1171, а верхня – 0,1313; центр – 0,1242 частки одиниці) і включає п'ять регіонів, що складає 18,5% від усієї досліджуваної сукупності.

кластер «Е» характеризується *найнижчою* інтегральною оцінкою рівня розвитку оподаткування (нижня границя – 0,0810, верхня – 0,1049; центр – 0,0932 частки одиниць) і включає максимальну кількість регіонів – десять, що складає 37,0% від усієї досліджуваної сукупності.

Не викликає сумніву той факт, що рівень розвитку оподаткування, поряд з іншими факторами, значно впливає на рівень соціального розвитку конкретного регіону. Щоб це підтвердити чи спростувати цей факт, необхідно здійснити оцінку рівня соціального розвитку регіонів і провести дослідження взаємозв'язку даного показника з запропонованим інтегральним показником рівня розвитку оподаткування в регіональному розрізі.

Оцінку рівня соціального розвитку регіонів пропонується також здійснити, застосовуючи модифікований таксономічний показник рівня розвитку. При цьому як ознаки, що описують рівень соціального розвитку регіонів, пропонується наступна сукупність показників [88]:

коефіцієнт природного приросту населення (на 1000 осіб населення);
коефіцієнт міграції населення (приріст (скорочення) на 1000 осіб населення);

коефіцієнт зареєстрованого безробіття, %;

навантаження на одне вільне робоче місце, вакансію (відношення кількості зареєстрованих громадян, не зайнятих трудовою діяльністю, до потреби підприємств у працівниках на заміщення вільних робочих місць), осіб;

частка студентів у загальній чисельності населення регіону, %;

доходи населення (наявні) у розрахунку на душу населення, грн.;

забезпеченість населення житлом, у середньому на душу населення, м² загальної площі;

надання населенню субсидій для покриття витрат на оплату житлово-комунальних послуг, газу і твердого палива, у розрахунку на душу населення, грн.

кількість лікарів усіх спеціальностей у розрахунку на 10000 населення (на кінець року), осіб.

Застосування модифікованого таксономічного показника дозволило здійснити інтегральну оцінку рівня соціального розвитку регіонів країни на прикладі t_n-го року (рис. 2.6).

Рис. 2.6. Інтегральна оцінка рівня соціального розвитку регіонів України

Результати розрахунків, проведені відповідно до запропонованої методики інтегральної оцінки рівня соціального розвитку, виявили значні територіальні розбіжності суб'єктів країни за даним параметром (різниця між екстремальними значеннями складає 7,6 раза). При цьому найвищим рівнем соціального розвитку характеризується м. Київ (0,7049 частки одиниці), а мінімальним – Кіровоградська область (0,0953) [88].

Для врахування виявлених у результаті проведеного дослідження міжрегіональних розбіжностей суб'єктів країни було проведено дослідження (за розглянутою вище процедурою), результати якого (табл. 2.7) показали, що найкращою є класифікація регіонів за рівнем соціального розвитку, що розділяє досліджувану сукупність об'єктів на п'ять кластерів. Відхилення розрахункового значення ентропії від максимально можливого, у даному випадку, є найменшим і складає 7,7%.

Таблиця 2.7

Кількість регіонів у кластерах і ентропія класифікацій при інтегральній оцінці соціального рівня розвитку регіонів

Період, роки	Кількість кластерів	Кількість об'єктів у кластерах, одиниць						Ентропія, біт	Максимально можлива ентропія, біт	Відхилення ентропії від максимального значення	
		1	2	3	4	5	разом			біт	%
t _n	2	9	18	-	-	-	27	0,92	1,00	0,08	8,0
	3	8	1	18	-	-	27	1,09	1,58	0,50	31,5
	4	8	1	12	6	-	27	1,70	2,00	0,30	15,1
	5	8	6	6	6	1	27	2,14	2,32	0,18	7,7

Отримані в результаті дослідження п'ять видів регіонів за рівнем соціального розвитку також були охарактеризовані як найвищий, високий, середній, низький і найнижчий (табл. 2.8).

З аналізу проведеної кластеризації суб'єктів країни за рівнем соціального розвитку в t_n-ому році можна зробити наступні висновки [88]:

у кластер «А», як і в попередньому дослідженні, виділився окремо м. Київ, що характеризується *найвищою* інтегральною оцінкою рівня соціального розвитку (0,7049 частки одиниці), значення якої в 3 рази пере-

вищує середнє значення цього показника в досліджуваних регіонах (що дорівнює 0,2370 частки одиниці);

Таблиця 2.8

Кластеризація суб'єктів України за рівнем соціального розвитку

Кластер	Характеристика рівня соціального розвитку	Кількість регіонів у кластері	Регіони (адміністративно-територіальні одиниці, області)	Рейтинг регіону (області)		Центр кластеру	Границі кластеру	
				в кластері	в загальній сукупності		нижня	верхня
А	найвищий	1	м. Київ	1	1	0,7049	0,7049	0,7049
Б	високий	8	Харківська Дніпропетровська м. Севастополь Запорізька Одеська Полтавська Львівська Донецька	1 2 3 4 5 6 7 8	2 3 4 5 6 7 8 9	0,3157	0,2735	0,3987
В	середній	6	АР Крим Київська Миколаївська Житомирська Івано-Франківська Луганська	1 2 3 4 5 6	10 11 12 13 14 15	0,2180	0,2065	0,2356
Д	низький	6	Хмельницька Черкаська Чернівецька Вінницька Волинська Чернігівська	1 2 3 4 5 6	16 17 18 19 20 21	0,1856	0,1790	0,1953
Е	найнижчий	6	Сумська Тернопільська Закарпатська Рівненська Херсонська Кіровоградська	1 2 3 4 5 6	22 23 24 25 26 27	0,1245	0,0953	0,1477

кластер «Б» включає найбільшу кількість регіонів (вісім регіонів; 29,6% від усієї сукупності досліджуваних об'єктів) і характеризується високою інтегральною оцінкою рівня соціального розвитку (нижня границя кластера 0,2735, верхня – 0,3987; центр кластера – 0,3157 частки одиниці);

кластер «В» характеризується *середньою* інтегральною оцінкою рівня соціального розвитку (нижня границя кластера 0,1790, верхня – 0,1953; центр кластера – 0,2180 частки одиниці) і включає шість регіонів, що складає 22,2% від усієї досліджуваної сукупності;

кластер «Д» характеризується *низькою* інтегральною оцінкою рівня соціального розвитку (нижня границя кластера 0,1951, верхня – 0,1856; центр кластера – 0,2080 частки одиниці) і включає шість регіонів;

кластер «Е» характеризується *найнижчою* інтегральною оцінкою соціального розвитку (нижня границя кластера 0,0953, верхня – 0,1477; центр кластера – 0,1245 частки одиниць) і також включає шість регіонів.

Базуючись на зіставленні результатів отриманих класифікацій регіонів України за рівнем соціального розвитку і рівнем розвитку оподаткування, була побудована матриця, що відображує існуючий взаємозв'язок зазначених інтегральних показників (табл. 2.9).

Таблиця 2.9

Матриця розподілу регіонів України відповідно до взаємозв'язку рівня розвитку оподаткування і рівня соціального розвитку

Рівень розвитку оподаткування	Рівень соціального розвитку				
	найвищий	високий	середній	низький	найнижчий
найвищий	м. Київ				
високий		Полтавська Дніпропетровська Донецька Одеська			
середній		м. Севастополь Харківська Запорізька	Миколаївська Київська АР Крим		Сумська
низький		Львівська	Луганська	Чернігівська	Кіровоградська Херсонська
найнижчий			Івано-Франківська Житомирська	Черкаська Чернівецька Волинська Хмельницька Вінницька	Рівненська Тернопільська Закарпатська

Аналіз побудованої матриці (див. табл. 2.9) дозволяє виділити три кластери в залежності від наявного взаємозв'язку рівня розвитку оподаткування і рівня соціального розвитку регіонів.

Однак при якісному аналізі побудованої матриці (табл. 2.9) виникають сумніви щодо приналежності до II чи до III кластерів АР Крим, а також Львівської, Миколаївської, Київської, Сумської областей.

Для вирішення цього питання було застосовано метод k-середніх і проведено розбивку досліджуваної сукупності об'єктів на три кластери.

Аналіз даної розбивки підтвердив приналежність до I-го, II-го і III-го кластерів усіх виділених раніше регіонів. А також дозволив уточнити приналежність Львівської області до II-го кластеру, а АР Крим, Миколаївської, Київської, Сумський областей – до III-го кластеру.

Таким чином, можна зробити остаточний висновок про виділення трьох кластерів у залежності від наявного взаємозв'язку рівня розвитку оподаткування і рівня соціального розвитку регіонів:

кластер I – м. Київ;

кластер II – 8 регіонів: Полтавська, Дніпропетровська, Донецька, Одеська, Харківська, Запорізька, Львівська області і м. Севастополь;

кластер III – 18 регіонів: АР Крим, Миколаївська, Київська, Сумська, Луганська, Чернігівська, Кіровоградська, Херсонська, Івано-Франківська, Житомирська, Черкаська, Чернівецька, Волинська, Хмельницька, Вінницька, Ровенська, Тернопільська, Закарпатська області.

Проведений якісний аналіз не дозволяє виявити кількісний вплив рівня соціального й економічного розвитку регіону на рівень розвитку оподаткування.

Для вирішення даного завдання необхідно застосувати кореляційно-регресійний аналіз і побудувати модель, що описує вплив на інтегральний рівень розвитку оподаткування інтегральних показників рівня соціального розвитку і рівня розвитку (використання) економічного потенціалу [210, 213] регіонів України.

У роботі для побудови даної моделі використане рівняння множинної регресії наступного виду:

$$Y = a_0 + a_1 X_1 + a_2 X_2 , \quad (2.11)$$

де Y – інтегральний показник рівня розвитку оподаткування, частки одиниці;

X_1 – інтегральний показник рівня розвитку (використання) економічного потенціалу регіонів України, частки одиниці;

X_2 – інтегральний показник рівня соціального розвитку регіонів України, частки одиниці;

a_0, a_1, a_2 – коефіцієнти регресії.

Для побудови зазначеної багатофакторної регресійної моделі використовувалась матриця спостережень, елементами якої виступали значення зазначених інтегральних показників, розраховані по всіх регіонах України на прикладі t_n -го року. На основі даної матриці спостережень, із застосуванням пакета статистичних методів STATISTICA 6.0, була отримана наступна багатофакторна регресійна модель [88]:

$$Y = -0,1217 + 0,2020X_1 + 0,4835X_2. \quad (2.12)$$

Для визначення тієї частини загальної кореляції, що складають коливання під впливом досліджуваних факторів, які входять у багатофакторну модель, були розраховані коефіцієнти множинної детермінації і множинної кореляції [БЗ, 183].

Значення коефіцієнта множинної кореляції $R = 0,8890$ свідчить про те, що між двома факторними і залежною ознакою існує досить сильний зв'язок.

Значення коефіцієнта детермінації $R^2 = 0,7904$ свідчить про те, що варіація інтегрального показника рівня розвитку оподаткування на 79,04% визначається факторами, введеними в регресійну модель. Це дає змогу зробити висновок, що обрані фактори впливають на залежний показник, і достатньо велика вихідна мінливість досліджуваних перемінних пояснюється побудованою багатофакторною регресійною моделлю.

Для перевірки адекватності побудованої моделі був використаний критерій Фішера (F-критерій). Розрахункове значення F-критерію складає 182,82. Критичне значення $F_t(0,95) = 4,24$ набагато менше розрахункового

значення даного критерію, це підтверджує адекватність отриманої моделі й істотність кореляційного зв'язку між досліджуваними параметрами.

Результати проведених досліджень довели надійність побудованої багатофакторної регресійної моделі, що описує вплив на рівень розвитку оподаткування інтегральних показників рівня соціального розвитку і рівня розвитку (використання) економічного потенціалу регіонів України.

Отримана багатофакторна регресійна модель є основою побудови багатофакторної динамічної моделі на прикладі Харківського регіону.

Інтегральні показники рівня розвитку (використання) економічного потенціалу і рівня соціального розвитку в регіональному розрізі являють собою динамічні ряди, що дозволяє визначити їх основну тенденцію (тренд) [91, 88, 210, 213].

Для визначення прогнозних значень зазначених показників була використана удосконалена методика виявлення тренда, яка крім візуального аналізу, використовує таку операцію, як згладжування часового ряду, що дозволяє візуалізувати тренд.

Було здійснене згладжування за прямою ($X = b_1 + b_2t$), напівлогарифмічною кривою ($X = b_1 + b_2 \log t$), гіперболою ($X = b_1 + b_2/t$), параболою другого порядку ($X = b_1 + b_2t + b_3t^2$) і показниковою функцією ($X = b_1 b_2^t$).

При цьому результати дослідження виявили, що найкраще (це підтверджується результатами аналізу значень критерію Ст'юдента, коефіцієнтів кореляції і детермінації) наявні основні тенденції розвитку досліджуваних явищ описуються показниковою функцією наступного виду:

$$X_j = b_j \cdot c_j^t, \quad (2.13)$$

де X_j ($j = 1,2$) – показники відповідно рівня розвитку (використання) економічного потенціалу і рівня соціального розвитку регіону, частки одиниці;

b_j, c_j – коефіцієнти регресії;

t – час, роки.

Трендові моделі (2.13), що описують тенденції змін рівня розвитку (використання) економічного потенціалу [213] і рівня соціального розвитку [88] Харківського регіону представлені в табл. 2.10.

Результати трендового аналізу

Найменування показників	Рівняння тренда	Коефіцієнт кореляції, R	Нижня границя значимості, R	Коефіцієнт детермінації, R ²	Нижня границя значимості, R ²
Інтегральний показник рівня розвитку економічного потенціалу регіону	$X_{1t} = 0,8708 \cdot 1,0037^t$	0,8479	0,58	0,7189	0,34
Інтегральний показник рівня соціального розвитку регіону	$X_{2t} = 0,3971 \cdot 1,001^t$	0,9501	0,58	0,9026	0,34

Для перевірки значимості оцінок параметрів побудованих трендових моделей був використаний критерій Ст'юдента, розрахункові значення якого у всіх моделях, по всіх параметрах набагато більше трьох, отже, усі параметри моделей значимі, що свідчить про вірогідність отриманих кореляційних відносин і про доведеність залежності між досліджуваними параметрами.

Значення коефіцієнтів кореляції і детермінації (табл. 2.10) у побудованих рівняннях перевершують нижню границю значимості, рівну для п'яти спостережень відповідно 0,58 і 0,34, тому ці рівняння регресії можуть бути використані для прогнозування.

Викладений підхід дозволяє на основі отриманої моделі множинної регресії (2.11, 2.12) і трендових моделей (2.13) побудувати багатофакторну динамічну модель наступного виду:

$$Y = a_0 + a_1 \cdot b_1 \cdot c_1^t + a_2 \cdot b_2 \cdot c_2^t. \quad (2.14)$$

Вищезгадана багатофакторна динамічна модель стосовно досліджуваного регіону має наступний вигляд:

$$\begin{aligned} Y &= -0,1217 + 0,202 \times 0,8708 \times 1,0037^t + 0,4835 \times 0,3971 \times 1,001^t = \\ &= -0,1217 + 0,1759 \times 1,0037^t + 0,1920 \times 1,001^t \end{aligned} \quad (2.15)$$

Застосування багатofакторної динамічної моделі (2.15) надало можливість визначити прогностні значення інтегрального показника рівня розвитку оподаткування досліджуваного регіону (табл. 2.11).

Таблиця 2.11

Прогностні значення інтегрального показника рівня розвитку оподаткування на прикладі Харківського регіону

Період, роки	Прогностні значення інтегрального показника рівня		
	розвитку економічного потенціалу, частки одиниці	соціального розвитку, частки одиниці	розвитку оподаткування, частки одиниці
t_{n+1}	0,8903	0,3995	0,2513
t_{n+2}	0,8936	0,3999	0,2522

Аналіз результатів (табл. 2.11), одержаних на основі моделі (2.15), свідчить, що у t_{n+1} і t_{n+2} рр. (у порівнянні з попередніми роками) очікується підвищення інтегрального рівня розвитку оподаткування відповідно в 1,307 і 1,004 рази.

Запропоновані в роботі науково-методичні підходи до оцінки й аналізу рівня розвитку оподаткування дозволили:

визначити інтегральний рівень розвитку оподаткування в Україні в регіональному розрізі;

визначити інтегральний рівень соціального розвитку регіонів країни;

виявити та обґрунтувати взаємозв'язок між рівнем розвитку оподаткування і рівнем соціального й економічного розвитку досліджуваної сукупності регіонів;

побудувати багатofакторну динамічну модель, що дозволяє здійснювати прогнозування рівня розвитку оподаткування в регіональному розрізі.

Крім того, запропонована загальна схема одержання прогностичних результуючих показників є основою для уточнення параметрів, деталізації подальших заходів, спрямованих на прийняття коригувальних управлінських рішень щодо підвищення рівня розвитку оподаткування в регіональному розрізі.

3. Податкове планування на мікрорівні

3.1. Проблемні аспекти визначення понятійного апарату податкової політики

В сучасних умовах стабільне функціонування підприємства значною мірою залежить від правильного вибору його податкової політики, оскільки податки складають істотну частину його витрат. Аналіз сучасного стану оподаткування в Україні, проведений провідними вітчизняними фахівцями, свідчить про надмірність та нерівномірність розподілу податкового тягара [195], що призводить до зростання "тіньового" сектора економіки, в якому податки не сплачуються. Зважаючи на те, що податки є ціноутворюючим фактором, такі умови оподаткування призводять до диспропорцій у розвитку економіки України, нерівнозначності конкурентних умов господарювання, значної долі збиткових підприємств, податкової заборгованості перед бюджетом, порушення норм чинного законодавства та, як наслідок, дефіциту бюджету. Одним із напрямків нівелювання впливу цих негативних факторів на фінансовий стан підприємства й економіку держави виступає вибір ефективної податкової політики підприємства, що в умовах високого рівня податкового навантаження дозволяє витримати нерівнозначні умови конкуренції, підвищити життєздатність підприємства і забезпечити необхідний рівень податкових надходжень до державного бюджету.

Податкова політика підприємства залежить від ряду факторів, провідне місце серед яких займає податкова політика держави, в рамках якої встановлюється рівень податкового навантаження. Між тим серед фахівців відсутня єдність поглядів щодо інтерпретації термінів "податкова політика" на макро- та мікрорівні, що ускладнює їх розуміння та завдає певних перешкод для використання важелів впливу підвищення ефективності податкової політики на макро- та мікрорівні з метою задоволення інтересів держави та суспільства. З огляду на це вважається за доцільне на основі аналізу існуючих підходів уточнити ці поняття.

Питаннями дослідження податкової політики займалися багато вітчизняних і зарубіжних учених, при цьому основні підходи до визначення поняття податкової політики на макрорівні зводяться до того, що до неї відносяться управлінські рішення, заходи, відносини, акти, дії чи заходи держави у сфері податків.

Так, Т. Юткіна визначає податкову політику як "сукупність управлінських рішень в області податкового планування, регулювання та контролю, прийнятих вищим керівництвом країни [247, с. 211]". І. Кучеров відносить до податкової політики "сукупність заходів, що застосовуються державою, спрямованих на стимулювання економіки до зростання, досягнення високих фінансових результатів у частині формування бюджетних доходів, при одночасному дотриманні інтересів організацій та громадян – платників податків" [124, с. 24]. Аналогічного підходу дотримується і В. Пансков, який визначає податкову політику як "сукупність економічних, фінансових та правових заходів держави з формування податкової системи країни з метою забезпечення фінансових потреб держави, окремих соціальних груп суспільства, а також розвитку економіки країни за рахунок перерозподілу фінансових ресурсів" [164, с. 39 – 40].

Я. Литвиненко має на увазі під податковою політикою "систему відносин, що складаються між платником податку й державою, а також стратегію їх дій у різних умовах господарювання та економічних систем" [129, с. 4]. Аналогічного підходу дотримується і М. Карасьов [98, с. 10].

Л. Зазвонова та Ф. Фомін відносять до податкової політики "систему актів і заходів, проведених державою в області податків і спрямованих на реалізацію тих чи інших задач, що стоять перед суспільством" [83, с. 69]. Л. Дікань, Т. Воїнова визначають податкову політику як "сукупність заходів держави щодо впровадження системи податків і конкретних форм та методів її справляння, що відповідають конкретним історичним умовам і враховують традиції й менталітет нації" [63, с. 107] та як "певну систему дій і відповідних економічних, правових та організаційних заходів держави у сфері податків та оподаткування" [64, с. 41].

Т. Іванова, І. Клименко, Р. Островерха, Н. Сердюк, Н. Ясинецька розуміють під податковою політикою "діяльність держави у сфері встановлення і стягнення податків для забезпечення сталої фінансової бази

держави, яка необхідна для виконання функцій, делегованих їй суспільством" [158, с. 11], в чому до них приєднуються А. Крисоватий та О. Десятнюк: "діяльність держави у сфері становлення, правового регламентування та організації справляння податків і податкових платежів у централізовані фонди грошових ресурсів держави" [121, с. 36], й В. Федосов, В. Опарін, С. Львовчкін: "діяльність держави у сфері оподаткування — встановлення видів і співвідношення податків, визначення платників і підходів до них (уніфікований чи диференційований), встановлення ставок оподаткування, надання податкових пільг тощо" [223, с. 36].

Узагальнене визначення розглянутого терміна наведено в "Новому економічному і юридичному словнику", де під податковою політикою розуміється система заходів, проведених державою в області податків [155, с. 593]. Аналогічно визначають податкову політику й О. Врублевська з М. Романовським: "комплекс заходів держави в області податків, направлений на досягнення яких-небудь цілей" [184, с. 28]. А далі автори наголошують, що "податкова політика держави відображає тип, ступінь та ціль державного втручання в економіку і змінюється в залежності від ситуації в ній" [184, с. 49].

На основі вищенаведеного **податкову політику держави** можна охарактеризувати як систему заходів, що проводяться державою у сфері оподаткування, які відображають направленість і ступінь державного втручання в економіку.

Направленість державного втручання в економіку у сфері оподаткування визначається функціями податків (податкової системи), до яких, насамперед, відносяться фіскальна та регулююча. Фіскальна функція полягає в мобілізації грошових коштів до бюджетів у вигляді податків для формування фінансових ресурсів держави, регулююча — в регулюванні за допомогою податків пропорцій перерозподілу валового внутрішнього продукту між державою та суб'єктами господарювання з метою підвищення рівня економічного розвитку держави. Ступінь державного втручання в економіку характеризується типом податкової політики (високий, низький, істотний рівень оподаткування [184]), який залежить від обраної моделі економічного розвитку держави ("ліберальна", "соціально-

орієнтована" модель [237]) та типу бюджетної політики (бюджет по можливостям (бездефіцитний) та бюджет за потребами (дефіцитний) [123]).

Податкова політика держави знаходиться в системному взаємозв'язку з податковою політикою підприємства. В процесі здійснення первинного зв'язку податкова політика держави визначає рівень податкового навантаження, який впливає на вибір податкової політики підприємства, в процесі вторинного зв'язку обрана підприємствами податкова політика разом з іншими чинниками впливає на показники рівня ВВП, податкових надходжень, які аналізуються при розробленні заходів щодо регулювання податкової політики на макрорівні.

Аналіз публікацій виявив, що поняття податкової політики підприємства фахівці також визначають по-різному. Так, А. Чудаков розуміє під податковою політикою підприємства "складову частину загальної політики управління прибутком підприємства, що полягає у виборі найбільш ефективного варіанта сплати податків при альтернативних напрямках господарської діяльності та зв'язаних з нею операцій" [239, с. 94]. Такої ж думки дотримується і В. Щербаков [243]. Є. Железникова визначає податкову політику як "сукупність запропонованих організаційно-правових рішень" [76, с. 7]. В. Муравйов пов'язує реалізацію податкової політики з податковим плануванням підприємства [144]. Т. Юткіна наголошує, що податкова політика підприємства направлена на оптимізацію податкових витрат (мінімізацію податкових зобов'язань) [247, с. 211].

Приймаючи до уваги безпосередній вплив податкових платежів на капітал підприємства, можна погодитися з позицією А. Чудакова й В. Щербакова відносно того, що податкова політика підприємства є складовою частиною загальної політики управління прибутком. Однак не цілком виправданим представляється визначення податкової політики лише на основі найбільш ефективного з позиції підприємства варіанту сплати податкових платежів, і, зокрема, до податкового планування, оскільки в практичній діяльності підприємств зустрічаються варіанти реалізації податкової політики, не спрямовані на оптимізацію (мінімізацію) податкових зобов'язань. Наприклад, податкова політика деяких підприємств, які застосовують спрощену систему оподаткування, становить розрахунок податкових платежів за поточний період, при цьому бюджету-

вання податків або податкове планування в їх діяльність не впроваджується.

На думку авторів, податкова політика повинна виражати методику планування, обчислення та сплати податкових платежів, що застосовується на підприємстві, яка може розрізнятися в залежності від пріоритетів його власників. До того ж представляється доцільним термін "податкова політика" обґрунтувати, виходячи із загального визначення терміну "політика", під яким, зокрема, мається на увазі "лінія поведінки в чому-небудь, певне ставлення до кого-, чого-небудь" [42, с. 849].

Таким чином, податкову політику підприємства можна визначити як систему заходів, що проводяться підприємством у сфері податкового обліку, які відображають варіанти (сценарії) його поведінки у взаєминах з державою з питань нарахування та сплати податкових платежів.

В умовах складного та нестабільного законодавства можливо виділити такі легальні варіанти (сценарії) поведінки підприємства в податкових взаєминах з державою:

1) "обережний": керівництво підприємства не вступає в конфлікт з контролюючими органами з питань їхньої оцінки правомірності ведення податкового обліку. Дії підприємства виражаються в згоді з будь-якими, в тому числі й не цілком відповідними законодавству фіскальними позиціями контролюючих органів відносно коректності ведення податкового обліку; за результатами податкових перевірок без оскарження сплачуються усі фінансові санкції;

2) "зважений": керівництво підприємства вважає за можливе вступити в конфлікт із контролюючими органами щодо оцінки правомірності податкового обліку тільки у разі впевненості в позитивному для підприємства результаті розвитку ситуації. Податковий облік підприємства ґрунтується на дотриманні нормативно-правових актів та роз'яснень контролюючих органів, які відповідають нормам податкового законодавства, за результатами перевірок контролюючих органів підприємство оскаржує тільки не відповідні законодавству (на його думку) значні суми фінансових санкцій;

3) "ризиковий": керівництво підприємства вважає за потрібне вступити в конфлікт із контролюючими органами щодо оцінки правомірності податкового обліку незалежно від впевненості у вдалому результаті рішення конфлікту. Підприємство орієнтується в питаннях податкового обліку тільки на встановлені законодавством норми, ігнорує не відповідні законодавству роз'яснення контролюючих органів, оскарженню підлягають результати перевірок контролюючих органів, які базовані на таких роз'ясненнях.

Варіанти (сценарії) поведінки підприємства у взаєминах з державою щодо податкових питань впливають на вибір податкової політики підприємства, однією з форм яких є податкове планування.

Аналіз літератури показав, що фахівці наводять різні визначення поняття податкового планування, які можна об'єднати у два концептуальних підходи. У першому підході, якого дотримується, зокрема, І. Бланк, під податковим плануванням мається на увазі процес планування підприємством податкових платежів на майбутній період, під яким розуміється "найважливіший етап розробки податкової політики підприємства, спрямований на визначення планових сум його податкових платежів у майбутньому періоді і розробку графіка їхньої сплати" [27]. Аналогічне визначення наводиться і в економічному словнику [67], на що звертає увагу А. Єлісеєв [71].

У другому підході основним напрямком податкового планування виступає оптимізація податкових платежів підприємства. Наприклад, у "Новому економічному і юридичному словнику" податкове планування визначається як "вибір між різними варіантами здійснення діяльності юридичної особи та розміщення його активів, спрямований на досягнення можливо низького рівня виникаючих при цьому податкових зобов'язань" [155, с. 566].

Л. Марцулевич формулює поняття податкового планування як "сукупність методів, прийомів і способів, що дозволяють у рамках податкового законодавства максимально скоротити податкові зобов'язання юридичної чи фізичної особи" [138, с. 3], В. Фокін - як "використання платником податків власного капіталу найбільш вигідним для себе чином" [227, с. 23 – 24]. Д. Винокуров відносить до податкового планування довго-

строкову податкову оптимізацію, що полягає в застосуванні відповідних способів і прийомів, які дозволяють зменшити податкові платежі в процесі всієї діяльності платника податків [44, с. 5]. О. Медведєв під поняттям податкового планування має на увазі "цілеспрямовану діяльність підприємства, орієнтовану на максимальне використання всіх нюансів існуючого податкового законодавства з метою зменшення податкових платежів до бюджету" [140, с. 10]. Схоже визначення наводять також А. Крисоватий та А. Кізима [122, с. 205].

Аналогічний підхід до визначення податкового планування з незначними відхиленнями висловлюють у своїх роботах і Ю. Байрачний [24], В. Зябріков [86], Т. Козенкова [114, 115], М. Лушнікова [130], С. Любавський [133], М. Павленко [161, 162], Дж. Пеппер [165, 166], Б. Рагозін [180] та ін.

Слід зазначити, що більшість авторів схиляються до думки, що кінцевою метою податкового планування виступає не мінімізація, а оптимізація податкових платежів і процес здійснення податкового планування треба розробляти системно, з урахуванням впливу заходів щодо оптимізації податкових платежів на фінансовий стан підприємства [34, 48, 141].

Такого підходу при визначенні поняття податкового планування дотримується, зокрема, А. Поршнев, який розуміє під ним "процес попереднього розгляду й оцінки рішень в області фінансово-господарської діяльності організації з урахуванням величини можливих податкових платежів та забезпечення вибору з них найкращих рішень із позиції загальних цільових установок організації" [179, с. 120]. О. Вилкова та М. Романовський приводять близьке за змістом визначення податкового планування: "Податкове планування на рівні суб'єкта господарської діяльності — це невід'ємна частина управління його фінансово-господарською діяльністю в рамках єдиної стратегії його економічного розвитку, що представляє собою процес системного використання оптимальних законних податкових способів і методів для встановлення бажаного майбутнього фінансового стану об'єкта в умовах обмеженості ресурсів і можливості їхнього альтернативного використання" [48, с. 93].

Приймаючи до уваги цільову спрямованість податкового планування на оптимізацію податкових платежів суб'єктів податкового плану-

вання і наявність спеціальної методики його здійснення, слід погодитися з позицією А. Єлісеєва та А. Загороднього відносно того, що перший концептуальний підхід визначає поняття планування податків, а другий — податкового планування [71, 73, 79]. Думки про необхідність розподілу цих понять дотримуються також О. Вилкова та М. Романовський [48, с. 93].

Резюмуючи зазначене вище, можна зробити висновок, що планування податків та податкове планування відповідають різним формам реалізації податкової політики підприємства, при цьому планування податків вірніше було б позначити як бюджетування податків.

Таким чином, **податкове планування на мікрорівні** можна визначити як систему заходів підприємства, спрямовану на максимальне використання можливостей чинного законодавства з метою законної оптимізації податкових платежів.

Об'єктом податкового планування є податкові платежі (зобов'язання) суб'єкта податкового планування.

Суб'єктами податкового планування виступають суб'єкти, які впроваджують в своїй діяльності заходи податкового планування, зокрема: юридичні особи, фізичні особи – суб'єкти підприємницької діяльності, фізичні особи – громадяни, які не мають статусу суб'єкта підприємницької діяльності.

На думку авторів даної монографії оптимізація податків передбачає дотримання таких умов здійснення господарської діяльності підприємств, при яких показник прибутковості діяльності підприємства прагне до максимуму, а ризики господарювання — до мінімуму (рис. 3.1).

Вибір оптимального рішення щодо оподаткування на мікрорівні відбувається на основі аналізу множини ефективних рішень (на рис. 3.1 багатокутник EGHS) і кривих байдужості (I_1, I_2, I_3).

Крива байдужості виражає відношення (пріоритети) власників підприємства до ризику (на рис. 3.1 σ_p) та прибутковості (на рис. 3.1 r_p) і представляє комбінацію рішень, які забезпечують заданий рівень бажань власників підприємства. До множини ефективних рішень відносяться всі можливі господарські рішення, які мають економічний ефект.

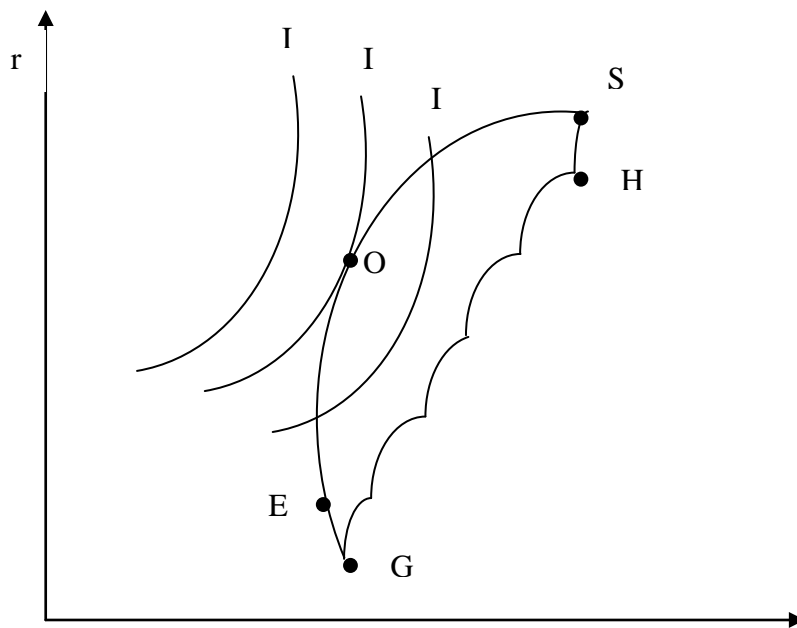

Рис. 3.1. Вибір оптимального рішення щодо оподаткування на мікрорівні [241, с.197]

З рис. 3.1 можна побачити, що оптимальне оподаткування буде спостерігатися при виборі з множини ефективних господарських рішень підприємства рішення з параметрами в точці дотику (O) з кривою байдужості.

Оскільки податкові платежі входять до складу витрат підприємства, оптимальним їх розміром можна вважати такий, при якому показник прибутковості діяльності з мінімальним рівнем ризиків буде мати максимальне значення. Оптимізація податків при таких умовах передбачає вибір господарських рішень із максимальною прибутковістю та мінімальними ризиками.

Деякі фахівці прирівнюють заходи щодо законної оптимізації податкових платежів до ухилення від сплати податків [22, 131, 132, 143, 216]. Подібне змішування понятійного апарату уявляється некоректним й абсолютно неприпустимим, оскільки поняття податкового планування й ухилення від сплати податків мають чітке розмежування за критерієм законності. Зокрема, в зарубіжній теорії оподаткування виділяють три поняття запобіганню сплати податків:

1. Ухилення від сплати податків (tax avasion), під яким мається на увазі незаконне використання підприємством чи фізичною особою податкових пільг, несвоєчасна сплата податків, приховування доходів, непередставлення або несвоєчасне представлення документів, необхідних для своєчасного обчислення та сплати податків.

2. Обхід податків (tax avoidance), при якому підприємство чи фізична особа не є платником, або його діяльність не підлягає оподаткуванню, або його доходи не обкладаються податками. Підприємство при цьому може використовувати такі незаконні способи, як відсутність реєстрації або обліку об'єктів оподаткування.

3. Податкове планування (tax planning), в якому юридичними й фізичними особами проводиться активна податкова політика, спрямована на мінімізацію негативного впливу оподаткування методами, що не суперечать законодавству [40, 49, 122, 168, 231, 232].

У той же час, як слушно зауважують В. Вишневський та О. Веткін, при використанні даної термінології залишається неясним, чим законний обхід податків відрізняється від податкового планування, а незаконний — від ухилення від сплати податків [46, с. 9]. І з огляду на це В. Вишневський та О. Веткін законний обхід податків включають у поняття запобігання сплати податків, а незаконний обхід — до ухилення від сплати податків. Аналогічним чином розділяють ці поняття також А. Крисоватий та Т. Кошук [120].

На наш погляд, при визначенні поняття заходів щодо активного законного запобігання сплаті податків необхідно враховувати специфіку процедурного характеру їх проведення, яка, зокрема, проявляється в їх реалізації на системній плановій основі. З огляду на це зміст заходів щодо активного законного запобігання сплаті податків точніше виражає термін "податкове планування", а не "запобігання податків". Поняття законного обходу податків з метою уточнення можна визначити як пасивні заходи, що дозволяють платнику податків застосовувати пільговий порядок оподаткування. Прикладом таких заходів може виступати вибір спрощеної системи оподаткування підприємства або реєстрація підприємства за місцем знаходження на території пріоритетного розвитку. Основною відмінністю заходів податкового планування та обходу податків є

процедурний характер їх проведення. Податкове планування передбачає активні дії щодо оптимізації податків і, зокрема, нестандартне застосування законодавчих норм відносно пільгового порядку оподаткування, а обхід податків носить пасивну спрямованість, і оптимізація податків у ньому досягається за рахунок стандартного, прямого застосування норм законодавства, які передбачають пільговий порядок оподаткування. Приймаючи ж до уваги однаковість змістовної характеристики заходів щодо незаконного обходу та ухилення, незаконний обхід податків доцільно віднести до поняття ухилення від сплати податків.

Вважається правомірним наведене В. Вишневським та О. Веткіним визначення, в якому до ухилення від сплати податків відносяться протиправні дії щодо зменшення податкових зобов'язань, які у випадку виявлення призводять до відповідальності за порушення податкового законодавства [46, с. 10]. Слушним є також визначення даного терміну Д. Вінокуровим: "дії (чи бездіяльність) платника податку, спрямовані на повну чи часткову несплату податків, зборів (обов'язкових платежів) із порушенням діючого законодавства" [44, с. 2].

У залежності від обставин здійснення дії щодо ухилення від сплати податків переслідуються в адміністративному чи кримінальному порядку, а відповідні закону заходи податкового планування — ні.

Тим часом вітчизняні та зарубіжні вчені відзначають, що в деяких випадках важко провести межу між діями щодо податкового планування та ухилення від сплати податків [43, 46, 113]. Пов'язано це, насамперед, із наявністю в законодавстві поняття фіктивної та удаваної угоди [236], які можуть бути згодом визнані судом недійсними. У зв'язку з цим більшість вітчизняних та закордонних вчених в області податкового планування висловлюють думку, що при аналізі угод на відповідність критерію законності до уваги треба приймати як форму правовідносин, так і фактичні наміри сторін [34, 77, 206]. Цей фактор слід враховувати при здійсненні процесу податкового планування, тому що невідповідність критерію законності угод, які застосовуються в податковому плануванні, може привести до їх віднесення до ухилення від сплати податків, за що передбачена фінансова, адміністративна та кримінальна відповідальність.

Вважається за доцільне виділити такі основні критерії відмінності угод у податковому плануванні та ухиленні від сплати податків (табл.3.1).

Таблиця 3.1

Основні критерії відмінності угод у податковому плануванні та ухиленні від сплати податків

Критерій	Податкове планування	Ухилення від сплати податків
Статус сторін угоди	Юридична або фізична особа зареєстрована в органах державної реєстрації та ДПІ	Юридична або фізична особа не зареєстрована в органах державної реєстрації або ДПІ
Напрямок угоди	Угода фактично направлена на досягнення передбачених цією угодою наслідків	Угода фактично не направлена на досягнення передбачених нею наслідків (фіктивна (мнима) або удавана угода)
Податкові наслідки за результатами угоди	За результатами угоди здійснюється зниження податкових платежів, яке відповідає законодавству	За результатами угоди здійснюється незаконне зниження податкових платежів

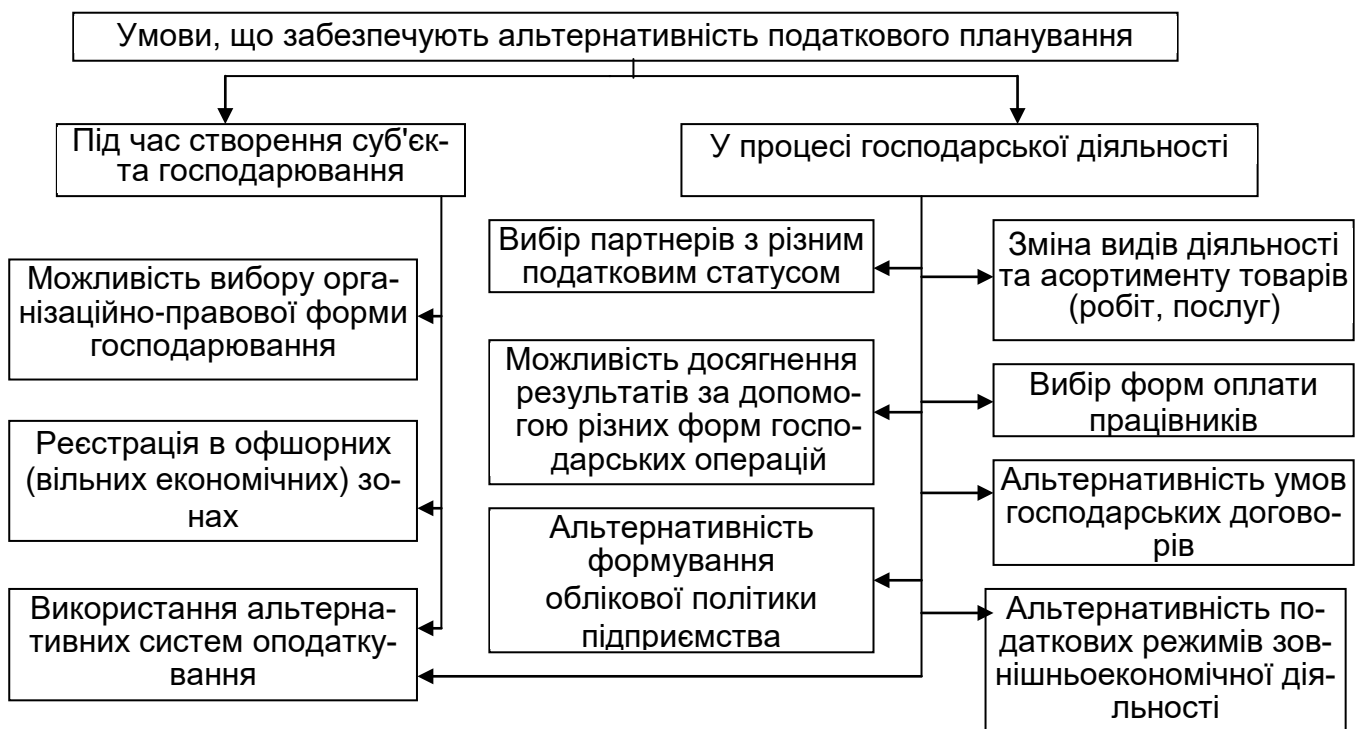
За формальними ознаками ухилення від сплати податків можна було б віднести до однієї з форм реалізації податкової політики, але, виходячи із загальнонаукових категорій, таке прирахування уявляється некоректним, оскільки використання незаконних заходів може призвести до припинення діяльності підприємства.

На думку авторів, крім податкового планування, до форм реалізації податкової політики підприємства доцільно також віднести бюджетування податків та розрахунок поточних податкових платежів.

Бюджетування податків можна охарактеризувати як систему заходів, спрямовану на визначення планової суми податкових платежів, що підлягають сплаті підприємством у майбутніх періодах. Головною відмінністю податкового планування та бюджетування податків є їх спрямованість. Метою податкового планування виступає оптимізація податкових наслідків виробничо-господарської діяльності суб'єкта господарювання, метою бюджетування податків — плановий розрахунок податкових платежів, який не передбачає їх оптимізації.

Серед інших розходжень можна виділити наявність у податковому плануванні спеціальної методики, яка дозволяє розрахувати податкові

платежі суб'єкта податкового планування за альтернативними варіантами оподаткування, проаналізувати їх ефективність і вибрати варіант з оптимальними показниками. Під альтернативними варіантами оподаткування авторами розуміються альтернативні способи оформлення як окремої господарської операції, так і господарської діяльності підприємства в цілому, що супроводжуються різним рівнем оподаткування. Умови, які забезпечують альтернативність податкового планування, розглядалися А. Єлісеєвим, А. Загороднім [71], Ю. Івановим [90] (рис. 3.2).

Рис.3.2. Передумови альтернативності податкового планування

Логічну послідовність здійснення процесу податкового планування і бюджетування податків представлено на рис. 3.3.

Як показує рис. 3.3, принципова відмінність податкового планування від бюджетування податків проявляється в тому, що в податковому плануванні розрахунок здійснюється на основі багатоваріантної моделі оподаткування, а в бюджетуванні податків – одноваріантної. Відмінність полягає також у тому, що розроблені в податковому плануванні заходи здійснюють вплив на показники операційних та фінансових бюджетів підприємства, а бюджетування податків впливає тільки на показники фінансових бюджетів.

Рис. 3.3. Логічна послідовність здійснення процесу бюджетування податків та податкового планування

З точки зору авторів цього видання, має сенс виділити ще одну форму реалізації податкової політики, яку на даний момент використовують усі суб'єкти господарювання, – розрахунок поточних податкових платежів.

До **розрахунку поточних податкових платежів** можна віднести систему заходів, спрямовану на обчислення фактичної суми податкових платежів, що підлягають сплаті підприємством у поточному звітному періоді. Відмінність розрахунку поточних податкових платежів та бюджетування податків як форм реалізації податкової політики проявляється в тому, що перша з них спрямована на розрахунок фактичної суми податкових платежів за поточний період, а друга — на визначення прогнозованої суми на майбутні періоди.

При цьому бюджетування податків ґрунтується на використанні показників бюджетів підприємства, а розрахунок поточних податкових платежів — ні. Розрахунок поточних податкових платежів може бути як єди-

ною формою реалізації податкової політики, так і застосовуватися поряд з іншими формами, зокрема, із бюджетуванням податків та податковим плануванням (рис. 3.4).

Рис. 3.4. **Форми реалізації податкової політики підприємства**

Графічне зображення форм реалізації податкової політики демонструє, що розрахунок поточних податкових платежів є основною формою реалізації податкової політики, без якої не може функціонувати жодне підприємство.

Бюджетування податків знаходиться на більш високому рівні податкової політики, ніж розрахунок поточних податкових платежів, тому що передбачає проведення додаткових заходів щодо бюджетування податків на майбутні періоди. Податкове планування з цих позицій можна охарактеризувати як найбільш складну, найвищу форму реалізації податкової політики підприємства, яка базується на застосуванні заходів стосовно бюджетування податків та розрахунку поточних податкових платежів.

Вибір форми податкової політики підприємства залежить від варіанту (сценарію) поведінки підприємства у взаєминах з державними органами. Так, в "обережному" варіанті поведінки керівництва підприємства впровадження заходів податкового планування малоімовірно, оскільки механізм оптимізації оподаткування може прирівнюватися контролюючими органами до ухилення від сплати податків, і вимагає дій щодо відс-

тоювання правомірності його застосування. У "зваженому" варіанті поведінки підприємство буде, як правило, використовувати тільки найбільш безпечні, з погляду привертання уваги контролюючих органів, варіанти оптимізації оподаткування, в "ризиковому" — будь-які законні варіанти.

Крім варіантів (сценаріїв) поведінки у взаєминах з державними органами, на вибір форми реалізації податкової політики впливають також інші фактори: фінансовий стан підприємства, розмір податкових платежів та ін. Обрання найбільш сприятливої форми реалізації податкової політики здійснюється підприємством на основі аналізу ефективності результатів застосування можливих альтернатив у межах корпоративного податкового менеджменту.

3.2. Класифікація принципів та методів податкового планування

Особливе значення для впровадження заходів податкового планування на підприємстві має формулювання принципів його здійснення, оскільки на їх підставі розробляється методика податкового планування.

Під принципом розуміється "основне, вихідне положення якої-небудь наукової системи, теорії, ідеологічного напрямку і т. ін." [42, с. 941]. Стосовно теорії податкового планування, це визначення можна інтерпретувати як "основне, вихідне положення теорії податкового планування", тобто до принципів податкового планування можна віднести положення, які визначають його сутність, основу.

Визначенням принципів податкового планування займалося багато вітчизняних та зарубіжних учених [34, 48, 71, 122, 140, 179, 180, 182, 192, 197], однак на даний момент немає єдиної позиції щодо їх класифікації та трактування. Перелічені в літературі принципи умовно можна розділити на ті, що повторюються (пропонуються декількома авторами) та не повторюються (викладені одним автором).

До принципів, що повторюються, насамперед, слід віднести принцип законності, відповідно до якого платник податків повинен діяти правомірно й дотримуватися чинного законодавства, оскільки його вважають

основним більшість авторів в області податкового планування [34, 48, 69, 77, 79, 114, 116, 122, 140, 179, 180, 197, 232].

У ряді джерел також зустрічаються принципи розумності (суть його полягає в тому, що будь-які дії платників податків повинні бути обґрунтовані з практичної та економічної точок зору); сукупного розрахунку податкової економії і збитків, який означає що, по-перше, при плануванні необхідно здійснити всебічний аналіз можливих наслідків впровадження конкретного методу податкового планування до всієї сукупності податків підприємства, по-друге, при виборі методу податкового планування необхідно враховувати вимоги різних галузей законодавства (антимонопольного, митного, валютного і т. ін.). Ці принципи, зокрема, наводять А. Бризгалін [34], С. Жестков [77], А. Кірпіков [103], А. Комаха [116].

Подібні принципи вказуються А. Поршнєвим [179] та І. Соловйовим [197]: 1) знання – полягає в докладному вивченні позиції податкових органів та судової практики щодо аспектів податкових правовідносин оподаткування, які стосуються оптимізації; 2) перспективності – полягає в тому, що платник податків повинен передбачати наслідки некоректного застосування різних методів та схем податкової оптимізації, які можуть викликати великі фінансові втрати; 3) етапності планування – означає, що податкове планування треба здійснювати по етапах, до яких, наприклад, можуть включатись етапи ухвалення рішення щодо організаційно-правової форми організації та податкової юрисдикції підприємства; 4) попереднього розрахунку фінансових наслідків планування – припускає, що розрахунок варіантів сум податків необхідно здійснювати за результатами загальної діяльності стосовно конкретної угоди чи проекту в залежності від різних правових основ її реалізації; 5) індивідуальності – характеризується тим, що практичні поради з податкового планування слід надавати для кожного конкретного підприємства після попередньої правової експертизи фахівців; 6) колегіальності в прийнятті рішень щодо методів та форм податкової оптимізації – припускає, що в податковому плануванні повинні брати участь фахівці різних служб підприємства, наприклад: бухгалтер, юрист, керівник і менеджер. Останній принцип під назвою принципу взаємодії визначають також А. Крисоватий та А. Кізіма [122].

А. Бризгалін [34], А. Єлісеєв і А. Загородній [79], С. Жестков [77] і А. Комаха [116] указують у своїх роботах принципи: 1) конфіденційності, який полягає в тому, що при розробленні та використанні методів податкового планування платник податків зобов'язаний зберігати в таємниці прийоми, що ним використовуються; 2) комплексного використання законодавства в податковому плануванні, який характеризується тим, що при формуванні способу планування треба аналізувати всі істотні аспекти (як податкові, так і цивільно-правові), причому як окремої угоди, так і всієї господарської діяльності підприємства.

О. Вилкова і М. Романовський [48], В. Зябріков [86], О.Медведев [140] формулюють принципи податкового планування в такий спосіб: 1) сплачувати необхідно тільки встановлену суму податків; 2) сплачувати податки необхідно не пізніше встановленого для цього терміну.

До групи принципів, що не повторюються, можна віднести визначені С. Жестковим [77] принципи: "презумпції невинності", який полягає в тому, що платник податків вважається діючим сумлінно, якщо не доведене інше, та професіоналізму, котрий передбачає правильне складання документів, які використовуються в податковому плануванні. До даної групи також можна включити принцип оптимальності, по-різному сформульований Т. Козенковою [114] (застосування механізмів, які зменшують розмір податкових зобов'язань не повинно заподіювати збитку стратегічним цілям суб'єкта господарювання, інтересам його власників) й А. Крисоватим з А. Кізімою [122] (необхідно здійснювати пошук та використання найбільш ефективних господарських рішень, які забезпечують мінімізацію бази оподаткування), і запропоновані А. Крисоватим та А. Кізімою принципи цілеспрямованості (він передбачає цілеспрямований вплив на різні об'єкти оподаткування у залежності від груп податків за джерелами їх сплати) та оперативності, під яким розуміється проведення оперативного обліку змін у діючій податковій системі [122].

До цієї групи можна також зарахувати названі А. Комахою принципи підконтрольності — означає, що досягнення бажаних результатів використання схем оптимізації податкових платежів залежить від обміркованого контролю та існування реальних важелів впливу на всіх виконавців на всіх етапах; принцип припустимого поєднання форми та змісту – по-

лягає в тому, що дійсність необхідно прикрашати без елементів абсурду; принцип нейтралітету – означає, що оптимізацію податкових платежів необхідно здійснювати за рахунок своїх податкових платежів, а не за рахунок збільшення відрахувань незалежних контрагентів; принцип диверсифікації – передбачає наявність альтернативних варіантів оподаткування та принцип автономності, який полягає в тому, що дії з оптимізації оподаткування повинні якомога менше залежати від зовнішніх учасників [116].

Аналіз визначень вищенаведених принципів показав, що деякі з них не цілком точно виражають основні положення податкового планування, певною мірою підмінюючи його сутність змістовними характеристиками.

Ці висновки стосуються, наприклад, наведених у роботах А. Поршнева [179] і І. Соловйова [197] принципів знання й етапності планування та принципу підконтрольності, запропонованому А. Комахою. Принципи, викладені О. Вилковою, М. Романовським та О. Медведєвим, виражають сутність механізму розрахунку і сплати поточних податкових платежів, а не податкового планування. Крім того, серед наведених зустрічаються принципи з подібним змістовним складом, у зв'язку з чим представляється доцільним їх об'єднати. Це відноситься, наприклад, до запропонованих С. Жестковим принципів законності та професіоналізму й викладених А. Комахою принципів нейтралітету й автономності. Можна також зауважити, що основною направленістю принципів нейтралітету та автономності є попередження виникнення ризиків податкового планування, що враховується в принципі оптимальності в підході Т. Козенкової. Принцип презумпції невинності виражає не сутність, а правовий підхід до оцінки результатів податкового планування, тому віднесення його до принципів податкового планування уявляється не цілком коректним. До того ж при визначенні принципів податкового планування необхідно враховувати, що податкове планування є складовою частиною внутрішньофірмового планування підприємства, у зв'язку з чим на нього поширюються також і загальні принципи планування.

Систематизація принципів внутрішньофірмового планування неодноразово здійснювалася в працях вітчизняних та закордонних учених [35, 106, 107, 220]. Показовою можна вважати систему принципів планування діяльності підприємства, запропоновану В. Царьовим [235], який

відносить до їх числа принципи цілеобумовленності, відносності, керованості, зв'язаності, моделюємості, симбіозності, оперативності, інтеграції, резервування, нових задач, безупинного розвитку (актуалізації) та зворотного зв'язку.

Аналіз цих принципів показує, що не всі з них виражають сутність процесу планування діяльності підприємства. Так, принципи нових задач і безупинного розвитку (актуалізації) визначають механізм, зміст процедури планування, а не його суть. Виходячи з цього, віднесення даних положень до принципів податкового планування вважається невиправданим. Принцип резервування не може бути застосований до процесу податкового планування через те, що резервування податкових платежів означає відволікання оборотних коштів підприємства без корисного для нього ефекту. Тобто з економічної точки зору робити такі дії недоцільно.

З огляду на різнобічність і численність принципів податкового планування для полегшення сприйняття уявляється необхідним класифікувати їх на загальні та спеціальні.

До **загальних** можна віднести принципи й методи, характерні для системи внутрішньофірмового планування підприємства в цілому і податкового планування як її складової, до спеціальних — принципи й методи, притаманні тільки податковому плануванню (рис. 3.5).

Рис. 3.5. Класифікація принципів податкового планування

За основу класифікації загальних принципів податкового планування вважається за можливе прийняти принципи планування, визначені Р. Акоффом [18] та А. Файолем [220], які може бути сформульовано таким чином:

1. Принцип **єдності (системності)** полягає в тому, що податкове планування має системний характер. Це означає, що, по-перше, податкові плани мають бути взаємозв'язані та скоординовані з бюджетами підприємства (бюджетом виробництва, продажу, витрат на збут та ін.); по-друге, податкові плани окремих підрозділів підприємства слід пов'язати та скоординувати з загальним (генеральним) податковим планом підприємства. Цей принцип фахівці ще не пропонували застосовувати щодо заходів податкового планування. Між тим нескоординовані дії призводять до негативних відхилень виконання показників податкових планів, і з огляду на це розробляти податкові плани слід, безумовно, на системній основі.

2. Принцип **участі** означає, що в розробленні податкових планів мають брати участь усі співробітники підприємства, яких стосуються заходи податкового планування. Даний принцип відповідає принципу колегіальності в прийнятті рішень, який було викладено А. Поршневим і І. Соловйовим та принципу взаємодії, що наводився А. Крисоватим та А. Кізимою.

3. Принцип **безперервності** полягає в тому, що процес податкового планування має здійснюватися безперервно, при цьому раніше розроблені податкові плани слід постійно аналізувати й коригувати відповідно до змін законодавства. Цей принцип кореспондує із запропонованим А. Крисоватим та А. Кізимою принципом оперативності.

4. Принцип **гнучкості** полягає в тому, що податкові плани необхідно складати таким чином, щоби згодом їх можна було відкоригувати під непередбачені зміни середовища (наприклад, під зміни законодавства). Цей принцип у наявній формі ще не пропонувалося застосувати в податковому плануванні, але він є логічним продовженням принципу безперервності, оскільки гнучка структура податкових планів дозволяє їх змінювати в разі необхідності.

5. Принцип **точності** означає, що податкові плани мають бути точними, конкретизованими та деталізованими в тій мірі, в якій дозволяють діяти зовнішні й внутрішні фактори (умови). Принцип точності також раніше не визначався фахівцями стосовно податкового планування, між тим у даному процесі він відіграє значну роль, оскільки від точності складених планів залежать майбутні результати податкового планування.

До **спеціальних** принципів податкового планування можна віднести такі:

1. Принцип **законності** встановлює, що податкове планування необхідно здійснювати в суворій відповідності з чинним законодавством. При цьому відповідати законодавству мають як безпосередньо схеми оптимізації податкових платежів, так і їх документальний (фактичний) супровід. Цей принцип є основним у податковому плануванні і виділяється всіма фахівцями.

2. Принцип **комплексності** полягає в тому, що податкове планування всіх податкових платежів необхідно здійснювати в комплексі, з урахуванням їх взаємного впливу. (Наприклад, при плановому зниженні податку на землю необхідно прийняти до уваги факт одночасного підвищення податку на прибуток). При цьому в податковому плануванні слід враховувати комплексно всі галузі права, які мають безпосереднє відношення до схем оптимізації. Даний принцип частково відповідає викладеному А. Бризгалінім, С. Жестковим і А. Кірпіковим принципу сукупного розрахунку податкової економії та збитків.

3. Принцип **оптимального співвідношення ризику та вигод** встановлює, що економічний ефект від оптимізаційних заходів, які використовуються в податковому плануванні, має перевищувати можливі втрати від їх впровадження з урахуванням ризиків. Згідно з цим принципом розроблення заходів податкового планування слід здійснювати, виходячи з того, що показник прибутковості за господарською операцією має прагнути до максимуму, а ризики — до мінімуму. Даний принцип відповідає запропонованому Т. Козенковою принципу оптимальності.

4. Принцип **перспективності** припускає, що при розробленні податкового плану необхідно враховувати майбутні можливі зміни в зако-

нодавстві. Принцип із подібним змістовним складом було наведено І. Соловйовим та А. Поршневим.

5. Принцип **альтернативності** полягає в тому, що підбір та розроблення схем оптимізації податкових платежів необхідно здійснювати на альтернативній основі, за різними варіантами оформлення господарської операції. Наявність альтернатив дозволяє розширити сферу аналізу можливих варіантів оподаткування з метою вибору варіанту з оптимальними показниками і тим самим підвищити ефективність результатів заходів податкового планування. Даний принцип частково кореспондує з принципом диверсифікації, запропонованим А. Комахою.

6. Принцип **натуральності** встановлює, що документальне та матеріальне забезпечення схем оптимізації має виглядати природно, без елементів абсурду і не викликати обґрунтованих підозр з боку контролюючих органів. Розглядаючи конкретний варіант оптимізації оподаткування, зокрема, необхідно проаналізувати, чи має платник податку достатню матеріальну, ресурсну та іншу базу для здійснення таких операцій. Цей принцип відповідає принципу припустимого поєднання форми та змісту, викладеному А. Комахою.

У наведеній класифікації демонструється взаємозв'язок внутрішньофірмового та податкового планування через групу загальних принципів. У той же час виділення спеціальних принципів дозволяє визначити відмінні ознаки та специфічні характеристики податкового планування в системі внутрішньофірмового планування підприємства.

На основі запропонованих принципів з використанням методів податкового планування розробляються заходи щодо законної оптимізації податкових платежів.

У податковому плануванні застосовується група методів, які дозволяють спрогнозувати, розрахувати податкові платежі за альтернативними варіантами обліку господарської діяльності і вибрати з існуючих альтернатив оптимальний варіант оподаткування, дослідженням яких займалося багато вітчизняних і зарубіжних фахівців, зокрема: А. Горбунов [51, 52], Ю. Іванов [90], А. Єлісеєв [74, 75, 78], А. Загородній [78] О. Кірш [104, 105], В. Кожинів [110], М. Підлужний [171, 172, 173], Ю. Уманців та Ю. Швед [219], ін.

У процесі проведеного аналізу було виявлено два підходи до визначення методів податкового планування. У першому фахівці включають до методів податкового планування тільки спеціальні методи, які використовуються для оптимізації податкових платежів [34, 206], у другому — спеціальні та загальні методи, що застосовуються для визначення суми податкових платежів за альтернативними варіантами оподаткування [114, 136, 144]. При цьому в одних роботах до спеціальних методів податкового планування автори відносять окремі схеми оптимізації оподаткування (прийоми) [29], в інших — систему прийомів, яка виражає загальний підхід до складання схем оптимізації оподаткування [34, 114, 144, 206, 228].

Схеми оптимізації оподаткування фахівці називають податковими схемами, розуміючи під ними "основну ідею конкретного методу оптимізації (мінімізації) податків; детальний опис взаємодії елементів податкової схеми; наочне графічне представлення обраного методу оптимізації (мінімізації) чи оформлення і представлення економічних дій, яке дозволяє платнику податків застосувати сприятливий податковий режим і одержати економію по сплаті податків" [205, с. 157–158] та "ризикову фінансову операцію або інвестиційну стратегію, спрямовану головним чином на зменшення або відстрочення податкових платежів" [135, с. 52]. Вважається допустимим паралельне застосування понять "податкова схема" та "схема оптимізації податкових платежів", оскільки ці терміни мають однакову змістовну характеристику. Однак, з метою узагальнення поняття **податкової схеми**, доцільним представляється її визначити як **словесний та/або графічний опис прийому оптимізації податкових платежів**.

У літературі виділяють три види податкових схем: глобальні, середні та малі. До глобальних схем відносять схеми, які дозволяють мінімізувати більшість основних податків, до середніх — один – два податки, до малих — один податок [205, 206]. Така класифікація в цілому може застосовуватися на практиці, однак представляється доречним, по-перше, уточнити, що метою впровадження схем є оптимізація, а не мінімізація суми податків, які підлягають сплаті підприємством, по-друге, визначити, що схеми, які дозволяють оптимізувати сплату одного податку,

відносяться тільки до малих, а середні схеми охоплюють два чи більше податків. Крім того, з метою полегшення аналізу і вибору альтернативних варіантів оподаткування середні та малі схеми можна віднести до локальних схем і поділити їх у залежності від наявності зв'язку з дохідними операціями на статичні та динамічні.

До **глобальних схем оптимізації** можна віднести схеми, які дозволяють без використання структур-сателітів оптимізувати більшість податкових платежів підприємства з перспективою на тривалий період. Прикладом їх є переведення підприємства з загальної на спрощену систему оподаткування, реєстрація підприємства інвалідів та ін. Під структурою-сателітом прийнято розуміти спеціально створену структуру, діяльність якої спрямована на зменшення фіскального податкового тиску на основне підприємство. Структурою-сателітом, як правило, виступають фізичні або юридичні особи – суб'єкти підприємницької діяльності, наприклад, юридичні та фізичні особи – платники єдиного податку.

До **локальних схем** відносяться схеми, які дозволяють оптимізувати один чи два види податкових платежів на обмежений час. Прикладом їх є перерахування передплати збитковому платнику податку на прибуток в останній день звітного періоду з метою відстрочення податку на прибуток та ін. Локальні схеми поділяються на динамічні та статичні.

До **динамічних** можна зарахувати схеми, що застосовуються як доповнення до дохідних операцій підприємства, де сума економії податкових платежів прямо пов'язана з сумою дохідної операції, що дозволяє оптимізувати податкові платежі за даними операціями на постійній основі. Прикладом динамічної схеми є схема переведення частини прибутку підприємства, що застосовує загальну систему оподаткування, на комісіонера, який застосовує спрощену систему оподаткування зі сплатою єдиного податку шляхом встановлення комісійної винагороди у вигляді фіксованої суми від доходу (прибутку) підприємства.

До **статичних** схем оптимізації відносяться схеми, які мають разовий чи обмежувальний характер і не знаходяться в прямій залежності від операцій з одержання доходу. До таких схем, зокрема, відносяться схеми збільшення валових витрат через придбання маркетингових послуг та ін.

Представляється коректним зарахувати до методів податкового планування як окремі податкові схеми (прийоми), так і систему прийомів, що використовуються в податковому плануванні, оскільки термін "метод" визначається як "прийом або система прийомів, що застосовуються в якій-небудь діяльності (науці, виробництві тощо) [42, с. 522]. Однак, враховуючи значну кількість схем оптимізації податкових платежів, доцільно до методів відносити систематизовані прийоми (схеми).

Більшість фахівців, які відносять до спеціальних методів податкового планування систему прийомів, виділяють методи оптимізації через договір, заміни відносин, розподілу відносин, відстрочення податкового платежу, прямого скорочення об'єкта оподаткування, офшору, пільгового підприємства, використання пільг та звільнень [34, 136, 144, 206, 228]. Ряд авторів доповнюють вищевказану групу методами делегування податкової відповідальності підприємству-сателіту, прийняття облікової політики з максимальним використанням наданих можливостей для зниження розміру податкових платежів [144, 228], формування податкового поля [114]. Під податковим полем більшість фахівців мають на увазі інформаційну податкову базу, що включає в себе перелік податків, які підлягають сплаті суб'єктом господарювання, статус, місце (регіон) розташування, наявність структурних підрозділів; розміри ставок, джерела нарахування, види та розміри пільг, терміни сплати [60, 112, 114].

Під методом **оптимізації через договір** фахівці розуміють спосіб оптимізації оподаткування, що полягає в укладанні з контрагентом договору, застосування якого передбачає пільговий порядок оподаткування.

Метод **заміни відносин** полягає в заміні операції, що передбачає обтяжливе оподаткування на операцію з аналогічною метою, але з більш пільговим порядком оподаткування. Наприклад, операція дарування фізичній особі матеріальних цінностей з метою оптимізації податку на доходи фізичних осіб заміняється на операцію надання благодійної допомоги фізичній особі та ін.

Метод **розподілу відносин** базується на методі заміни відносин. Різниця між ними полягає в тому, що в методі розподілу відносин заміняється або частина господарської операції замість операції в цілому, або господарська операція розділяється на декілька частин. Використовується

ся метод розподілу відносин у ситуаціях, коли метод заміни відносин не дозволяє досягти бажаного ефекту оптимізації податкових платежів. Наприклад, з метою оптимізації податку на доходи фізичних осіб та внесків до Пенсійного фонду договір підряду з фізичною особою на виготовлення продукції замінюється на два договори: договір про надання послуг фізичною особою з виготовлення продукції й договір купівлі-продажу матеріалів.

Метод **відстрочення податкового платежу** дозволяє перенести момент виникнення об'єкта оподаткування на наступні податкові періоди. Наприклад, відстрочення податкових платежів з податку на прибуток і податку на додану вартість досягається шляхом перерахування в останні дні звітного періоду попередньої оплати за товарно-матеріальні цінності постачальникам — платникам цих податків.

У методі **прямого скорочення об'єкта оподаткування** знижується сума операцій, що підлягають оподаткуванню, наприклад, відбувається продаж або дарування активу за заниженою вартістю.

Під методом **використання офшорів** розуміється сукупність методів, що використовують у своїй основі перенесення об'єкта оподаткування під юрисдикцію більш м'якого режиму оподаткування. При цьому даний метод припускає використання як іноземних юрисдикцій з режимом пільгового оподаткування, так і вітчизняних.

Метод **пільгового підприємства** полягає в скороченні об'єкта оподаткування підприємства шляхом вибору спеціальної організаційно-правової основи суб'єкта господарювання з пільговим режимом оподаткування, метод **пільг та звільнень** — в застосуванні пільгових режимів оподаткування, які передбачаються для окремих галузей народного господарства (наприклад, сільського господарства, освіти, культури та ін.).

Метод **делегування податків структурі-сателіту** полягає в передачі сплати податкових платежів спеціально створеним структурам, діяльність яких спрямована на зменшення фіскального податкового тиску на основне підприємство. Прикладом застосування даного методу є операція з продажу підприємством-платником податку на прибуток товарів з незначною націнкою приватному підприємцю, який застосовує спрощену систему оподаткування зі сплатою єдиного податку (структурі-сателіту) з

наступним продажем їх з прибутком. У результаті за рахунок сплати приватним підприємцем фіксованої суми єдиного податку підприємство – платник податку на прибуток – оптимізує платежі зі сплати податку на прибуток та податку на додану вартість.

Метод **використання облікової політики** полягає в розробленні варіанту облікової політики підприємства, який дозволяє оптимізувати податкові платежі підприємства. Слід відзначити, що, незважаючи на відсутність в українському законодавстві прямого зв'язку податкового та бухгалтерського обліку, в ряді випадків бухгалтерський облік впливає на показники податкового обліку підприємства. Наприклад, сума єдиного податку в операції з реалізації основних фондів залежить від залишкової вартості основних фондів, розрахованої за даними бухгалтерського обліку підприємства. Цей взаємозв'язок можливо врахувати при здійсненні заходів податкового планування за допомогою методу використання облікової політики, згідно з яким для оптимізації єдиного податку в бухгалтерському обліку обирається варіант розрахунку амортизації з найбільшою залишковою вартістю основних фондів на момент продажу.

У методі **формування податкового поля** на основі обраних суб'єктом господарювання варіантів правової організації, здійснення господарчої та фінансової діяльності, облікової політики визначається повний перелік податків, що підлягають сплаті до бюджету (формується податкове поле), на основі аналізу якого далі розробляються заходи з оптимізації податків.

На основі аналізу вищенаведених спеціальних методів оподаткування можна зробити висновок, що не цілком виправданим є окреме виділення методу оптимізації через договір, оскільки його характеристика виражає інструментарій, за допомогою якого здійснюються методи податкового планування: заміни відносин, розподілу відносин, пільгового підприємства та ін., а не систему прийомів податкового планування. Враховуючи ж подібність процедурного характеру методів використання пільг і звільнень та методу пільгового підприємства, на наш погляд, доцільно їх об'єднати. Приймаючи до уваги те, що в методі пільгового підприємства поряд з підприємствами можуть також використовуватися й інші суб'єкти господарювання (зокрема, приватні підприємці), більш виправданим

представляється позначити цей метод як "метод пільгового суб'єкта господарювання". Оскільки при формуванні податкового поля тільки здійснюється підбір вихідних даних для подальшої розробки заходів податкового планування, відносити даний прийом до методів податкового планування не зовсім доцільно. Метод прямого скорочення податкових платежів некоректно зараховувати до методів податкового планування через те, що його використання передбачає пряме скорочення прибутку підприємства, а це суперечить принципу оптимального співвідношення ризику й вигод. У методі делегування податків підприємству-сателіту структурами-сателітами, окрім підприємств, можуть бути суб'єкти господарювання інших організаційно-правових форм (наприклад, приватні підприємці, установи й організації), тому вірніше було б визначити назву даного методу як "метод делегування податків структурі-сателіту".

До загальних методів фахівці зараховують методи: розрахунково-аналітичний, нормативний, мікробалансів, графоаналітичних залежностей, матрично-балансовий, статистичні, економіко-математичного моделювання [111, 114, 136, 144].

Розрахунково-аналітичний метод полягає в коригуванні планових показників під прогнозні зміни внутрішніх та зовнішніх факторів. У податковому плануванні переважно використовується при розрахунку суми податків за альтернативними варіантами оподаткування шляхом коригування показників підібраних варіантів під прогнозні зміни податкового законодавства (наприклад, скасування пільг, підвищення чи зниження ставок оподаткування та ін.).

Нормативний метод у податковому плануванні використовується на стадії розрахунку податкових платежів за альтернативними варіантами оподаткування і дозволяє визначити суми податкових платежів на підставі діючих ставок, які виступають у якості нормативу, і баз оподаткування.

Метод мікробалансів полягає у створенні бухгалтерської моделі господарсько-фінансової ситуації шляхом складання бухгалтерських кореспонденцій і визначення на їх основі варіанту з оптимальними показниками. Розрахунок у методі мікробалансів здійснюється в такому порядку: 1) виділяється група господарських операцій, які мають безпосереднє

відношення до певного варіанту оподаткування; 2) за обраними господарськими операціями складаються бухгалтерські кореспонденції; 3) на підставі кореспонденцій розраховується мікробаланс і визначається підсумкова сума прибутку; 4) порівнюються альтернативні варіанти, і вибирається варіант з оптимальними показниками. Цей метод використовується на останній стадії податкового планування, коли відома сума податкових платежів за кожним варіантом оподаткування.

Метод **графоаналітичних залежностей** ґрунтується на побудові графічної чи аналітичної залежності фінансового результату підприємства від одного або декількох найважливіших параметрів балансу і виборі на основі цих залежностей варіанту з оптимальними показниками. Розрахунок при цьому здійснюється в такій послідовності: 1) виділяється блок господарських операцій, у якому бере участь задіяний параметр; 2) за допомогою ряду послідовних розрахунків мікробалансів чи математичних формул визначається залежність фінансового результату від досліджуваного параметра; 3) складається графічне зображення визначених залежностей; 4) вибирається оптимальний варіант здійснення господарської операції. Таким чином, метод графоаналітичних залежностей використовується на стадії вибору оптимального варіанта оподаткування.

Процес розрахунку в **матрично-балансовому методі** полягає в тому, що баланс підприємства записується у вигляді матриці, потім до неї послідовно підбираються й записуються показники господарських операцій за альтернативними варіантами оподаткування і вибирається варіант з оптимальними показниками. Застосовується даний метод на стадії вибору оптимального варіанту оподаткування.

Статистичні методи мають широкий спектр застосування в податковому плануванні. Зокрема, на основі використання різних методів статистичного аналізу (факторного, кореляційно-регресійного аналізу та ін.) виділяються основні фактори, що впливають на величину податкового тягара підприємства, на основі яких проектуються напрями оптимізації податкових платежів. Статистичні методи застосовуються також при визначенні ефективності заходів податкового планування, зокрема, при проведенні аналізу динаміки податкових платежів, розрахунку показників виконання бюджету податків та ін.

Методи економіко-математичного моделювання полягають у математичному описі досліджуваного об'єкта, яким у податковому плануванні виступають альтернативні варіанти оподаткування. Відповідно до даних методів будується економіко-математична модель розрахунку суми прибутку чи витрат з врахуванням впливу податкових платежів за альтернативними варіантами оподаткування, і вибирається варіант з оптимальними показниками. Застосовуються вони на стадії вибору оптимального варіанта оподаткування і дозволяють одержати найбільш точні результати. Між тим, при неможливості їх використання через складність розрахунків, аналіз варіантів оподаткування здійснюється за допомогою інших загальних методів податкового планування, зокрема: методу графоаналітичних залежностей, матрично-балансового методу, методу мікробалансів та ін., підбір яких здійснюється на індивідуальній основі в залежності від виду податкового планування, кількості задіяних у схемі податкового планування структур та ін.

Оскільки процедуру податкового планування неможливо здійснити без використання чисельних методів розрахунку й аналізу податкових платежів, їх віднесення до методів податкового планування можна вважати доцільним. Між тим, враховуючи різну направленість та характер чисельних та спеціальних методів податкового планування, має сенс їх виокремити.

Необхідно відзначити, що класифікація методів податкового планування була проведена М. Макаровим [136] та А. Бризгаліним [34]. М. Макаров виділив аналітичні (ситуаційний, заміни відносин, розподілу відносин, відстрочення податкового платежу, скорочення об'єкта оподаткування) та чисельні методи (мікробалансів, графоаналітичних залежностей, матрично-балансовий, статистичні, комбіновані). Можна погодитися з запропонованим М. Макаровим підходом щодо класифікації методів податкового планування, однак з врахуванням розбіжності сфери використання аналітичних та чисельних методів, точніше було б їх розділити на загальні та спеціальні.

Такий підхід знайшов відображення в класифікації методів податкового планування, запропонованій А. Бризгаліним, у якій автором до загальних було віднесено методи оптимізації через договір та використання

облікової політики, а до спеціальних – методи: заміни відносин, розподілу відносин, відстрочення податкового платежу, прямого скорочення об'єкта оподаткування, офшору. Між тим, як зазначалося вище, оптимізація через договір є механізмом, за допомогою якого реалізуються спеціальні методи податкового планування, тому зараховувати його до загальних методів некоректно. Що ж стосується методу оптимізації з використанням податкової політики, то за функціональною направленістю він не відрізняється від інших спеціальних методів і окремо його виділяти недоцільно.

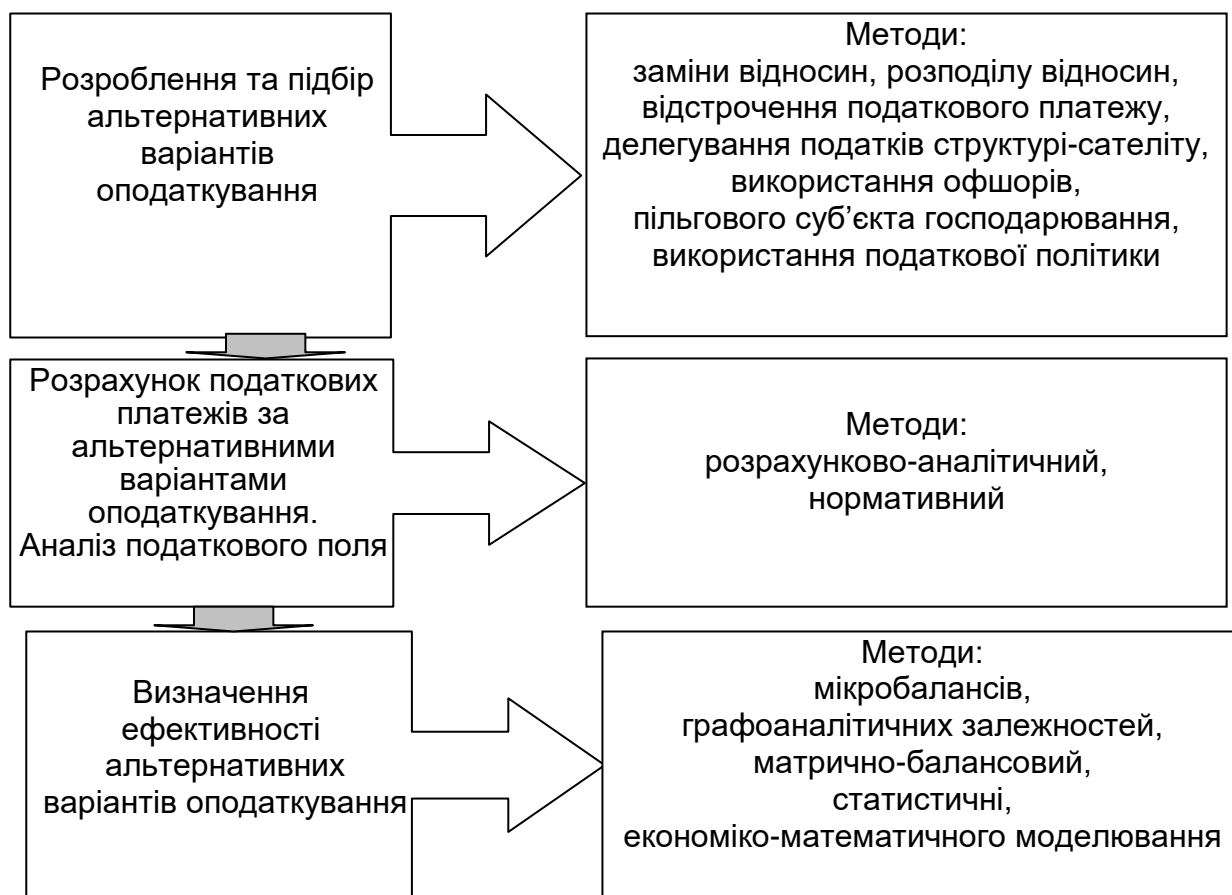
Тому з врахуванням наведеного до **загальних** має сенс віднести методи, які мають широку сферу застосування і, зокрема, використовуються в плануванні загальної діяльності підприємства, а саме такі методи: розрахунково-аналітичний, економіко-математичного моделювання, нормативний, мікробалансів, графоаналітичних залежностей, матрично-балансовий, статистичні методи.

До **спеціальних методів** доцільно віднести методи, які застосовуються виключно в податковому плануванні підприємства при моделюванні альтернативних варіантів оподаткування: заміни відносин, розподілу відносин, відстрочення податкового платежу, делегування податків структурі-сателіту, використання офшорів, пільгового суб'єкта господарювання, використання облікової політики (рис. 3.6).

Рис. 3.6. Класифікація методів податкового планування

Спеціальні методи податкового планування застосовуються на першій стадії розробки та вибору альтернативних варіантів оподаткування (рис. 3.7).

Рис. 3.7. Послідовність використання методів податкового планування

Розрахунково-аналітичний і нормативний методи використовуються в аналізі податкового поля підприємства та розрахунку податкових платежів за альтернативними варіантами оподаткування.

За результатами проведеного аналізу визначається ефективність кожного з підібраних варіантів оподаткування за допомогою методів мікробалансів, графоаналітичних залежностей, матрично-балансового, статистичних методів або методу економіко-математичного моделювання і вибирається варіант з оптимальними показниками.

Слід зауважити, що підбір спеціальних методів здійснюється в залежності від виду (типології) податкового планування.

3.3. Типологія податкового планування

Типологія податкового планування, насамперед, передбачає систематизацію видів та етапів його здійснення. У практичній діяльності підприємства можуть використовуватися різні види податкового планування, серед яких більшість учених виділяють стратегічне й оперативне (поточне) податкове планування. Основною відмінністю стратегічного податкового планування від поточного в даному підході виступає цільова направленість та період часу. Стратегічне податкове планування базується на стратегічних цілях підприємства, застосовується з розрахунку на довгострокову перспективу та охоплює кілька звітних періодів, поточне податкове планування виражає поточні цілі підприємства й здійснюється в одному звітному періоді. Такої класифікації дотримуються, зокрема, А. Бризгалін [34], Т. Козенкова [114], І. Соловійов [197].

І. Соловійов також розділяє податкове планування на пасивне й активне. До пасивного податкового планування (оптимізації) автор відносить "альтернативну оптимізацію, коли в податковому законодавстві існують дві чи більше норми, а питання більшої доцільності використання однієї з них знаходиться в компетенції грамотного фахівця організації чи фізичної особи – платника податків". До активного виду оптимізації І. Соловійов зараховує "специфічні методи планування діяльності організації, що полягають в активних, вольових діях її посадових осіб, спрямованих на мінімізацію податків" [197, с. 20 – 21].

Можна погодитися з авторами даної класифікації в тому, що податкове планування слід розмежувати на стратегічне й поточне. У той же час не цілком коректним представляється запропоноване І. Соловійовим розділення податкового планування на активне й пасивне, оскільки процес здійснення вибору наявних у законодавстві альтернатив можна зарахувати до активних дій платника податків. Пасивні ж дії щодо стандартного застосування пільгових норм законодавства доцільніше віднести до поняття обходу податків. Можна також відзначити, що в підході І. Соловійова не

враховується ряд інших ознак, за якими можливо класифікувати види податкового планування.

Д. Тихонов і Д. Шмельов пропонують іншу класифікацію видів податкового планування, в якій виділяють три види податкового планування: класичне, оптимізаційне, протизаконне [179, 206]. До класичного податкового планування автори відносять планування правильної і своєчасної сплати податків, до оптимізаційного – податкове планування з використанням пробілів та пільг існуючого законодавства, до протизаконного – податкове планування з використанням протизаконних методів із метою зменшення податкових платежів. Слід відзначити, що в розглянутій класифікації представлено не види податкового планування, а форми реалізації податкової політики підприємства, зокрема, бюджетування податків (класичне податкове планування), податкове планування (оптимізаційне податкове планування) та ухилення від сплати податків (протизаконне податкове планування).

Ряд фахівців розділяють податкове планування на корпоративне й індивідуальне [130, 200, 239]. До першого виду М. Лушнікова та А. Чудаков відносять податкове планування організацій, до другого – особисте чи сімейне податкове планування. А. Чудаков, О. Вилкова та М. Романовський виділяють також податкове планування на макрорівні, суб'єктом якого виступає держава, і податкове планування на мікрорівні, суб'єктами якого є юридичні й фізичні особи.

А. Погорлецкий і С. Сутирін в контексті міжнародного податкового планування розділяють корпоративне й індивідуальне планування. До корпоративного податкового планування автори відносять податкове планування корпорацій, до індивідуального – податкове планування суб'єктів, які не мають корпоративної структури.

Найбільш вичерпну класифікацію видів податкового планування запропоновано О. Вилковою й М. Романовським [48] та А. Єлісеєвим і А. Загороднім [72, 79] (табл. 3.2).

Необхідно відзначити, що О. Вилковою та М. Романовським було розроблено дворівневу класифікацію видів податкового планування. На першому рівні цими фахівцями було виділено такі види:

- 1) державне (планування на рівні держави);

- 2) корпоративне (на рівні суб'єктів господарювання);
- 3) індивідуальне (на рівні фізичних осіб).

Таблиця 3.2

Підходи до класифікації видів податкового планування

№ п/п	Підхід О. Вилкової й М. Романовського		Підхід А. Єлісєєва і А. Загороднього	
	Ознака класифікації	Види податкового планування (ПП)	Ознака класифікації	Види податкового планування (ПП)
1	2	3	4	5
1	територіальність	а) місцеве; б) міждержавне	сфера застосування	а) внутрішньодержавне; б) міждержавне
2	суб'єкт господарювання	а) ПП в комерційних організаціях; б) ПП в некомерційних організаціях	суб'єкт підприємництва	а) ПП, здійснюване фізичними особами (громадянами-підприємцями); б) ПП, здійснюване юридичними особами
3	повнота охоплення об'єктів	а) повне; б) тематичне (фрагментарне)	обсяг охоплення господарської діяльності	а) ПП фінансово-господарської діяльності підприємства загалом; б) ПП окремого виду господарської діяльності підприємства; в) ПП реалізації окремого підприємницького проекту
4	стадії фінансово-виробничого циклу підприємства	а) на стадії створення підприємства; б) у період існування підприємства; в) у період ліквідації підприємства	етап функціонування підприємства	а) ПП на етапі створення підприємства; б) ПП, здійснюване в процесі функціонування підприємства; в) ПП операцій щодо ліквідації підприємства та розподілу його активів
5	спрямованість на перспективу	а) стратегічне ПП; б) поточне (оперативне) ПП	характер управлінських рішень	а) поточний податковий контроль; б) поточне ПП; в) стратегічне ПП
6	організаційно-правова форма	а) ПП в акціонерних товариствах; б) ПП в виробничих кооперативах і т. ін	організаційна структура суб'єкта підприємництва	а) індивідуальне; б) корпоративне
7	облік різних прогнозних варіантів зміни зовнішнього середовища і внутрішнього фінансово-господарського стану підприємства	а) динамічне; б) статичне	використання суб'єктом інструментів ПП	а) пасивне; б) активне

Закінчення табл. 3.2

1	2	3	4	5
8	мета діяльності суб'єкта господарювання	а) ПП, що здійснюється суб'єктами, які мають за мету одержання прибутку; б) ПП, що здійснюється суб'єктами, які не мають об'єктивно мети одержання прибутку	інструменти податкового планування	а) ПП, що базується на податкових пільгах; б) ПП з використанням податкових лазівок; в) ПП, в основі якого лежать спеціально розроблені схеми оптимізації податкових платежів
9	часова визначеність	а) довгострокове; б) річне; в) оперативне	-	-
10	розмір бізнесу	а) ПП на малих підприємствах; б) ПП на середніх підприємствах; в) ПП на великих підприємствах	-	-
11	об'єкт ПП	а) ПП діяльності підприємства в цілому; б) ПП структурних підрозділів; в) ПП окремих "центрів відповідальності"; г) ПП конкретних операцій	-	-
12	суб'єкти, які здійснюють ПП	а) ПП, яке здійснюється працівником бухгалтерії чи фінансового відділу підприємства; б) ПП, яке здійснюється силами спеціалізованого відділу підприємства; в) ПП, яке здійснюється зовнішніми консультантами	-	-
13	суб'єкти, які ініціюють ПП	а) зовнішнє — яке ініціюється засновниками; б) внутрішнє — яке ініціюється виконавчими органами організації	-	-
14	очікування, покладені на ПП	а) оптимістичне; б) песимістичне; в) реалістичне	-	-

Наведений в табл. 3.2 підхід О. Вилкової та М. Романовського виражає запропоновану авторами класифікацію корпоративного податкового планування (другий рівень податкового планування).

Необхідно відзначити, що, незважаючи на термінологічну різницю, деякі ознаки класифікації в наведених підходах, по суті, співпадають. Це, зокрема, стосується першої – п'ятої ознак класифікації. В той же час інші ознаки (шоста – восьма) відрізняються, і до того ж, О. Вилковою та М. Романовським виділено на шість ознак більше.

Слід погодитися з класифікацією видів податкового планування за ознаками територіальності (сфери застосування), суб'єкта господарювання (підприємництва), організаційної структури суб'єкта підприємництва, характеру управлінських рішень та інструментів податкового планування. Однак, приймаючи до уваги те, що податкове планування може застосовуватися також і до діяльності фізичних осіб, які до суб'єктів підприємницької діяльності не відносяться, у другій та третій з вищевказаних ознак замість терміна "суб'єкт господарювання (підприємництва)" вірніше було б застосувати термін "суб'єкт податкового планування".

Специфіка етапів функціонування підприємства враховується в процесі реалізації стратегічного й поточного планування, і тому окреме розмежування видів податкового планування за ознакою "стадії фінансово-виробничого циклу підприємства (етап функціонування підприємства)" вважається не цілком виправданим.

Слід погодитися з класифікацією видів податкового планування за ознаками територіальності (сфери застосування), суб'єкта господарювання (підприємництва), організаційної структури суб'єкта підприємництва, характеру управлінських рішень та інструментів податкового планування. Однак, приймаючи до уваги те, що податкове планування може застосовуватися також і до діяльності фізичних осіб, які до суб'єктів підприємницької діяльності не відносяться, у другій та третій з вищевказаних ознак замість терміна "суб'єкт господарювання (підприємництва)" вірніше було б застосувати термін "суб'єкт податкового планування". Специфіка етапів функціонування підприємства враховується в процесі реалізації стратегічного й поточного планування, і тому окреме розмежування видів податкового планування за ознакою "стадії фінансово-виробничого циклу підприємств-

ва (етап функціонування підприємства)" вважається не цілком виправданим.

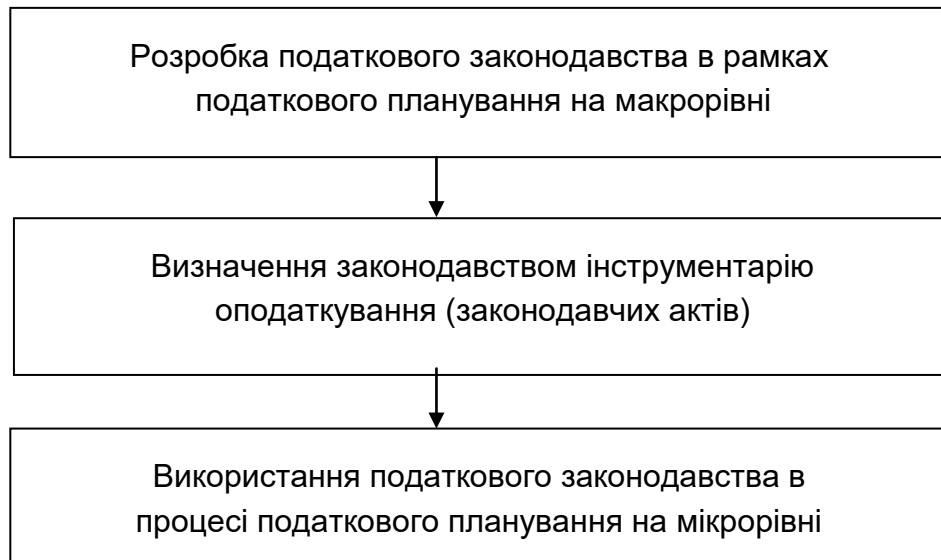
Запропонований О. Вилковою та М. Романовським підхід щодо класифікації видів податкового планування на дворівневій основі представляється доцільним, однак, приймаючи до уваги подібність методики індивідуального та корпоративного податкового планування, має сенс їх об'єднати на першому рівні. Аналіз запропонованої цими авторами класифікації видів податкового планування на другому рівні дозволяє зробити наступні висновки. Розмежування видів податкового планування за метою діяльності й організаційно-правовою формою суб'єкта господарювання уявляється не виправданим, оскільки загальна методика податкового планування за цими ознаками не відрізняється. Зовнішнє та внутрішнє середовище підприємства знаходиться в постійному русі, змінюється в різних часових інтервалах, і для отримання ефективних результатів необхідно здійснювати постійний аналіз і коригування податкових планів в залежності від негативних змін факторів середовища. Тому не цілком виправданим можна визнати окреме виділення авторами статичного податкового планування, яке припускає відсутність проведення даної процедури, оскільки виходячи з принципів гнучкості й перспективності, податкове планування має носити динамічний характер. Враховуючи ж те, що розбіжностей у методиці податкового планування в залежності від суб'єктів, які ініціюють і здійснюють податкове планування, їхніх очікувань і розміру бізнесу немає, розділяти податкове планування за даними ознаками також уявляється недоцільним. Що ж стосується критерію територіальності, то має сенс місцеве податкове планування класифікувати як внутрішньодержавне.

Стосовно підходу А. Єлісеєва й А. Загороднього, то можна зауважити, що, оскільки поточний контроль є однією зі складових частин податкового планування, окреме його виділення представляється дискусійним. Аналогічний висновок можна зробити і відносно виділення податкового планування, в основі якого лежать спеціально розроблені схеми оптимізації податкових платежів, оскільки податкові схеми базуються на пільгах і "лазівках" податкового законодавства.

Таким чином, класифікацію видів податкового планування передбачається за доцільне здійснити на дворівневій основі в такий спосіб. На першому рівні слід відокремити податкове планування, яке здійснюється державою, на другому – податкове планування, що застосовується суб'єктами оподаткування – фізичними і юридичними особами.

Концептуальні основи **державного податкового планування** визначає податкове планування на макрорівні, в процесі здійснення якого, зокрема, розробляється податкове законодавство. На мезорівні, в межах розроблених на макрорівні граничних ставок місцевих податків, встановлюються конкретні їх розміри в розрізі регіонів, тобто відбувається уточнення норм місцевого законодавства, прийнятого на макрорівні. І оскільки цільові установки податкового планування на мезорівні і макрорівні співпадають, в запропонованій класифікації передбачається доцільним їх об'єднати, і в подальшому під податковим плануванням на макрорівні розуміти також мезорівень. Податкове планування на макро- та мікрорівні відрізняється цілями й методикою здійснення. Зокрема, основною метою податкового планування на макрорівні виступає забезпечення безоплатного вилучення до бюджетної системи держави частини валового внутрішнього продукту (ВВП) у вигляді податків [59], а ціль податкового планування на мікрорівні — оптимізація податкових платежів для підвищення фінансової стійкості суб'єктів господарювання.

Податкове планування на макрорівні можна охарактеризувати як комплекс заходів держави, спрямований на розробку оптимальної системи оподаткування, що стимулює максимальне надходження податкових платежів до бюджету держави. Оскільки однією з функцій податків виступає фіскальна, на практиці податкове планування на макрорівні найчастіше асоціюється лише з максимальним вилученням податкових платежів до бюджету і протиставляється податковому плануванню на мікрорівні. Однак, незважаючи на наявність певних розходжень, між ними існує функціональний взаємозв'язок, який ще вивчено недостатньо. Зокрема, взаємозв'язок податкового планування на макро- та мікрорівні здійснюється за допомогою їх інструментарію, яким виступає податкове законодавство (рис. 3.8).

Рис. 3.8. Взаємозв'язок податкового планування на макро- та мікрорівні

У процесі податкового планування (ПП) на макрорівні розробляється податкове законодавство, яке, на думку вітчизняних і закордонних фахівців, повинне сприяти оптимальному й ефективному розвитку економіки, сприянню притоку інвестицій [85, 179, 237] і надалі виступає інструментарієм податкового планування на мікрорівні. На мікрорівні податкове планування, яке здійснюється суб'єктами господарювання, можна класифікувати за такими критеріями.

1. За сферою застосування:

а) внутрішньодержавне — податкове планування діяльності суб'єктів господарювання, здійснюваної в рамках однієї держави;

б) міждержавне — податкове планування, предметом якого є зовнішньоекономічні операції суб'єкта податкового планування.

2. За суб'єктом податкового планування:

а) корпоративне — податкове планування, яке здійснюється суб'єктами підприємницької діяльності, що входять в одну корпоративну структуру. При цьому для цілей наведеної класифікації в корпоративну структуру слід включати всі структури, які безпосередньо беруть участь у податковому плануванні, незалежно від наявності документально оформленої організаційної підпорядкованості. Наприклад, корпоративною структу-

рою буде вважатися підприємство і приватний підприємець, який застосовує спрощену систему оподаткування і діяльність якого використовується для оптимізації податкових платежів;

б) індивідуальне — податкове планування, що здійснюється суб'єктами підприємницької діяльності, які не мають корпоративної структури.

3. За характером управлінських рішень:

а) стратегічне — податкове планування, що ґрунтується на реалізації стратегічних цілей діяльності суб'єкта податкового планування і здійснюється протягом тривалого періоду функціонування суб'єкта податкового планування;

б) поточне — податкове планування, що застосовується в процесі поточної діяльності підприємства з розрахунку на короткий період часу функціонування суб'єкта податкового планування.

4. За інструментарієм:

а) податкове планування з застосуванням податкових пільг;

б) податкове планування з застосуванням "лазівок" податкового законодавства.

Загальноприйнятого визначення поняття "лазівок" податкового законодавства на даний момент не існує. Наприклад, на думку Д. Тихонова, "лазівки" — це окремі норми чи сукупність норм податкового законодавства, нестандартне застосування яких дозволяє істотно зменшити податкову базу конкретних податків [205, с. 165 – 166]. Можна погодитися з цим визначенням, однак, приймаючи до уваги широкий зміст фрази "істотне зменшення податкової бази конкретних податків" доцільніше використовувати замість неї термін "пільговий порядок оподаткування". Враховуючи вищесказане, **"лазівки" податкового законодавства** можна визначити як норми податкового законодавства, нестандартна комбінація яких дозволяє суб'єктам господарювання застосовувати пільговий порядок оподаткування. Під пільговим порядком оподаткування в даному випадку мається на увазі порядок, при якому суб'єкт господарювання сплачує меншу суму податків у порівнянні з базовим варіантом оподаткування.

Схематично запропоновану класифікацію видів податкового планування можна представити таким чином (рис. 3.9).

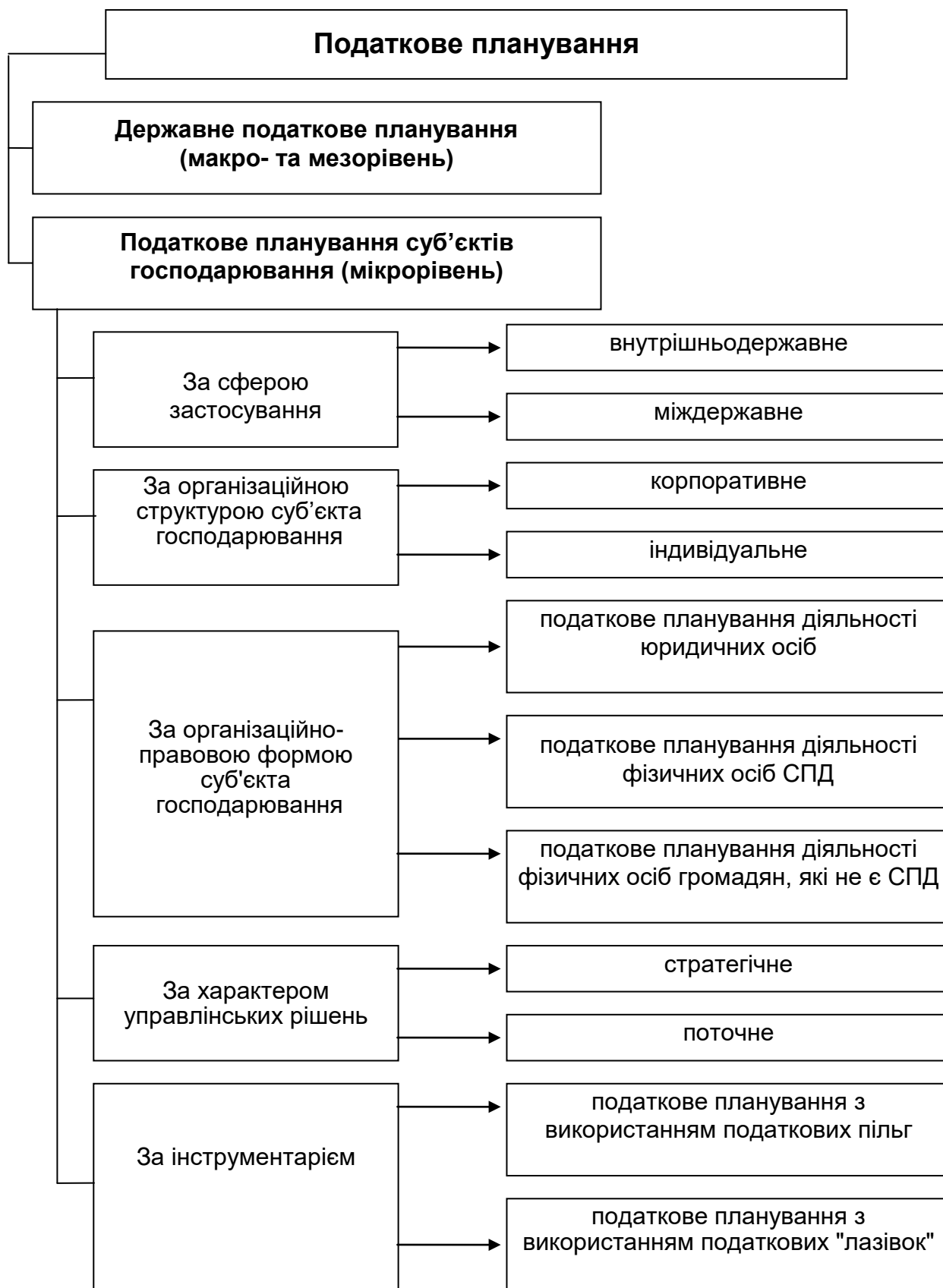

Рис. 3.9. Класифікація видів податкового планування

Наведені в класифікації види податкового планування ґрунтуються на єдиних принципах здійснення податкового планування, інструментарії та методиці реалізації. У той же час ці види розрізняються за специфікою використання спеціальних методів податкового планування на стадії підбору альтернативних варіантів оподаткування.

Процес податкового планування виконується в певній логічній послідовності, у зв'язку з чим можливо виділити ряд етапів його здійснення.

Аналіз літератури виявив два концептуальних підходи до цієї проблеми. У першому з них виділення етапів податкового планування здійснюється на основі змістовних характеристик заходів податкового планування, у другому — виходячи з логіки внутрішньої побудови процесу податкового планування.

Більшість фахівців, які дотримуються першого підходу, до етапів податкового планування відносять:

1) вибір вигідного розташування підприємства і його структурних підрозділів;

2) вибір організаційно-правової форми і профілю підприємницької діяльності підприємства;

3) вивчення можливостей правильного використання пільг, зниження обсягів податкових платежів;

4) вибір раціонального, з податкової точки зору, розміщення фінансових активів підприємства та його інвестиційної політики.

Таке визначення етапів податкового планування наводять, зокрема, О. Вилкова та М. Романовський [48], С. Жестков [77], М. Лушнікова [130]. Аналогічний підхід висловлюють також С. Любавський [133], Л. Ходов та В. Худолєєв [232], які відносять етапи податкового планування до напрямків податкового планування.

Інші підходи до визначення етапів податкового планування на підприємстві наведено у табл. 3.3.

Серед представлених підходів вважається за доцільне виділити пропозицію Т. Козенкової щодо розділення етапів стратегічного та оперативного (поточного) податкового планування та пропозицію В. Муравйова, яким за основу етапів податкового планування було прийнято етапи внутрішньофірмового планування підприємства.

Етапи податкового планування

Автори	Етапи податкового планування	
1	2	
А. Кривова-тиг та А. Кізіма [122]	<ol style="list-style-type: none"> 1) формування мети і завдань, визначення сфери виробництва та обігу, напрямів господарської діяльності підприємства; 2) врахування регіональних особливостей в оподаткуванні фінансово-господарської діяльності; 3) вибір однієї з існуючих організаційно-правових форм підприємницької діяльності; 4) регулювання бази оподаткування; 5) виявлення можливостей зменшення бази оподаткування за рахунок прямих податкових пільг; 6) врахування непрямих податкових пільг; 7) аналіз усіх можливих форм угод (договорів), які плануються у фінансово-господарській діяльності підприємства, з точки зору оптимізації сукупних податкових платежів і отримання максимального прибутку; 8) оцінка ризику здійснення податкових правопорушень; 9) приведення бухгалтерського обліку і звітності у відповідність до діючих норм; 10) складання і контроль за виконанням податкового календаря; 11) раціональне розміщення активів і прибутку підприємства; 12) планування сум податкових платежів у майбутньому періоді; 13) оцінка ефективності податкового планування на підприємстві 	
Т. Козенкова [114]	<p><i>Стратегічне податкове планування:</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1) визначення цілей і задач організації, сфери виробництва та обігу, напрямів діяльності; 2) вибір організаційно-правової форми і форми власності; 3) визначення структури; 4) вибір місця розташування організації і її структурних підрозділів; 5) формування податкової облікової політики підприємства. <p><i>Оперативне податкове планування:</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1) розрахунок, аналіз і управління базами оподаткування за різними групами податків; 2) аналіз наданих законодавством податкових пільг і оцінка ефективності їх застосування; 3) визначення оптимальних варіантів податкового та бухгалтерського обліку; 4) складання планів податкових платежів, податкових календарів; 5) аналіз, з точки зору податкових наслідків, поточних господарських та фінансових операцій на стадії складання угод і визначення оптимальної форми угоди; 6) визначення раціональних напрямів розміщення активів і прибутку підприємства. 	
Д. Тихонов [206]	<ol style="list-style-type: none"> 1) аналіз господарської діяльності підприємства; 2) визначення основних податкових проблем; 3) пошук шляхів вирішення податкових проблем; 4) розробка і планування податкових схем; 5) підготовка та реалізація податкових схем; 6) включення результатів у звітність і очікування реакції контрольних органів 	

1	2
Л.Марцувел-вич [138]	1) аналіз усіх можливих існуючих пільг; 2) складання інформації щодо різних форм угод, договорів, контрактів на предмет обсягу зв'язаних з ними податкових ви- плат; 3) збір інформації відносно припустимих варіантів розміщення інвестицій грошових коштів та інших активів
А.Слісєєв та А. Заго-родній [79]	1) вивчення податкового законодавства та законних методів зменшення податкового тягара; 2) вибір правової та організаційної форми підприємства; 3) виявлення напрямів діяльності підприємства, які дозволяють мінімізувати податкові платежі внаслідок застосування різ- них ставок оподаткування; 4) виявлення можливостей зменшення бази оподаткування через використання податкових пільг; 5) виявлення шляхів оптимального використання обігових коштів та розміщення отриманого прибутку; 6) врахування регіональних можливостей й непрямих податкових пільг; 7) визначення методичних принципів податкового планування на підприємстві; 8) економічна оцінка ефективності розробленої податкової політики.
В.Муравйов [144]	1) організаційно-підготовчий — визначається формуванням апарату, який організує роботу зі складання плану і підготовлює умови для його реалізації; 2) дослідницький — виконуються основні дослідження, в тому числі діючого податкового законодавства, що передують складанню плану; 3) планово-розробний — складається план; 4) основний етап — складений план реалізується.
О. Кірш [104]	1) аналіз; 5) аналіз наслідків застосування; 2) використання аналогів; 6) остаточний висновок; 3) створення нових способів (творчий елемент); 7) оформлення результатів; 4) конкретизація; 8) впровадження
Ю.Забаренко	1) встановлення цілей діяльності підприємства; 2) діагноз проблем та можливостей підприємства, вдосконалення цілей підприємства; 3) розробка різних варіантів вирішення проблеми або використання можливостей; 4) аналіз вірогідних наслідків в кожному з позначених варіантів; 5) вибір найбільш доцільного варіанту рішення; 6) планування — перехід від опису того, що необхідно виконати, до опису того, як це необхідно виконати за допомогою графіків, бюджетів, розподілу завдань між виконавцями; 7) зв'язок та управління — доведення планів до учасників підприємства; 8) зміни та прогнозування окремих результатів, зіставлення їх з позначеними цілями; 9) оцінка тенденцій та важливих змін, що відбуваються як у середині організації, так і в зовнішній економіці; 10) повторення усього циклу та його окремих етапів

Поєднання вищенаведених підходів на основі етапів внутрішньофірмового планування дозволяє виділити такі етапи податкового планування (рис. 3.10).

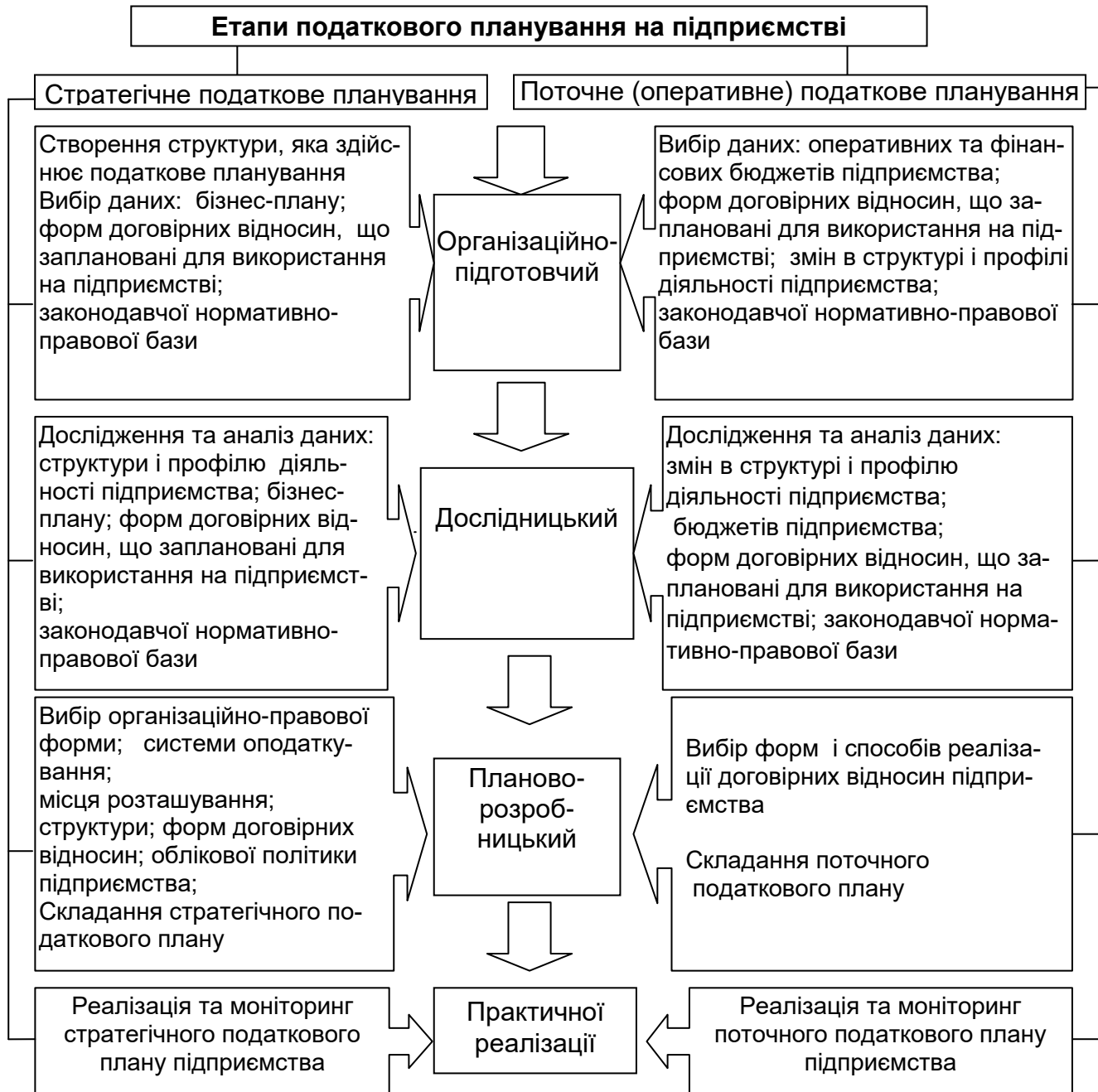

Рис. 3.10. Етапи податкового планування на підприємстві

Наведені на рис. 3.10 види податкового планування ґрунтуються на єдиних принципах здійснення податкового планування, інструментарії та методиці реалізації. У той же час вони розрізняються за специфікою ви-

користання спеціальних методів податкового планування на стадії підбору альтернативних варіантів оподаткування.

Крім того, між вищевказаними видами податкового планування існують розбіжності в аспекті змістовних характеристик, оскільки основною метою стратегічного податкового планування виступає визначення глобальних, стратегічних напрямків оптимізації податкових платежів, а поточне (оперативне) планування передбачає здійснення заходів з оптимізації податкових платежів за окремими формами договірних відносин, які використовуються у поточній діяльності підприємства.

3.4. Оптимізація в податковому плануванні

Одним із основних понять податкового планування є оптимізація. Цілком зрозуміло, що встановлення правил гри на податковому полі – прерогатива держави, а тому платник податків не може самостійно змінити на свою користь (тобто в певному сенсі оптимізувати) правила справляння податків і зборів. Щодо суб'єкта господарювання, то і система оподаткування, і податкове законодавство є зовнішнім середовищем, впливати на яке підприємство може тільки опосередковано. Тому головним завданням платника податків є пристосування до існуючих умов оподаткування та ослаблення (нейтралізація) його негативного впливу на фінансові результати діяльності.

При цьому на практиці досить часто застосовують різні терміни: **«податкова оптимізація», «оптимізація оподаткування», «оптимізація податкових наслідків господарських операцій»**. Незважаючи на деякі термінологічні відмінності (перші два терміни мають більш загальний характер і відносяться не до конкретної операції платника, а до діяльності підприємства загалом), у всіх трьох випадках йдеться про одне й те саме – про вибір у рамках податкового планування такого варіанту організації та ведення господарської діяльності (з безлічі альтернатив), який забезпечує найкращий кінцевий фінансовий результат за рахунок раціональної податкової політики підприємства та ефективного використання податкових інструментів у межах чинного законодавства.

Ще одним терміном, доволі розповсюдженим, є «**мінімізація оподаткування**» (мінімізація податкових платежів, або мінімізація податкових зобов'язань). На відміну від податкової оптимізації цей термін має, по-перше, більш вузьку сферу застосування (у деяких випадках оптимальним варіантом діяльності підприємства може виявитися і той, який передбачає збільшення абсолютної суми податкових платежів, але при цьому дозволяє знизити загальне податкове навантаження на підприємство), а по-друге, яскраво виражений негативний імідж в очах контролюючих органів і практично однозначно прирівнюється ними до ухилення від оподаткування (слово «мінімізатори» – суб'єкти господарювання, які мінімізують свої податкові платежі – набуло вже негативного забарвлення).

Крім того, якщо розуміти цей термін буквально, виходить, що ідеальним варіантом є нульове значення податкових зобов'язань, яке може бути досягнуте в тому числі й за умов повного припинення господарської діяльності та розпродажу наявного майна підприємства. А такий підхід зовсім не відповідає господарським цілям платника податків і взагалі є несумісним з підприємницькою діяльністю.

Тому мінімізацію податкових платежів слід розглядати лише як один із варіантів податкової оптимізації, застосування якого можливе тільки у певних межах і за обов'язкового дотримання інших основних умов. Таким чином, податкова оптимізація, яка є основою податкового планування, — це поняття більш широке, ніж законна мінімізація оподаткування, в якій кінцевий фінансовий результат господарської діяльності має другорядне значення.

Негативне ставлення до термінів «мінімізація» та «оптимізація» в оподаткуванні пов'язане з доволі поширеною думкою про їх ідентичність ухиленню від оподаткування. Такий підхід особливо характерний для контролюючих органів, проте змішування цих термінів абсолютно неприпустиме.

Річ у тім, що у світовій практиці використовують три терміни, які відображають можливі варіанти дій платника податків, що дозволяють зменшити його податкові платежі:

обхід (уникнення) податків (tax avoidance) — уникнення отримання доходів у формах, з якими законодавство пов'язує зобов'язання зі

сплати податків. Цей варіант передбачає вибір суб'єктом господарювання такої лінії господарської поведінки, коли він або не є суб'єктом оподаткування, або одержує виключно неоподатковувані доходи, або його діяльність не підлягає оподаткуванню. Обхід податків може здійснюватися як із порушенням законодавства (ухилення від сплати податків), так і виключно законними методами (оптимізація оподаткування у рамках податкового планування);

ухилення від сплати податків (tax evasion), що є податковим правопорушенням з використанням заборонених законодавством прийомів. Найбільш типовими способами ухилення від сплати податків є: здійснення підприємницької діяльності без реєстрації; наведення податкового обліку; неправомірне використання платниками податкових пільг; несвоєчасна або неповна сплата податків; приховування доходів; неподання або неповне подання документів, необхідних для своєчасного обчислення і сплати податків;

оптимізація податкових платежів у рамках податкового планування (tax planning). У разі використання цього варіанту платниками податків проводиться активна податкова політика, спрямована на мінімізацію негативного впливу оподаткування методами, які не суперечать законодавству.

Отже, існує чіткий критерій розмежування оптимізації у рамках податкового планування» та ухилення від сплати податків — відповідність застосовуваних методів та інструментів чинному законодавству. І якщо оптимальний (з погляду платника податків) варіант здійснення господарської діяльності не пов'язаний з податковими правопорушеннями, така оптимізація не може бути класифікована як ухилення від оподаткування.

Такої самої думки і Держкомпідприємництва України. У листі від 12.11.2001 р. № 2-221/6704 на підставі аналізу практики господарських судів України Держкомпідприємництва зробив висновок про те, що угода, спрямована на оптимізацію оподаткування, розвиток підприємництва, не визнається недійсною, і тим більше не є такою, що суперечить інтересам держави. Так, зокрема, дотримання принципу *«управління підприємствами має бути спрямовано на збереження діяльності підприємств у*

спрощеній системі оподаткування» не є способом ухилення від сплати податків, зборів та інших обов'язкових платежів.

Використання оптимізаційних підходів у податковому плануванні вимагає чіткого визначення критеріїв та обмежень податкової оптимізації. У кожному конкретному випадку критерії оптимальності варіанту здійснення господарської діяльності і ті обмеження, в рамках яких повинен знаходитися оптимальний варіант, визначаються самим платником. Єдиним загальним обмеженням за будь-яких критеріїв оптимальності є чітке дотримання норм законодавства.

Найбільш поширеним є вибір ***мінімуму податкових платежів суб'єкта господарювання протягом податкового періоду*** як критерію оптимізації. Саме такий підхід відповідає розглянутому вище терміну «мінімізація оподаткування». Він дійсно має право на існування, проте без запровадження додаткових обмежень позбавлений економічного сенсу. Так, наприклад, зниження податкових платежів підприємства з податку на прибуток може бути досягнуто шляхом збільшення адміністративних витрат або виплат з оплати праці працівників за тої самої величини валового доходу. У разі мінімізації податкових платежів з ПДВ одним із варіантів може бути скорочення обсягу оподатковуваних операцій щодо поставки товарів (робіт, послуг). Разом з тим і в першому, і в другому випадку кінцеві фінансові результати, заради яких, власне, і здійснюється підприємницька діяльність, погіршуватимуться, а значить, мінімум податкових платежів, що досягається в результаті таких заходів, ніяк не можна розглядати як оптимальний варіант.

Тому мінімум податкових платежів дійсно може бути критерієм податкової оптимізації, але тільки в разі встановлення додаткових обмежень, до яких можна віднести досягнення запланованого рівня кінцевого фінансового результату – чистого прибутку або чистого доходу (для фізичних осіб – суб'єктів підприємницької діяльності). Замість показника чистого прибутку можуть бути використані показники ефективності діяльності, зокрема рентабельність діяльності підприємства, або, в окремих випадках, – забезпечення запланованого обсягу продажів. У разі застосування такого підходу кращим (оптимальним) буде варіант організації господарської діяльності, коли один і той самий кінцевий результат (ви-

ражений обмеженням) досягається за мінімального рівня податкових платежів.

Недоліком такого критерію оптимальності є те, що цільовою функцією є не поліпшення фінансових показників підприємства, а скорочення однієї з груп його витрат — податкових платежів. Тому вказаний варіант податкової оптимізації у фінансовому менеджменті не розглядається як один із найбільш перспективних. Однак на практиці він може використовуватися для вирішення поточних завдань податкового планування окремих господарських операцій в умовах обмеженості фінансових ресурсів, а також для оцінки доцільності застосування альтернативних систем оподаткування (спрощеної системи та фіксованого податку).

За критерій оптимізації може бути також взято **мінімум податкових платежів за весь період функціонування підприємства (проектний підхід)**. Відмінність цього критерію від попереднього полягає в тому, що розрахункова сума податкових платежів визначається не за конкретний звітний (податковий) період, а за весь період діяльності (або за інший доволі тривалий період, наприклад, за очікуваний період застосування спрощеної системи). При цьому як обмеження, за аналогією з першим критерієм, може бути використано певний рівень (абсолютний чи відносний) фінансового результату за відповідний період часу. Враховуючи те, що в такому варіанті оптимізації розглядається значна кількість або, принаймні, декілька податкових періодів, як обмеження може бути застосовано гранично допустиме співвідношення «податкові платежі – фінансовий результат» у кожному з податкових періодів протягом діяльності підприємства.

Недоліком проектного підходу до мінімізації оподаткування, крім перелічених вище, є те, що сума податкових платежів обчислюється, виходячи з умов оподаткування, які діють у момент розрахунку, що дає певну похибку, якщо враховувати динамічність українського податкового законодавства. Втім, незважаючи на це, такий підхід все-таки використовують на практиці в податковому плануванні на етапі створення суб'єкта господарювання.

Водночас використання як критерію оптимальності мінімуму абсолютної суми податкових платежів є не єдиним варіантом податкового

планування. Так, наприклад, критерієм може бути обрано **мінімум податкового навантаження або податкового тягара** (співвідношення суми податкових зобов'язань за всіма податками і зборами та валового доходу, бухгалтерського прибутку підприємства або доданої вартості).

Цей якісний критерійний показник має беззаперечні переваги перед абсолютними показниками податкових платежів. По-перше, він дозволяє поєднати в одному критерії результуючий показник діяльності підприємства з податковими витратами, що відповідають такому результату. По-друге, в цьому випадку на вибір оптимального варіанту не впливає зміна масштабів діяльності, які не завжди залежать від підприємства.

Як обмеження у даному випадку може бути застосовано мінімально допустимий рівень чистого прибутку, валового доходу або обсягу продажів (що забезпечує збереження конкурентних позицій підприємства при відносному зменшенні податкових платежів).

Необхідно наголосити, що під час використання критерію податкового навантаження (податкового тягара) оптимальному варіанту не завжди відповідатиме найменша сума податкових зобов'язань. Найкращим може виявитися варіант організації господарської діяльності, коли податкові зобов'язання збільшуються порівняно з базовим варіантом, але темпи їх зростання не перевищують темпу зростання результуючого фінансового показника, що використовується в знаменнику формули розрахунку податкового навантаження (валовий дохід, бухгалтерський прибуток або додана вартість).

Наступним критерієм оптимальності в податковому плануванні може бути **забезпечення рівномірності формування податкових зобов'язань відповідно до наявних фінансових ресурсів** (логістичний підхід, що ґрунтується на фінансових потоках). Використання такого критерію пов'язане з відмінністю в характері формування, з одного боку, податкових платежів, які жорстко прив'язані до визначених законодавством календарних дат, а з іншого – доходу і витрат підприємства, дата виникнення яких залежить не від норм податкового законодавства, а від умов господарських договорів, кон'юнктури ринку та інших обставин (як зовнішніх, так і внутрішньовиробничих).

У результаті в платника виникає потреба акумулювання коштів для сплати податків до певної дати. Тому предметом такої податкової оптимізації може служити «підгонка» сум податкових зобов'язань під реальні фінансові можливості підприємства. Так, наприклад, оприбуткування товарів, оплата яких буде здійснена в наступному податковому періоді, у разі використання їх у господарській діяльності дозволяє покупцеві збільшити валові витрати і, відповідно, компенсувати різке збільшення суми податку на прибуток у поточному податковому періоді.

За такого критерію оптимальності обмеженням може виступати фіксована на дату сплати податків і зборів кількісна величина, яка характеризує потік власних коштів підприємства як результуюча потоків доходів і витрат, або запланований рівень чистого прибутку протягом тих податкових періодів, які відповідають горизонту податкового планування.

І, нарешті, як критерій оптимальності податкового планування може бути використано **максимум будь-якого з наведених вище показників, що відображають фінансовий результат**. При цьому обмеженням може виступати гранична сума сплачуваних податків або, що є більш коректним, гранично допустима (з погляду підприємства) величина податкового навантаження. Власне кажучи, такий підхід відповідає оптимізації фінансового стану підприємства, а податкові фактори розглядаються виключно як обмеження. Проте використання такого формулювання оптимізаційного завдання все-таки відповідає розумінню податкового планування і податкової оптимізації, а, з погляду реалізації господарських цілей підприємства, саме зазначений варіант є найбільш прийнятним і доцільним.

Розглянуті критерії є статичними, а процедура оптимізації полягає в такому. Розрахунки фінансових показників і податкових зобов'язань проводяться окремо для кожного альтернативного варіанту. Ті варіанти організації господарської діяльності, які не відповідають установленому рівню обмежень, відкидаються, а решта сортується за критерійною ознакою. Найкращий за обраним критерієм варіант з цієї групи і є оптимальним. Наступні за рейтингом варіанти розглядаються як запасні у випадку неможливості реалізації оптимального.

Критерії оптимальності в податковому плануванні можуть мати не лише статичний, а й динамічний характер. Як приклад наведемо використання критеріального показника, що визначається як ***приріст податкових платежів на одиницю приросту фінансового результату***. Оптимальний варіант у цьому випадку відповідає мінімуму критеріального показника. Цей критерій відрізняється від податкового навантаження тим, що і в чисельнику, і в знаменнику формули стоять відносні показники, що передбачає порівняння кожного з варіантів організації господарської діяльності, які відповідають установленим обмеженням, з базовим варіантом. Обмеженням при такому підході може слугувати гранично допустимий мінімальний рівень чистого прибутку, доходу або рентабельності діяльності підприємства.

Перелік підходів до встановлення критеріїв податкової оптимізації можна продовжити, адже вони залежать від цілей підприємства, які визначаються його загальною стратегією і тактикою, а також від конкретних умов господарювання, інтересів засновників тощо. Аналогічна ситуація з обмеженнями, які можуть бути як універсальними (прийнятний рівень ризику), так і дуже специфічними (наприклад, обмеженням може бути вимога здійснення певних операцій тільки в межах групи взаємопов'язаних підприємств та ін.).

Проаналізовані вище підходи до податкової оптимізації базуються на використанні одного критерію та системи обмежень. Разом з тим на вищому рівні податкового планування застосовують і багатокритеріальні оптимізаційні підходи, що передбачають вибір оптимального варіанту (з усіх, які відповідають установленій системі обмежень) за двома чи більше критеріями. Так, зокрема, виходячи зі спеціальних принципів податкового планування, у такій системі критеріїв разом з одним із описаних вище може бути використано мінімум ризиків, пов'язаних з податковим плануванням та оптимізацією. Запровадження такого додаткового критерію пов'язано з тим, що результат податкової оптимізації має імовірнісний характер, і завжди існує ризик непередбачених втрат, пов'язаних з реалізацією відповідних заходів.

Цілком зрозуміло, що при такому підході оптимальний (за критерієм, наприклад, максимуму чистого прибутку підприємства) варіант орга-

нізації господарської діяльності може бути неприйнятним для підприємства з тієї причини, що рівень ризику неотримання очікуваного результату у разі його реалізації досягає 80%, а ризиковість наступного за рейтингом варіанту оцінюється у 25%.

Використання багатокритеріальної оптимізації із застосуванням як одного з критеріїв мінімуму ризиків, пов'язаних з податковим плануванням, на практиці ускладнено через відсутність відпрацьованої методики кількісної оцінки цієї групи ризиків. Тому особливого значення набуває якісна (експертна) оцінка, яка вимагає чіткого розуміння видів та суті ризиків у податковому плануванні.

3.5. Ризики в податковому плануванні

Як і багато інших сфер діяльності, податкове планування піддається впливу ризиків.

Насамперед, слід зазначити, що на сьогоднішній день дослідження існуючих розробок виявило неоднозначність підходів до визначення терміна "ризик".

Так існують різні підходи до того, зв'язаний ризик тільки з негативними наслідками чи з будь-якими наслідками. На сьогоднішній день виділяють дві теорії ризику: класичну, представниками якої є Дж. Міль і І. Сеньйор, і неокласичну, представниками якої виступають А. Маршал, А. Пігу, Дж. Кейнс [108].

Класична теорія розглядає ризик як ймовірність одержання збитків і витрат від обраного рішення і стратегії діяльності, а неокласична – як ймовірність відхилення від поставлених цілей. З позицій податкового планування представляється більш виправданим підхід класичної теорії до визначення ризику.

Термін "ризик" має негативний характер, що, зокрема, виявляється в можливості одержання збитків. Асоціація ризику з прибутком уявляється дуже спірною. Якщо з'являється можливість отримати прибуток без будь-яких негативних наслідків, то така ситуація не може вважатися ризиковою, за винятком одного випадку. З погляду прогнозування будь-яке відхилення від прогнозу в кращу чи гіршу сторону розглядається як деяке

негативне явище. Тому тільки ризик прогнозування зв'язаний як з можливістю виникнення збитків, так і з можливістю одержання прибутку. Таким чином, неокласична теорія, по суті, говорить лише про один різновид ризику – про ризик прогнозування.

Що ж до інших ризиків, то можна лише стверджувати, що можливість одержання прибутку, як правило, супроводжується ризиком одержання збитків, під якими варто також розуміти й упущену вигоду. Не ризик є причиною одержання прибутку, а підприємницька діяльність. А ризик усього лише є супутником цієї підприємницької діяльності. При цьому нерідко можливість одержання більшого прибутку супроводжується й великим ризиком.

Крім того, існують різні підходи відносно того, що з себе представляє ризик. Для цього потрібно спочатку з'ясувати співвідношення таких понять, як ймовірність і невизначеність.

Економісти класичної школи ототожнювали ризик з невизначеністю. А представники неокласичної школи (Ф. Найт), навпаки, розділили ці категорії [47]. Відповідно до теорії американського економіста Ф. Найта ризик є результатом будь-якої діяльності, який можна виміряти за допомогою методів теорії ймовірності і закону великих чисел. У випадку неможливості подібних розрахунків результат діяльності є невизначеністю [20].

Тобто для прихильників теорії Ф. Найта різниця між ризиком і невизначеністю полягає в тому, що ризик супроводжується ймовірностними характеристиками неконтрольованих перемінних, а невизначеність – ні [240]. Слід зазначити, що в математичній теорії дослідження операцій розрізняють задачі прийняття рішень при наявності ризику й в умовах невизначеності, що збігається з підходом Найта.

Разом з тим такий розподіл представляється виправданим у математиці, де наявність чи відсутність точного значення ймовірності приводить до необхідності рішення різних задач. Однак у практичній діяльності наявність ризиків, як правило, не ставиться в залежність від можливості підрахунку ймовірності їх виникнення. Нерідко зустрічаються ситуації, зв'язані з ризиком, коли визначити ймовірність настання того чи іншого наслідку не представляється можливим. Як приклад можна привести ситуацію в податковому плануванні, коли існує можливість появи закону,

що збільшує ставку оподаткування, але підрахувати ймовірність появи цього законопроекту не представляється можливим. Говорити в даній ситуації про те, що платники зіштовхуються не з ризиком, а з ситуацією невизначеності, означало б зайве звужування поняття ризику.

Таким чином, можна погодитися з тим, що в недетермінованому середовищі існують дві ситуації: ймовірностная ситуація, коли можна підрахувати ймовірність настання тієї чи іншої події, і ситуація невизначеності, коли підрахувати ймовірність настання тієї чи іншої події не представляється можливим.

Ризик може існувати в обох ситуаціях, тому уявляється можливим визначити ризик як можливість, а не як імовірність.

У той же час можна відзначити, що ризик не охоплює ці ситуації цілком, оскільки вони можуть не супроводжуватися якими-небудь негативними наслідками. Тобто про ризик можна говорити тільки в тих ситуаціях ймовірності і невизначеності, у тих станах недетермінованого середовища, при яких можуть виникати негативні наслідки.

У деяких визначеннях ризик зв'язується з діяльністю. Так, з позиції Ф. Найта, ризик є результатом діяльності, а В. Гранатуров вважає, що ризик це – “діяльність, зв'язана з подоланням невизначеності в ситуації неминучого вибору, у процесі якої мається можливість кількісно і якісно оцінити ймовірність досягнення передбачуваного результату, невдачі і відхилення від мети” [55, с. 7].

Зустрічаються також визначення ризику як причини чи події. Наприклад, О. Грунін і С. Грунін вважають, що “під фактором ризику в бізнесі розуміється причина, рушійна сила, здатна породити небезпеку чи призвести до втрати, збитку” [56, с. 51], а Н. Чубів приводить наступне визначення: “Ризик – це подія чи група родинних випадкових подій, що наносять збиток об'єкту, який володіє даним ризиком” [233, с. 11].

Визначення ризику як діяльності чи її результату уявляється спірним, оскільки ризик може існувати й при її відсутності. Визначати ризик як причину небезпеки не цілком коректно, тому що не ризик є причиною небезпеки, а конкретні явища. З огляду ж на те, що ризик може існувати незалежно від самого факту настання чи ненастання події, викликає певний сумнів також визначення ризику як події.

Виходячи з вищесказаного, найбільш доречним представляється визначення ризику І. Балабанова, який визначив ризик як "можливу небезпеку втрат, що впливає зі специфіки тих чи інших явищ природи і видів діяльності людини" [25, с. 439], з урахуванням того, що під втратами слід мати на увазі будь-які небажані для суб'єкта наслідки, включаючи упущену вигоду, виникнення додаткових обмежень, відхилення від спрогнозованих чи запланованих результатів, а також настання інших, більш проблемних ризиків. Реалізацією ризику варто вважати настання таких втрат.

Слід зазначити, що, по суті, ризики розподіляються на два види: елементарні і складні.

При реалізації елементарного ризику у суб'єкта ризику не тільки виникають втрати, але одночасно відбувається перетворення одного елементарного ризику в інший елементарний ризик. Ланцюжок з декількох елементарних ризиків утворює складний ризик.

З числа елементарних ризиків можна виділити ризики, що трансформуються. При реалізації ризиків, що трансформуються, виникає тільки така втрата, як перетворення ризику, що трансформується, в інший, більш небезпечний елементарний ризик.

Ризик може характеризуватися двома величинами:

якісна характеристика ризику – це ймовірність настання негативної події;

кількісна характеристика ризику – це сума збитків, що може виникнути в результаті настання такої події.

Що ж стосується варіативності ризику, то, з погляду автора, вона може бути характеристикою тільки одного виду ризику – ризику прогнозування.

Характеристики ризику можуть оцінюватися трьома групами методів:

- 1) математичними (апріорними);
- 2) статистичними (апостеріорними);
- 3) експертними (естиматичними) [47].

Перші дві групи методів іноді також називають об'єктивними, а третю – суб'єктивною.

Математичні методи засновані на обчисленні ймовірності за допомогою розрахунку можливих комбінацій подій (класична і геометрична ймовірність). Основною проблемою при їх використанні є те, що в багатьох ситуаціях вони просто незастосовні.

Статистичні методи засновані на обробці вже наявного масиву подій статистичними методами (обчислення статистичної ймовірності).

При використанні статистичних методів в основному використовуються такі показники, як:

- середнє значення,
- дисперсія,
- середньоквадратичне відхилення,
- коефіцієнт варіації.

Незважаючи на об'єктивність статистичних методів, їх застосування представляється складним. По-перше, найчастіше відсутні необхідні статистичні дані, а додатковий збір такої інформації є або неможливим, або таким, що потребує значних додаткових витрат. По-друге, статистичні методи часто не враховують динамічно змінюване середовище, при якому вищезгадані показники змінюються в часі дуже швидко і їх середній рівень є хитливим. По-третє, статистичні методи не враховують якісні зміни середовища, в результаті яких дані можуть стати непорівнянними. А такі зміни можуть відбуватися досить часто.

При експертному визначенні ризику використовуються суб'єктивні оцінки експертів. Експертні методи можна використовувати набагато ширше, ніж статистичні, але вони мають один істотний недолік: суб'єктивність сприйняття ризику експертами. Характеристики ризику настання негативної події слід визначати з урахуванням ймовірності ризику помилки експерта. Тобто при експертному методі з'являється додатковий ризик суб'єктивного характеру.

Визначення податкових ризиків знаходиться в тісному зв'язку зі сферою їх прояву (рис.3.11).

Приймаючи до уваги те, що ризики в податковому плануванні є однією зі складових ризиків підприємства, їхнє визначення слід формулювати на основі обраного підходу до виділення критеріїв класифікації ризиків у цілому.

Рис. 3.11. Класифікація податкових ризиків за функціональною ознакою

У цьому зв'язку можна погодитися з позицією Н. Хохлова [233, с.13 – 15] відносно того, що класифікація ризиків може бути заснована на різних критеріях, якими, зокрема, можуть виступати:

- 1) причини, що викликають ризики;
- 2) характер (область) діяльності, з яким зв'язані (у якому виникають) відповідні ризики;
- 3) об'єкти, на які спрямовані ризики.

При такому підході видно, що ризики в податковому плануванні відрізняються від інших видів ризиків саме областю діяльності, з якою вони зв'язані (у якій виникають).

При цьому причини, що викликають ці ризики, можуть бути абсолютно різними. До таких причин можна віднести:

нестабільність, невизначеність, суперечливість законодавства і його тлумачень. З цієї точки зору можна класифікувати такі ризики податкового планування як законодавчі;

прозорість схем оптимізації. У цьому випадку можна говорити про наявність ризиків тиску;

невизначеність поведінки третіх осіб при реалізації оптимізаційних проектів (організаційні ризики).

У загальному випадку ризик податкового планування можна визначити як можливу небезпеку здійснення помилки в області податкового планування.

При цьому слід зазначити, що ризики податкового планування у своїй основі є ризиками, що трансформуються, оскільки помилка в податковому плануванні, по суті, приводить до виникнення одного з наступних ризиків:

- 1) ризику несплати чи несвоєчасної сплати податків;
- 2) ризику неправильного обчислення суми податків платника;
- 3) ризику підвищеної уваги до платника при проведенні податкового контролю.

Взаємозв'язок ризиків податкового планування представлений на рис. 3.12.

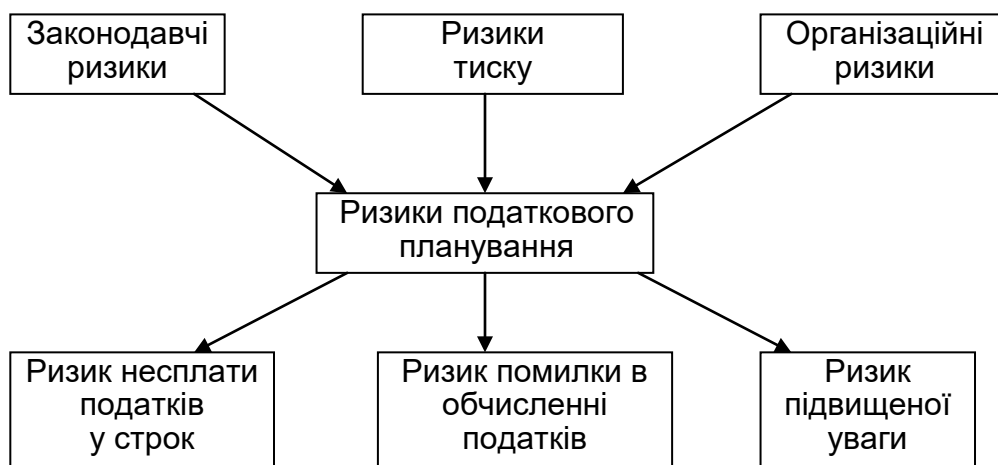

Рис. 3.12. **Взаємозв'язок ризиків податкового планування**

Розглянемо тепер більш детально ризики в податковому плануванні у зв'язку з оптимізаційними схемами, що застосовується в податковому плануванні.

Ризик нестабільності в законодавстві можна оцінювати в розрізі окремих податків.

Пропонується виділити три види нестабільності, виходячи з того, що податкове планування здійснюється звичайно на один календарний рік:

крайня нестабільність – коли зміни в законодавство, що стосується даного виду податку, вносяться один і більше раз у рік;

середня нестабільність – коли зміни в законодавство, що стосується даного виду податку, вносяться один раз у два – три роки;

відносна стабільність – коли зміни в законодавство, що стосується даного виду податку, вносяться менш, ніж один раз у два – три роки.

Слід зазначити, що в основному українське податкове законодавство відрізняється крайньою нестабільністю та великою кількістю змін, що вносяться в законодавчі акти:

Закон "Про оподаткування прибутку підприємств" від 22 травня 1997 року № 283/97-ВР [1] – 96 змін за останні 8 років дії. Тобто у середньому – 12 змін на рік;

Закон "Про податок на додану вартість" від 3 квітня 1997 р. № 168/97 [8] – 114 змін за останні 8 років дії. Тобто в середньому – 14,25 змін на рік;

Закон "Про плату за землю" від 03.07.1992 р. № 2535-XII [5] – 52 зміни за 13 років дії. Тобто у середньому – 4 зміни на рік.

У даному випадку не враховувалася ще й схована нестабільність, до якої відносяться зміни, внесені в механізм оподаткування за допомогою інших нормативних актів (законів про державний бюджет на відповідний рік, постанов Кабінету Міністрів, наказів Державної податкової адміністрації України (далі – ДПАУ) і т. п.), а також зміни в тлумаченні законів. Схована нестабільність лише збільшує явну нестабільність, тому її варто враховувати тільки в тому випадку, якщо явна нестабільність не являється крайньою.

Таким чином, можна зробити висновок, що при наявності крайньої нестабільності законодавства з конкретного податку, оптимізаційні схеми за даним видом податку піддаються високому ступеню ризику в податковому плануванні. При наявності середньої нестабільності – середньому ступеню. При наявності відносної стабільності – малому ступеню. Однак, природно, це не означає, що треба відмовлятися від заходів податкового планування відносно податку на додану вартість і податку на прибуток.

Наявність високого ступеня нестабільності законодавства за даними видами податків говорить лише про те, що поряд з основним варіантом плану відносно конкретного податку слід мати резервний варіант, що має вводитися в дію, якщо в результаті змін у законодавстві основний план виявиться нездійсненим.

При наявності середньої нестабільності і відносної стабільності можна обходитися й без резервного плану.

Відносно визначеності в законодавстві слід зазначити наступне. Найчастіше будь-яка оптимізаційна схема податкового планування складається з ряду елементарних операцій.

Ступінь визначеності при здійсненні таких елементарних операцій можна відобразити у такий спосіб (табл. 3.4).

Невизначеність законодавчого регулювання порядку оподаткування операцій

Ступінь визначеності	Інформаційна база	Коментар
Повна визначеність	відповідні роз'яснення податкових органів	ніяких сумнівів стосовно того, як податкові органи будуть трактувати оподаткування в тій чи іншій ситуації, не існує
Невизначеність першого ступеня	рішення судових органів з подібних операцій	ймовірність того, що податкові органи будуть намагатися трактувати операцію інакше, ніж судові органи, достатньо мала
Невизначеність другого ступеня	порядок обкладання цих операцій міститься у відповідному законі чи іншому нормативно-правовому документі	є небезпека, що податкові і судові органи можуть розуміти відповідну норму даного документа інакше, ніж платник
Невизначеність третього ступеня	роз'яснення інших відомств чи фахівців у пресі	є небезпека, що податкові й судові органи можуть мати іншу думку стосовно порядку оподаткування елементарної операції, ніж дані відомства чи фахівці
Невизначеність четвертого ступеня	відсутня	платник діє цілком на свій страх і ризик, не маючи ні найменшого уявлення про те, як повинна обкладатися відповідна елементарна операція

Для подолання невизначеності у сфері застосування законодавства про оподаткування платник може скористатися п.п. 4.4.2. Закону "Про порядок погашення зобов'язань платників податків перед бюджетами і державними цільовими фондами" № 2181 від 21 грудня 2000 р. [9], відповідно до якого платник податків має право безкоштовно одержати будь-яке податкове роз'яснення, у тому числі надане іншому платнику податків з питання, що розглядається протягом одного місяця, а з питань, що не вимагають додаткового вивчення, – негайно, але не пізніше п'ятнадцяти днів із дня їхнього одержання. У випадку неможливості розгляду питання в місячний термін, він може бути продовжений до сорока п'яти днів.

На жаль, не завжди такі звернення дозволяють скасувати ситуацію невизначеності, оскільки нерідко контролюючі органи надають формальні відповіді, що не вносять ясності в порядок оподаткування проблемної операції.

Стосовно суперечливості в законодавстві слід зазначити наступне. Для розгляду протиріч у законодавстві можна виділити кілька великих сегментів в інформаційній базі прийняття рішень – таких же, як і при розгляді ситуації з невизначеністю в законодавстві. Такими сегментами є: роз'яснення податкових органів, судові рішення, закони й інші нормативно-правові документи, роз'яснення інших відомств і фахівців у пресі.

При наявності суперечливості в законодавстві має місце випадок, коли норма закону чи іншого нормативно-правового акта, або коли норми різних законів чи різних нормативно-правових актів допускають неоднозначне (множинне) трактування прав і обов'язків платників податків чи контролюючих органів. У такій ситуації необхідно застосовувати п.п. 4.4.1. Закону [9], відповідно до якого рішення повинне прийматися на користь платника податків.

Однак на сьогодні даний підпункт застосовується в одиничних випадках, тому доцільно розглянути більш детально питання про вирішення суперечностей і про прийняття рішень в умовах таких суперечностей.

Суперечності в податковому законодавстві можна розділити на 2 види: односегментні, котрі виникають усередині одного сегмента, і різносегментні, що виникають між різними сегментами інформаційної бази прийняття рішень.

Суперечності, що виникають усередині такого сегмента, як закони й інші нормативно-правові документи, вирішуються шляхом застосування загальноюридичних правил вирішення колізій у законодавстві:

1) нормативний акт більш високого рівня має пріоритет над нормативним актом більш низького рівня (закони над постановами Кабінету Міністрів України, постанови Кабінету Міністрів України над наказами міністерств і т. п.);

2) якщо суперечливими є нормативні акти одного рівня, то пріоритет віддається тому акту, що повинен застосовуватися в силу антиколізійного застереження. Наприклад, якщо суперечать два закони, то пріоритет слід віддавати тому закону, що містить застереження "у випадку, якщо норми інших законів суперечать нормам цього закону, пріоритет мають норми цього закону", якщо інший закон – такого застереження не містить. Чи якщо стосовно ставок, механізму стягнення податків і зборів,

а також у відношенні пільг з оподаткування суперечать два закони, один із яких не є податковим, то пріоритет має податковий закон у силу антиколізійного застереження, що міститься в ст.1 Закону "Про систему оподаткування" №1251 від 25.06.1991р. [2];

3) якщо антиколізійні застереження не можуть розв'язати конфлікт між актами (наприклад, обидва закони мають однакові антиколізійні застереження, чи до жодного з них не застосовуються такі застереження), то пріоритет повинен віддаватися більш спеціальному акту, який регулює більш вузьку сферу. Наприклад, при виникненні протиріччя між Законом "Про оподаткування прибутку підприємств" і Законом "Про систему оподаткування" пріоритет повинен бути відданий Закону "Про оподаткування прибутку підприємств", як більш спеціальному;

4) якщо неможливо визначити, який з нормативних актів є більш спеціальним, то пріоритет слід віддавати акту, прийнятому пізніше.

Протиріччя, що виникають усередині такого сегмента, як роз'яснення податкових органів, вирішується таким шляхом:

1) податкове роз'яснення, надане податковим органом вищого рівня, має пріоритет над податковими роз'ясненнями підлеглих йому податкових органів (п.п. 4.4.2 "г" Закону [9]);

2) консультації представників ДПАУ у "Віснику податкової служби України" мають пріоритет над податковими роз'ясненнями, наданими ДПАУ на адресу конкретних платників, оскільки не є індивідуальними, а розраховані на широке коло платників;

3) податкові роз'яснення, надані ДПАУ на адресу всіх податкових інспекцій, мають пріоритет над консультаціями представників ДПАУ в "Віснику податкової служби України", оскільки є прямою вказівкою керівництва ДПАУ підлеглим податковим інспекціям;

4) узагальнююче податкове роз'яснення має пріоритет над звичайними податковими роз'ясненнями (п.п. 4.4.2 "д" Закону [9]);

5) звичайне невідкликане податкове роз'яснення, отримане платником, має пріоритет над усіма іншими податковими роз'ясненнями, в тому числі узагальнюючими, виданими пізніше, а також над консультаціями представників ДПАУ у "Віснику податкової служби України" (п.п. 4.4.2 "д" Закону [9]).

Протиріччя, що виникають усередині такого сегмента, як судові рішення, вирішуються на основі того, що рішення вищестоящего суду мають пріоритет над рішеннями нижчестоящего суду.

У випадку протиріч між сегментами, на думку авторів, слід дотримувати такої концепції:

якщо існують протиріччя між законодавчими актами і позицією податкових органів, то спочатку слід розглянути питання, чи вигідна платнику позиція податкових органів. Якщо позиція податкових органів платнику вигідна, то можна говорити про ситуацію визначеності, тому що застосування цієї позиції платником уже схвалено;

якщо платнику не вигідна позиція податкових органів, то слід розглянути позицію судових органів з даного питання. Якщо позиція судових органів збігається з позицією податкових органів, то можна говорити про наявність ситуації визначеності, тому що вже заздалегідь можна прогнозувати, яким буде оподаткування в даній ситуації. Якщо позиція судових органів не збігається з позицією податкових органів, то можна говорити про наявність деякої невизначеності, оскільки позиція судових органів дуже нестабільна і правила судового прецеденту на Україні не існує. Якщо позиція судових органів з даного питання відсутня, то слід говорити про ситуацію підвищеної невизначеності, оскільки представляється досить складним заздалегідь прогнозувати позицію судових органів з даного питання.

Роз'яснення інших відомств і фахівців у пресі є малозначимим сегментом у даній ситуації і може лише незначно впливати на ймовірність вирішення питання на користь платника в двох останніх випадках.

На підставі вищенаведеної градації ситуацій, застосовуючи апарат нечіткої логіки, стає можливим проводити порівняння законодавчих ризиків у різних оптимізаційних схемах, які використовуються в податковому плануванні.

У відношенні ризиків тиску слід зазначити, що чим більш прозора оптимізаційна схема, тим більше ймовірність того, що податкові інспектори при проведенні перевірки зрозуміють, що в даному випадку операції переслідують, зокрема, таку мету, як зниження податкового навантаження.

У цьому випадку виникає небезпека таких негативних наслідків:

можливість підвищеної уваги до всіх операцій, проведених таким підприємством, включаючи й упереджене відношення до операцій, проведених у рамках оптимізаційної схеми. У цьому випадку зустрічаються спроби однобічного трактування податковими інспекторами деяких норм законодавства з метою руйнування даної схеми;

якщо про таку схему стає відомо політичним супротивникам керівництва підприємства, то можливе використання судової процедури розгляду питання про визнання такої оптимізаційної схеми незаконною чи адміністративного тиску для створення перешкод платнику в області дозвільної системи держави. При цьому слід зазначити, що в даному випадку може бути визнана незаконною оптимізаційна схема, яка має масове використання відносно конкретного платника податків, у той час як у відношенні інших платників використання цієї схеми буде продовжувати визнаватися законним способом оптимізації. Найбільш яскравими прикладами таких випадків є справи у відношенні керівництва банку "Слов'янський" в Україні, М. Ходорковського в Росії, ситуація з використанням вільних економічних зон РАО "Газпром";

можливе внесення змін у законодавство з метою створення перешкод для застосування такої оптимізаційної схеми.

Прозорість схеми визначається, як правило, кількістю осіб, задіяних у цій схемі, територіальними границями схеми, ступенем дроблення фінансово-товарних потоків схеми. Звичайно, чим більше осіб і чим вище ступінь дроблення потоків, тим менш прозора схема. Міжнародні схеми менш прозорі, ніж внутрішньодержавні.

Організаційний ризик виникає в тих випадках, коли оптимізаційні схеми вимагають залучення третіх осіб, що не знаходяться під загальним фактичним контролем із платником податків. У цьому випадку існує ризик відмовлення третіх осіб співробітничати на запланованих платником податків умовах.

Таким чином, врахування ризиків є немаловажним чинником при прийнятті рішень у податковому плануванні. Ігнорування ризиків може призвести до прийняття некоректних рішень в області податкового планування і недосягнення поставленої мети.

4. Податкові аспекти оцінки неспостереженої економіки

4.1. Неспостережена економіка: поняття, складові, статистичний аспект

Загальна схема побудови податкової системи передбачає наявність системного підходу, встановлення визначальної бази, формування правової основи та вихідних принципів. Податкова система кожної країни відображає специфічні умови її розвитку. Наукове обґрунтування основ податкової системи дозволяє визначити позитивність результатів податкової політики. Сучасна податкова політика в Україні знаходиться в процесі формування щодо умов ринкового господарювання, а існуюча податкова система характеризується складністю, невпорядкованістю, порушенням функціональної гармонії окремих її складових. Звідсіля має місце основна суперечність, пов'язана з неузгодженістю потреб у податкових надходженнях з можливостями їх отримання.

Вирішення завдань реформування податкової системи неможливе без наявності відповідної статистичної інформації.

Одним із специфічних методів дослідження суспільних процесів і явищ, що дозволяє виявити закономірності та тенденції у сфері податкових надходжень, а також давати рекомендації по економічному обґрунтуванню податкової політики є податкова статистика.

Згідно з міжнародними стандартами з статистики та обліку класифікація податкових надходжень відображається системою статистики державних фінансів (СДФ), що розроблена Міжнародним валютним фондом та системою національних рахунків (СНР). Перша класифікація використовується для аналізу й розробки фінансової політики, друга – для аналізу економіки взагалі. Якщо в СДФ податки класифікуються за однією ознакою – типом податку, що визначається видом діяльності або податковою базою, то в СНР – як за типом податку по СДФ, так і за типом інституційної одиниці, що сплачує цей податок, та обставинами, за яких він сплачується [204].

Принциповою відміною класифікацій податкових надходжень СДФ та СНР вважають:

визначення моменту обліку сплати податку (в СДФ обліковуються фактично сплачені податки, а в СНР – облік здійснюється в момент виникнення зобов'язань щодо їх сплати);

неоднозначність включення до складу податків окремих видів відрахувань (в СНР відрахування на соціальне страхування відноситься до інших поточних трансфертів, а в СДФ – до складу податків);

вплив типу інституційної одиниці та обставин сплати податку на віднесення їх до певної групи (в СНР, якщо податок сплачується підприємством, то він може бути віднесений до виробничих, а якщо домашнім господарством, то до прибуткового податку).

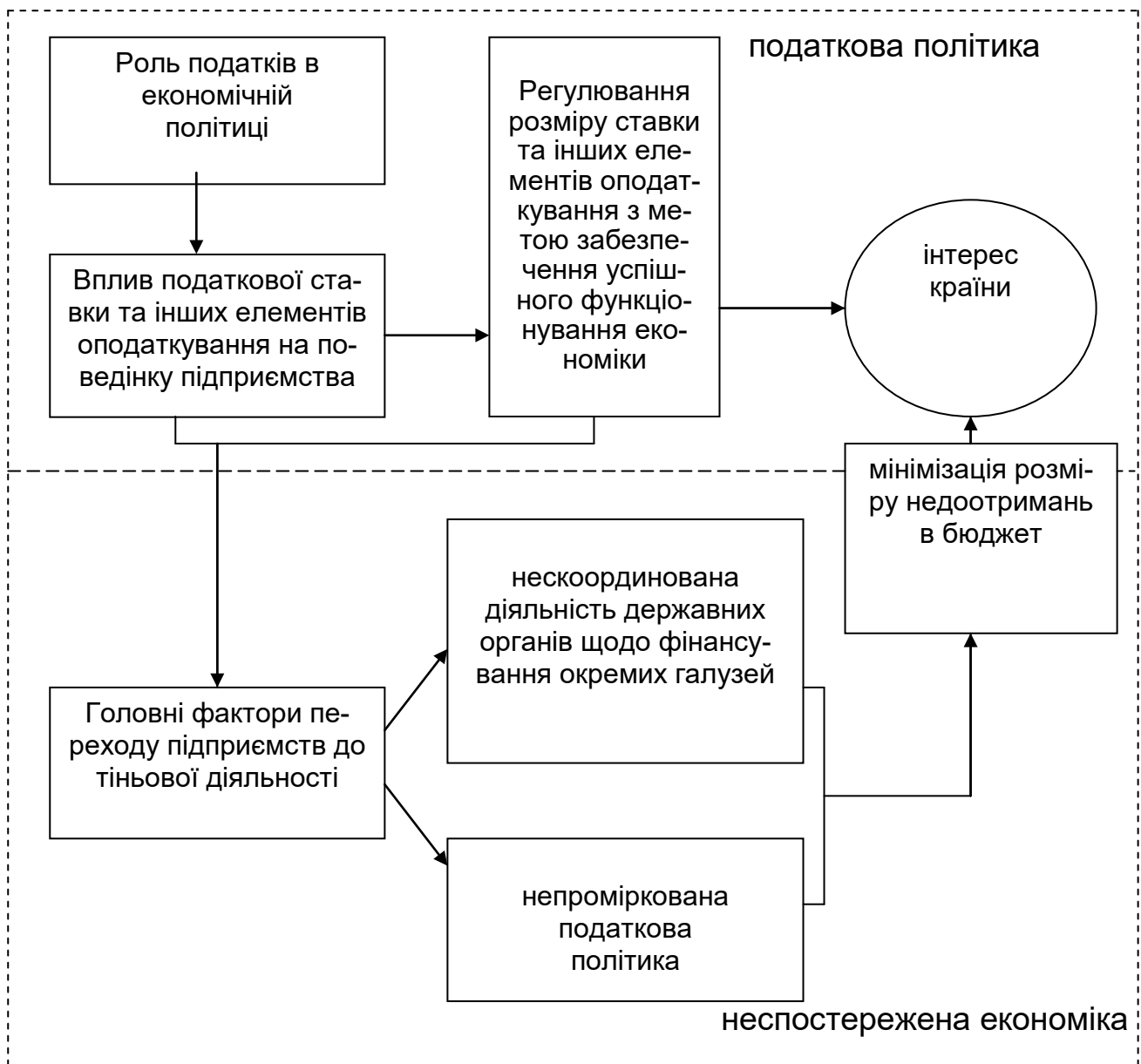
Наявність проблем, пов'язаних з методологією побудови національних рахунків, балансуванням поміж собою різних показників виробництва, витрат та накопичення активів, що зумовлюють необхідність обліку скритих та незаконних операцій, стало основою для включення розрахунку параметрів неспостереженої (тіньової економіки), їх врахування при визначенні ВВП та інших системних макроекономічних показників в методологічні положення з побудови СНР.

Сучасний період розвитку реального сектору економіки країни характеризується збільшенням транзакційних витрат у бізнесі, основна частина яких приходить на податкове адміністрування, що має складну структуру й методологію стягнення податкових і прирівняних до них платежів.

Звідсіля організація податкового менеджменту полягає у здатності згладити, а, по можливості, й зовсім елімінувати інституціональні ризики, що мають місце у зв'язку з оподаткуванням суб'єктів господарювання (рис. 4. 1).

Некоректне та неповне виявлення податкового потенціалу суб'єктів господарювання призводить, перш за все, до податкових втрат бюджету та цільових фондів, а також унеможлиблює дотримання основних принципів системи оподаткування, спонукає перенесенню податкового навантаження на добropорядних платників податку й, крім того, слугує базою

для розвитку та існування як корупції, так й неспостереженої економіки взагалі.

Рис. 4.1. Загальна схема зв'язку податкової політики й неспостереженої економіки

Необхідною умовою розрахунку показників неспостереженої економіки є наявність єдиного підходу щодо визначення її термінологічного апарату.

Загальний зміст поняття «неспостережена економіка» може бути представлений наступною схемою (рис. 4.2).

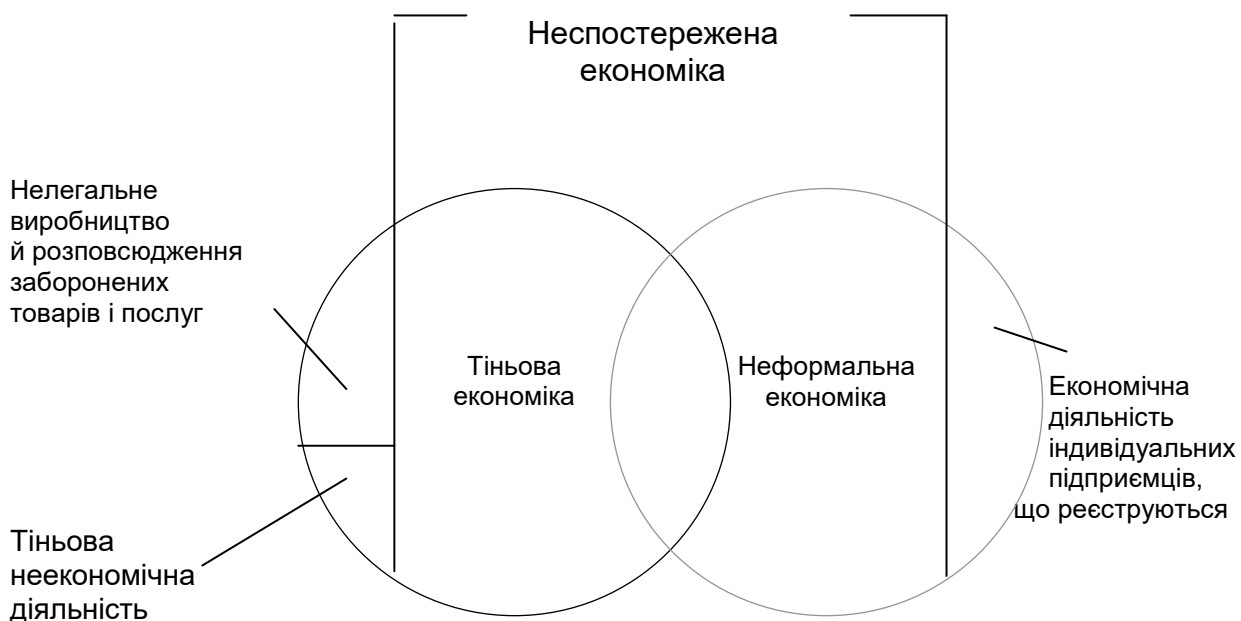

Рис. 4.2. Складові поняття «непостережена економіка» [185]

Але дана схема не дає чіткого уявлення щодо меж віднесення певних видів діяльності до того чи іншого сектору економіки.

Реальна оцінка кінцевих результатів виробничої діяльності, тенденцій та співвідношень сегментів економічної діяльності в зміні інституціональної структури національного господарства можлива за умов проведення статистичного аналізу [50; 93].

Статистичне вивчення неспостереженої економіки зводиться, перш за все, до обліку сфер діяльності на всіх стадіях відтворення. Таким чином, тіньовий й неформальний сектори економіки необхідно розглядати за наступними сегментами.

Сегментами тіньової економіки доцільно вважати:

скрите виробництво (економічна діяльність, що дозволена законом з метою отримання прибутку, але така, що скривається від податків);

підпільна економіка (діяльність, що заборонена законом, але на яку є попит);

фіктивна економіка (спекуляції, приписки, хабарі, шахрайство);

кримінальна економіка (крадіжки, розбої, здирство, грабіжництво).

СНР дає визначення незаконного (підпільна, фіктивна, кримінальна економіка) та скритого виробництва, які необхідно враховувати при побудові рахунків.

Указані види незаконної діяльності включаються у сферу виробництва СНР за умов, що за ними стоять конкретні процеси виробництва товарів та послуг, на які існує реальний ринковий попит. Ті, хто придбає таку продукцію, можуть не займатися юридично забороненою діяльністю, окрім самої участі в неформалізованій угоді.

Облік угод купівлі-продажу незаконно вироблених товарів або послуг потрібен не тільки для отримання сукупних показників виробництва та споживання, а й для усунення помилок при складанні інших рахунків (якщо грошові кошти, що використовуються в угодах, і мають незаконний характер, можуть бути використані на інші цілі). Доходи, що приносять незаконні види діяльності, можуть бути використані на законні цілі, а витрати, пов'язані з виробництвом заборонених товарів та послуг, можуть покриватися за рахунок абсолютно легальних джерел. Неврахування незаконних угод може спричинити помилки в фінансовому рахунку та рахунку зовнішніх операцій.

Остання версія СНР (СНР-93) рекомендує включати оцінки незаконної діяльності (виробництво та розповсюдження наркотиків) в межі виробництва й враховувати їх при складанні оцінок ВВП. Але при такому підході має місце моральне протиріччя – зростання незаконної діяльності стимулює зростання добробуту держави.

Не можуть бути включені в межі виробництва такі противоправні дії, як здирництво, крадіжки та інше, тому що:

внаслідок цих дій не утворюються, як правило, нові продукти та послуги, а має місце лише перерозподіл економічних активів;

ці дії, як правило, засновані на позаекономічному примушенні й ніколи не є результатом вільної домовленості між контрагентами.

Скрите виробництво, що часто ототожнюють з «тіньовою економікою» в СНР, визначається за умов:

уникнення сплати податків на прибуток, ПДВ або інших податків;

приховування порушень деяких узаконених соціально-економічних стандартів (максимальної тривалості робочої доби, мінімальної заробітної плати та ін.);

уникнення сплати внесків на соціальне забезпечення;

уникнення певних адміністративних процедур (заповнення форм звітності, статистичного опитувальника і т. ін.).

Указані види діяльності входять в межі виробництва СНР за умов, що вони представляють реальне виробництво.

Неформальним вважається виробництво в межах неформального сектору або сектору «Домашні господарства». Визначення терміна «неформальний сектор» сформульовано Міжнародною організацією праці (МОП) й включає господарські одиниці, що випускають товари та послуги, перш за все, з метою забезпечення роботою й доходом відповідних осіб. На практиці значна частина неформального виробництва здійснюється для власної потреби, але деяка частина вироблених товарів та послуг може бути реалізована на ринку.

Існує проблема, що СНР не рекомендує включати в межі виробництва домашні послуги, здійснені домашніми господарствами для особистого споживання. Але у випадках, коли має місце торгівля сільгосппродуктами, що значною частиною виробляються в неформальному секторі, цей вид діяльності треба враховувати при розрахунку макроекономічних показників і, зокрема, показників, пов'язаних із визначенням податкових надходжень.

Виходячи з того, що неформальне виробництво є більшою частиною законним видом діяльності, дуже часто межі між неформальним, скритим та незаконним виробництвом не є чіткими. Якщо неформальне виробництво не відповідає певним нормативам з техніки безпеки, санітарно-гігієнічних та інших норм, то воно може бути включене до незаконних видів діяльності. Коли має місце ухилення від сплати податків (кримінальний злочин), то, з точки зору характеристики загального обсягу скритого виробництва, було б за доцільне виділяти тіньову частину неформального виробництва. За умов, що метою дослідження є уточнення оцінки ВВП, то як скрите, так і неформальне виробництво охоплюються сферою виробництва, й чітка границя між ними не є обов'язковою.

Проблеми неформального виробництва й тіньової економіки тісно пов'язані між собою. Значна частина неформального виробництва в реальній дійсності є скритою, тому що має місце несплата встановлених податків, ухилення від встановлених законом норм у частини неформальних виробників. Наявність великого неформального сектора в економіці країни звужує можливості держави як в області збирання податків, так й здійснення любих регулюючих та контрольних функцій.

Прояв тіньової економіки не обмежується виробничою сферою. В СНР детально не розглядаються питання, пов'язані з визначенням скритих доходів, а також елементів використання ВВП на споживання та накопичення, що відносяться до скритої економіки.

Доходи, отримані від скритого чи незаконного виробництва, можуть виступати як скритий прибуток підприємства, неврахована заробітна плата, а частіше всього – як змішаний дохід. Виходячи з того, що змішаний дохід – це дохід некорпоративних підприємств, його трактують як дохід від неформальної виробничої діяльності. На практиці значна частина неформального виробництва виступає як скрите виробництво, тоді й частина змішаного доходу повинна визначатися як скритий дохід. Але скрите виробництво може визначатися не тільки в неформальному секторі. Тому всі первинні доходи, отримані внаслідок скритого або незаконного виробництва, повинні визначатися як скриті доходи, будь це незаконний прибуток, який отримано внаслідок неповної сплати податків чи заробітна плата, котра виплачена робітникам як компенсація за участь в скритому виробництві.

Між визначеними категоріями існує як тісний зв'язок, так й певна розбіжність трактувань. З теоретичної точки зору порівнювати скриту та неформальну економічну діяльність не є коректним, тому що ці категорії не є взаємодоповнюючими й базуються на різних підходах. Доцільним буде порівняння парних категорій: формальна й неформальна економічна діяльність, де критерієм порівняння виступає форма організації економічної одиниці або скрита й легальна економічна діяльність, де критерієм є виконання встановлених правил економічною одиницею.

Задля об'єктивної оцінки розмірів неспостереженої економіки й відповідних втрат податкових надходжень в першу чергу треба вирішити наступні проблеми:

визначити єдине статистичне поняття «неспостережена економіка»;
показати можливі класифікації явищ у цій сфері;

визначити вихідну інформаційну базу для наступного розрахунку показників.

Міжнародним стандартом в області виміру неспостереженої економіки є методологічний документ «Вимірювання неспостереженої економіки: Посібник», (виданий ОЕСР, МВФ, Статистичним бюро МОП, Статкомітетом СНД), [94], де гармонізовано поняття «неспостережена економіка» відповідно до його визначення в СНР, а також класифікації й термінологія, що забезпечує міжнародні співставлення відповідних даних.

Згідно Посібника, неспостережені види діяльності підрозділяються на:

тіньове виробництво (види діяльності, що є в економічному розумінні виробничими й законними, але навмисно скриваються з метою ухилення від сплати податків, внесків на соціальне страхування або відхиляються від передбачених законом стандартних норм і правил);

незаконне виробництво (заборонене виробництво товарів і послуг, продаж чи власність яких заборонена законом; види виробничої діяльності, що є дозволеними, але відносяться до незаконних, тому що їх виробники не мають відповідного дозволу на їх виробництво);

виробництво в неформальному секторі (види виробничої діяльності, що здійснюються тими некорпоративними підприємствами в секторі домашніх господарств, які не зареєстровані й (чи) обсяг яких за кількістю зайнятих менше певного обмеженого значення й які мають будь-яке ринкове виробництво);

виробництво домашніх господарств для власного кінцевого споживання (види виробничої діяльності, внаслідок яких домашні господарства споживають або капіталізують вироблені ними товари й послуги);

види діяльності, не обліковані внаслідок недоліків в програмі спостереження.

У Посібнику [94] ці види діяльності називаються проблемними областями. Звідси визначення «непостережена економіка» трактується як види діяльності, за якими відсутня основна інформація внаслідок їх належності до однієї або декількох проблемних областей.

З методичної точки зору в практиці аналітичної роботи часто використовується наступне тлумачення проблемних областей неспостереженої економіки:

тіньова,

незаконна,

в неформальному секторі, що передбачає види діяльності, які розпочаті домашніми господарствами для їх власного кінцевого використання й невраховані внаслідок наявності недоліків в програмі збирання основних статистичних даних.

Але й Посібник не дає чіткої відповіді щодо прозорості окремих трактувань. Так, країни СНД не оцінюють незаконні види діяльності. Під даним видом діяльності перш за все розуміють кримінальну діяльність. Якщо в межах тіньової економіки кращий засіб скрити доходи від оподаткування – це скрити саму діяльність, то за зовнішніми факторами протидії державному контролю некримінальна тіньова економіка може не відрізнятися від кримінальної. У кримінальній діяльності скривають сам факт її ведення. Для кримінальної частини тіньової економіки характер державних санкцій за виявлені факти скритих економічних дій визначається переважно адміністративним та кримінальним законодавством, а для некримінальної частини тіньової економіки – адміністративним і громадянським.

Предметною областю Посібника [94] є *економічне виробництво* у відповідності до його визначення в СНР-93.

Методологія СНР передбачає відображення в складі показників ВВП будь-якої *діяльності*, що підлягає під визначення «*економічна*».

Доповненням до визначення предметної області буде застосування поняття «*межі виробництва*», що в міжнародній практиці економічних досліджень підрозділяються на:

загальні межі виробництва, які включають одночасний розгляд руху вартості від виробництва, утворення доходів, розподілу, перерозподілу до використання доходів,

межі виробництва товарів і послуг.

Врахування змістовної характеристики цих трактувань дозволить здобути точність в визначенні об'єкта виміру.

Зі статистичної точки зору буде доцільним розгляд сукупного поняття та визначення механізму його дослідження через класифікаційну складову.

Економічна діяльність з позицій визначення неспостереженої економіки повинна мати наступну схему побудови (рис. 4.3).

Таким чином, виходячи з позицій найбільшого сприйняття, неспостережена економіка включає тіньову, незаконну та в неформальному секторі з урахуванням меж економічної діяльності, а її вимір пов'язано зі зменшенням кількості невимірених видів діяльності, що досягається завдяки:

удосконаленню безпосереднього виміру за допомогою програми збирання даних, що призводять до зменшення неспостережених видів діяльності,

удосконалення непрямого виміру при складанні національних рахунків.

До основних напрямків удосконалення оцінки неспостереженої економіки слід віднести:

впровадження в статистичну практику систематичних оцінок обсягів неспостереженої економіки для забезпечення повноти охоплення ВВП й його компонентів,

удосконалення оцінки неспостереженої економіки в частині неформального сектору, що традиційно займає найбільшу питому вагу в неспостереженій економіці.

4.2. Податкова складова неспостереженої економіки: специфіка статистичного аналізу

Конкретні методи розрахунку неспостереженої економіки, що використовуються в окремих країнах, дуже залежать від національної специфіки, наявності інформаційної бази, можливостей статистичних органів та рівня організації податкового менеджменту.

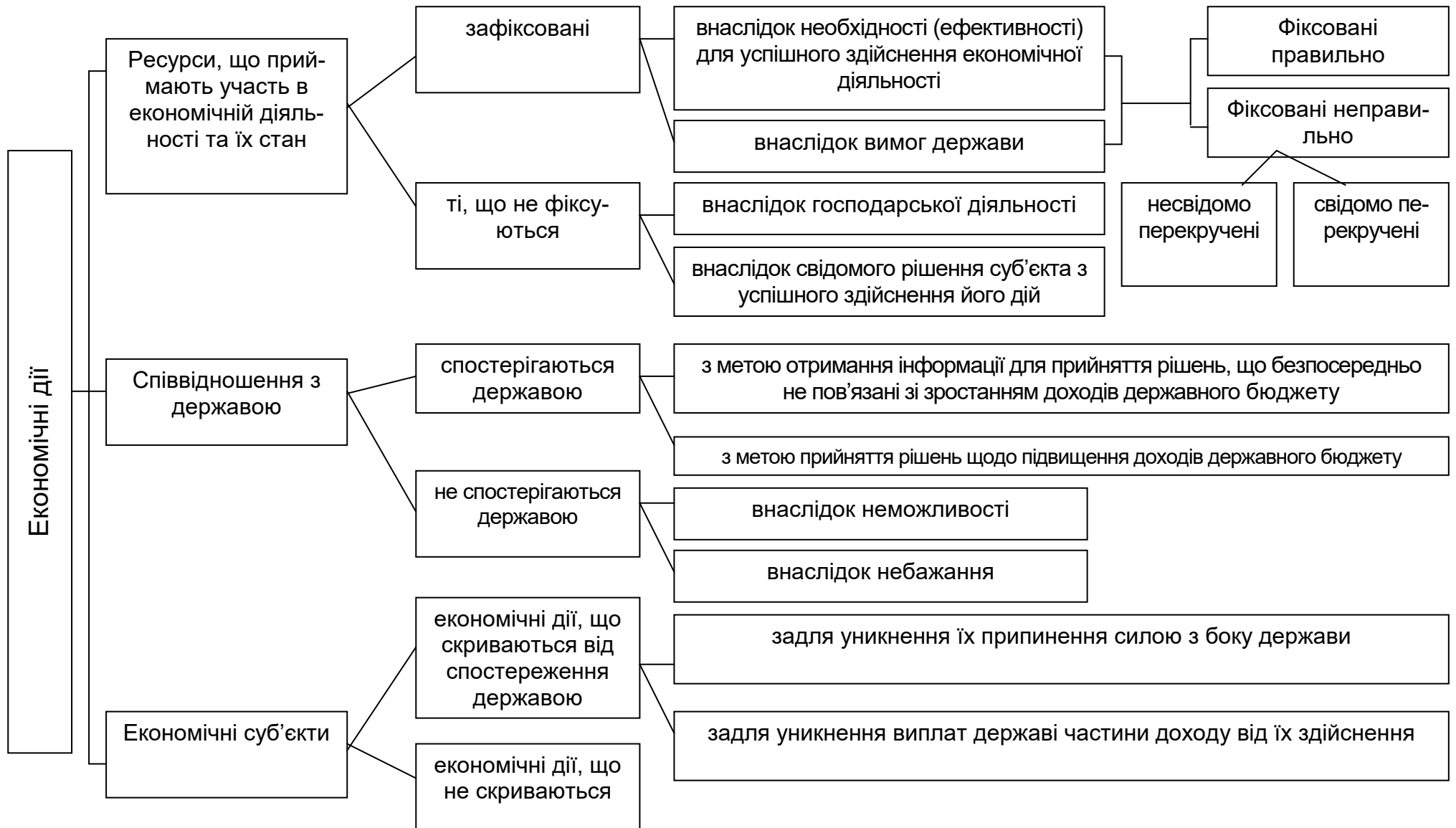

Рис. 4.3. Типологія економічних дій з позицій визначення неспостереженої економіки

Але існують *загальні правила* [93], які треба враховувати при проведенні розрахунків:

1. З метою забезпечення співставлення отриманих результатів й інших макроекономічних показників всі розрахунки повинні вестися у відповідності з визначеннями СНР (Посібника);

2. Отримані результати повинні враховуватися при розрахунку ВВП, а також бути пов'язані з іншими показниками СНР й не суперечити їм.

З методичної точки зору слід розрізняти елементи неспостереженої діяльності, що такою є з причин:

недосконалості форм статистичного спостереження,
неможливості використання прямої інформації.

У практиці аналітичної роботи не існує методу розрахунку неспостереженої економіки, який можна вважати за універсальний, і той, що дає позитивний результат. Найкращі результати можуть бути отримані тоді, коли розрахунок ведеться одночасно й незалежно декількома методами, з використанням різноманітних базових джерел інформації.

Статистичне визначення неспостереженої економіки як частини національної економіки враховує особливості різнорівневого збирання, розрахунку та використання інформації.

СНР в загальному вигляді представляє систему економічних показників, що відбивають рух створеної на протязі всього циклу відтворення добавленої вартості. Узагальнюючий показник СНР – валовий внутрішній продукт (ВВП) – розраховується на кожній із стадій у вигляді виробленої доданої вартості, або доходів, або суми витрат на кінцеве споживання, накопичення й чистий експорт (методи розрахунку ВВП: виробничий, розподільчий, метод кінцевого використання).

Тобто якщо на стадії виробництва утворюється тільки тіньовий продукт, то на стадії розподілу доходів – тіньовий прибуток, скрита оплата праці й недоотримані податки, зокрема з негрошовими формами розрахунку, а на стадії кінцевого використання – ще й тіньові фінансові потоки, що утворюються в наслідок процесів перерозподілу.

На рівні складання національних рахунків поправки на неспостережену діяльність необхідно зробити як до виробленого ВВП, так й до ВВП, розрахованого методом доходів та витрат.

Порядок заповнення рахунків має суттєвий недолік. Загальний принцип побудови СНР передбачає, що остання стадія кожного рахунку, яка знаходиться в частині «Використання», є сальдовою й одночасно виступає ресурсною статтею наступного рахунку. Таким чином, обсяг тіньової діяльності з сальдо статті попереднього рахунку переходить в ресурси наступного рахунку, що не дозволяє встановити її розмір.

Наявність структурних зрушень в економіці, зміна ефективності окремих видів діяльності, адміністративний і податковий тиск призводять до незбалансованості господарських процесів, що впливає не стільки на загальний обсяг неспостереженої економіки, скільки на розподіл тіньових потоків між її сферами.

Початковим моментом розрахунку тіньових потоків є Рахунок виробництва, де відбивається випуск товарів та послуг, проміжне споживання та валова додана вартість.

СНР окремо обліковує податки на фактори виробництва й податки на продукти, крім того, враховує «чисті податки», тому на рівні держави проблематично використати отримані значення відносно розміру прихованих податків. А величина скритих податків на продукти – це втрати бюджету за рахунок таких складових, як ПДВ, податок з продажу та інших непрямих податків, які справляються пропорційно кількості або вартості продуктів і послуг, що вироблені чи реалізовані резидентами.

У відповідності з тлумаченнями, наведеними вище, ВВП, розрахований виробничим методом, треба уточнити на оцінку валової доданої вартості, яка отримана внаслідок скритого й незаконного виробництва. У залежності від мети дослідження отримана інформація може бути включена або в загальний підсумок кожної виробничої галузі, або показана окремою позицією.

Аналіз, проведений Статкомітетом СНД [117], показав, що всі країни СНД при вимірюванні неспостереженої економіки віддавали перевагу виробничому методу. Це дозволяє визначити обсяги не облікованої діяльності за місцем їх виникнення. Частка неспостереженої економіки в ВВП, що визначена виробничим методом по країнам Співдружності, варіює в межах від 18% до 33 %, в ВВП, розрахованим розподільним методом, – від 11% до 35%, а в ВВП методом кінцевого споживання – 9 до

43% [117]. Україна проводить донарахування всіма методами, а величина показника частки неспостереженої економіки в ВВП країни залежить від економічної політики, що проводиться в державі, відмінностей у розмірах і ролі неформального сектору економіки, в організації статистичного спостереження.

На рівні галузевих статистик Україна не проводить донарахування на неспостережену економіку, перш за все, внаслідок відсутності відповідності між остаточними рядами динаміки показників галузевої статистики й відповідними показниками СНД. Крім того, Україна не проводить корегування інших показників СНР, окрім ВВП й його компонентів. За межами розрахунку залишається й неспостережена діяльність, що пов'язана з незаконним розподілом доходів і активів.

Принциповою відмінністю національної економіки є те, що в країнах заходу тіньові потоки формуються, головним чином, на стадії виробництва у вигляді недообліку неформального сектору, а в Україні – основна їх частина формується на стадії розподілу й перерозподілу доходів.

Утворений у сфері виробництва товарів і послуг ВВП необхідно розподілити: оплата праці найманих працівників, податки на виробництво й імпорт, прибуток від підприємницької діяльності.

На стадії розподілу треба враховувати доходи некорпоративних підприємств, які одночасно є й прибутком і оплатою праці та можуть бути використані як з метою споживання, так і накопичення й виробництва (в СНР визначають як змішаний дохід).

В Рахунку утворення первинних доходів СНР змішані доходи визначаються разом з показником прибутку економіки балансовим методом: валова додана вартість – офіційно врахована в статистичній звітності з урахуванням стандартних донарахувань оплати праці найманих працівників – податки на виробництво. Отриманий після такого розрахунку залишок буде вважатися змішаним доходом, якщо він проведений тільки для некорпоративних виробників. Такі виробники можуть не мати робочої сили, значить, і не виплачувати заробітної плати, відповідно не сплачувати й податки на виробництво. У такому випадку показник змішаних доходів може бути близьким до валової доданої вартості.

Не зводиться до визначення змішаних доходів і визначення необлікованої заробітної плати, що отримують домашні господарства у формі оплати праці найманих працівників готівкою, шляхом перерахувань на спеціальні банківські рахунки, через деякі види страхування тощо. Ці доходи не залежать від виробництва на некорпорованих підприємствах, і їх недооблік не впливає прямо на розмір ВВП, але, дорівнюючи їх до валової доданої вартості, можна викривити структуру ВВП за джерелами доходів. При розгляді не консолідованих, а секторальних рахунків (рахунок сектору «Домашні господарства») розмір викривлень зростає, тому що неможливо узгодити доходи з витратами за кожним із секторів.

Наявність заборгованості по заробітній платі та пенсіям, що має місце в країні, з точки зору національних рахунків, є фінансовим активом для домашніх господарств та фінансовим зобов'язанням для держави й роботодавців.

В СНР оплата праці найманих працівників та всі види трансфертів показуються як нарахування, а фактичні витрати домашніх господарств можуть здійснюватися тільки з реально виплачених грошей. Тому між ресурсами й їх використанням обов'язково виникають розбіжності, що повинні відбиватися на фінансовому рахунку.

В оцінках СНР основна увага приділяється доходам за рахунок оплати праці та кінцевому споживанню, а інші види доходів населення й неспоживчі види витрат певним чином не визначені. Всі перевищення витрат над доходами пояснюються в СНР як скрита заробітна плата: різниця між формально зареєстрованими первинними й вторинними доходами та сумарними витратами на всі потреби домашніх господарств, враховуючи приріст їх фінансових активів. Скрита заробітна плата визначається при побудові Рахунку утворення доходів в цілому по економіці без розбивки за галузями та територіями.

Виходячи з того, що офіційно задекларована частина підприємницького доходу в СНР відображується в показнику «розподілений прибуток» й включається в «інші первинні доходи», змішані й підприємницькі доходи, також як й доходи від власності (дивіденди, відсоткові платежі), уже входять в розміщений доход, враховуються в СНР й не можуть потрапити до балансової різниці між доходами й витратами. Це може трактуватися так,

що скриті доходи від підприємницької діяльності, від власності й необліковані доходи від реалізації товарів та послуг домашніми господарствами не оцінюються.

В Рахунку розподілу доходів враховується доходи від власності на фінансові та інші активи: вклади, цінні папери, позички, інші рахунки дебіторів; реінвестовані доходи від прямого іноземного інвестування; рента та ін., що можуть передаватися за кордон та бути звіттія отриманими. Поточна стаття рахунку «Поточні трансферти, отримані від «іншого світу» або передані йому» включає поточні податки на доходи та багатство, відрахування на соціальне страхування, соціальні й інші поточні допомоги. Їх величина буде суттєва, якщо мати інформацію за галузями економіки (розподілити її дуже важко), а не країни взагалі.

Якщо має місце скорочення фінансових активів, то здійснюється аналіз динаміки поведінки витрат домашніх господарств на кінцеве споживання й накопичення основного капіталу.

У міжнародній економічній практиці основним методом розрахунку тіньових потоків є метод кінцевого використання. Показник валового наявного доходу розпадається на кінцеве споживання та валове накопичення. Кінцеве споживання – споживчі витрати різних груп споживачів, витрат державних установ та суспільних організацій, що обслуговують домашні господарства. Основною частиною кінцевого споживання є витрати домашніх господарств, тіньова складова яких не може бути визначена.

Регіональну специфіку буде доцільно визначати, порівнюючи тіньові потоки на стадіях виробництва [33; 203] й утворення доходів з показником валового регіонального продукту або розрахувавши тіньові доходи, які на стадії розподілу перетворюються в приріст основних фондів, в приріст цінностей та зостаються на збереженні на руках.

З позицій економічного становища **підприємства** й його фінансово-господарської діяльності тіньовий оборот є реакцією підприємства як на не конкурентоспроможність своєї продукції, перш за все, внаслідок недостатнього рівня завантаження виробничих потужностей й високої собівартості виробленої продукції, так і на можливість уникнути сплати податків.

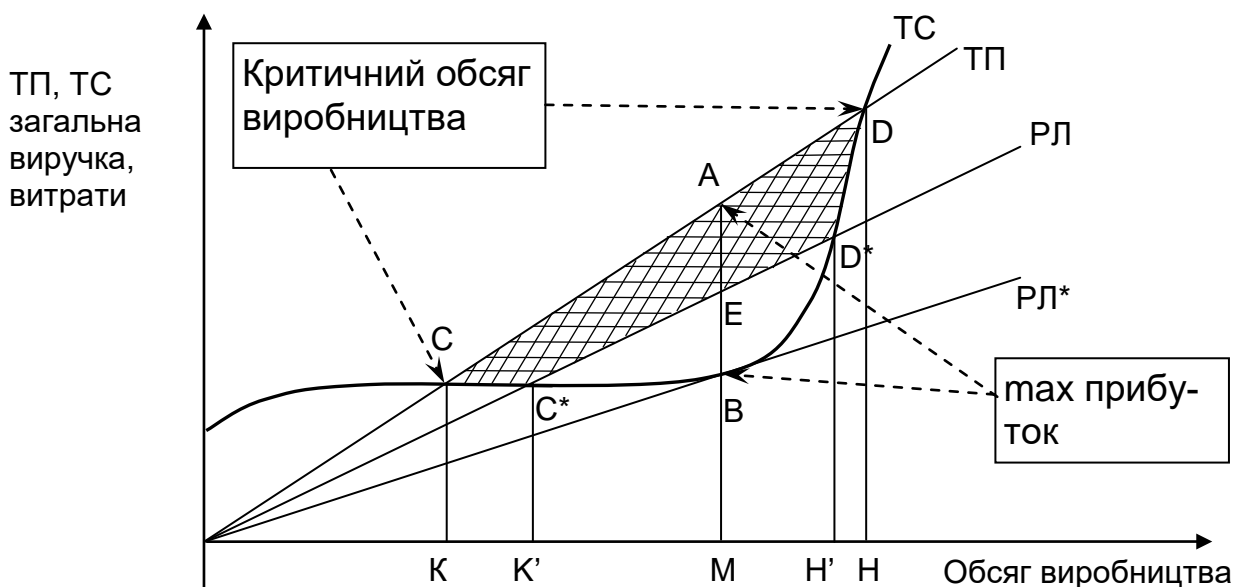
Шляхом подолання низької конкурентоспроможності виступає зміна видів діяльності. Рівень тіньового обороту буде вище там, де мають місце кардинальні зміни в структурі виробництва, проводиться активна інвестиційна політика (підприємства можуть акумулювати необхідні кошти для формування нового за своєю суттю бізнесу), але жорстка система оподаткування виступає стимулом легальної діяльності.

Тіньова діяльність на підприємстві характеризується визначенням тіньових операцій за стадіями технологічного процесу: від постачання сировини до реалізації продукції.

Значна частина виручки може бути скрита в процесі реалізації продукції, на стадії її відвантаження та оформлення грошових документів.

На стадії постачання сировини лише зміни в якості отриманої сировини, зміна технології його підготовки до виробничого процесу, а також втрати при зберіганні можуть корегувати величину тіньової діяльності.

Взаємозв'язок поміж даними про обсяг продукції, структурою витрат та отриманим доходом за умов наявності тіньової діяльності схематично можна представити наступним чином (рис. 4.4)

Умовні позначки:

ТС – крива сукупних витрат підприємства;

ТП – лінія сукупного доходу;

СД – сукупні витрати;
КН – обсяг випуску продукції;
М – бажаний обсяг продукції;
АВ – максимальний прибуток;
ВЕ – офіційний прибуток;
АЕ – не показаний офіційно прибуток;
РЛ – лінія зниження доходу;
РЛ* - лінія схову від оподаткування;
АЕ – прибуток, що офіційно не показується;
ВЕ – офіційна частина прибутку;
СС*Д*Д – доход, скритий від оподаткування.

Рис. 4.4. Схема визначення доходів підприємства від тіньової діяльності [81]

Виходячи з даної схеми, безбиткова діяльність буде здійснюватися при сукупних витратах СД, що дорівнюють обсягу випуску продукції КН. Максимальний прибуток АВ підприємство забезпечить за умов виробництва продукції обсягом М. Офіційно показуючи частину прибутку ВЕ можна припустити залежність, що наявність тіньового виробництва призводить до зростання тіньових доходів у міру зниження сукупного доходу.

Тіньовий оборот у промисловості прямо пов'язаний зі значною часткою альтернативних форм розрахунків [250], що визначається або загальною економічною ситуацією й неплатежами, або бажанням підприємства до ведення тіньової діяльності.

У зарубіжній практиці важливим індикатором виміру масштабів тіньової економіки є визначення зміни співвідношення кількості готівки в обороті до обсягу грошової маси (тіньова форма ділової активності), що в порівняльній характеристиці може бути представлена наступною схемою (рис. 4.5).

Якщо за розрахунками готівкою мають місце суттєві обмеження й високий рівень ризику, то при безготівкових розрахунках, в тому числі бартером чи векселями, реальні обмеження відсутні й визначити їх тіньовий характер дуже складно.

Недостатня грошова складова в структурі розрахунків підприємств, низький рівень конкурентоспроможності продукції обумовлюють низький рівень кредитної привабливості підприємств, що, в свою чергу може збільшувати рівень тіньового обороту. Тіньова діяльність розширює можливості стосовно залучення приватного кредиту (має місце виплата неофіційних відсотків кредиторам за користування кредитом), більш вигідні умови залучення якого суттєво знижує ефективність цього фактора обмеження тіньового обороту.

Оцінити обсяги скритої продукції й прибутку підприємства з урахуванням статистичної складової [117; 185; 204] доцільно за наступною схемою розрахунку (рис. 4.6).

Схема врахування статистичної складової дає оцінку обсягу неформальної діяльності підприємств при повному відображенні витрат в статистичній звітності.

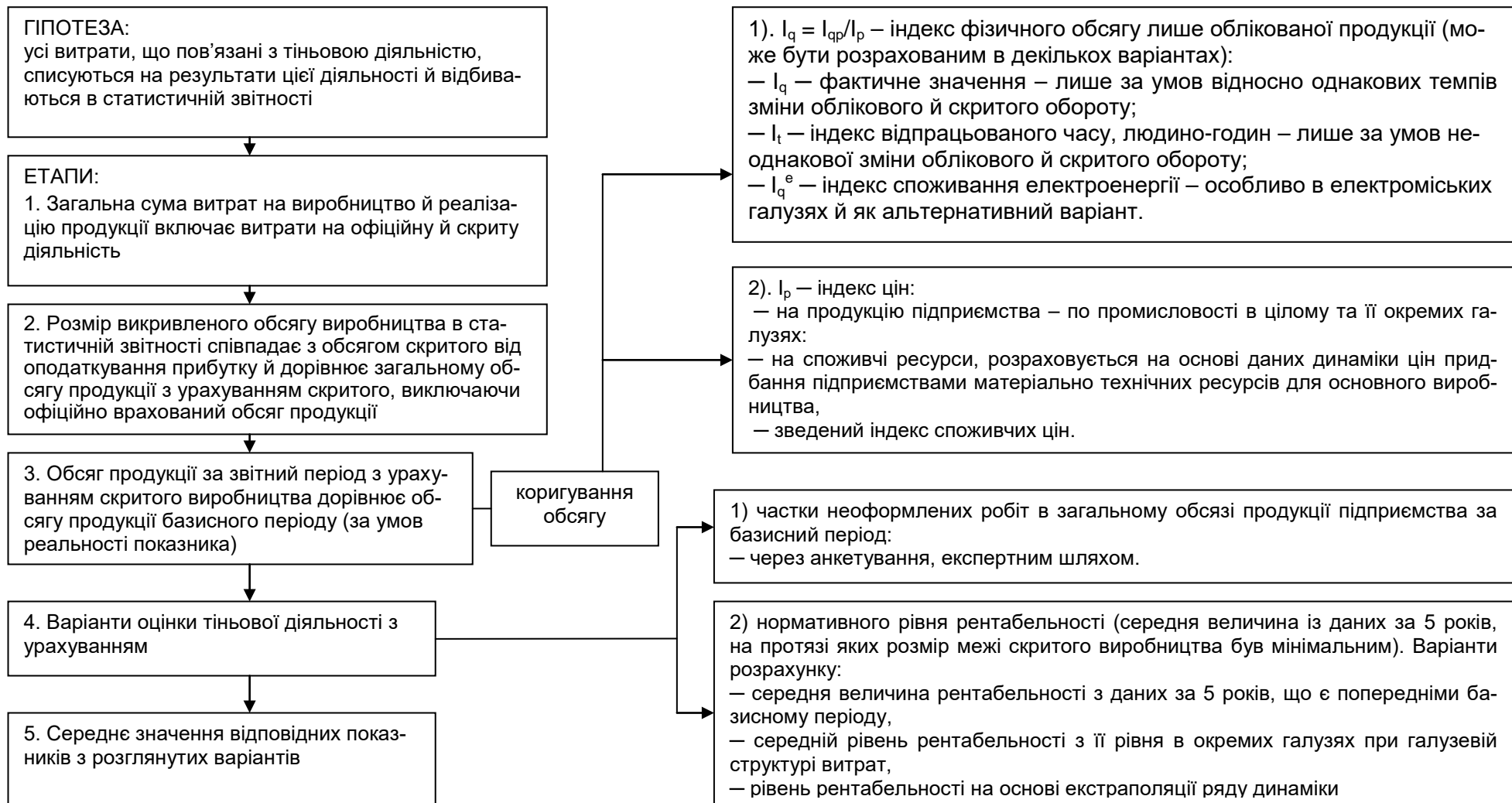
З позицій статистичного обліку при проведенні оцінки розміру неспостереженої економіки важливою його складовою виступає визначення одиниці спостереження: одиниці, від якої у встановленому порядку отримують інформацію, що підлягає реєстрації.

СНР при побудові рахунків виробництва рекомендує за *одиницю обліку* взяти **установу**: виробничо відокремлену одиницю, що розташована в одному місці й зайнята випуском переважно однорідної продукції. Така одиниця обліку при однорідному характері збирання даних про споживання сировини й матеріалів, робочої сили й продукції має можливість:

- виявляти галузеву структуру промисловості;
- технологічні особливості галузі;
- вивчати міжгалузеві зв'язки.

Це відповідає напрямкам роботи Статкомітету СНД з удосконалення оцінок неспостереженої економіки, повноті визначення показника ВВП.

Але ця одиниця обліку не дозволяє визначити дані про капітальні вкладення та розмір товарних запасів, може охоплювати й деякі допоміжні й підпорядковані види діяльності. Відсутні рекомендації за умов, якщо установа здійснює виробництво різномірної продукції й представляє собою комплекс самостійних виробництв. Їй головне – галузь формується за функціональною ознакою, що потребує ведення обліку результатів діяльності за кожним відокремленим підрозділом.

Примітка: по промисловості використовують три показники нормативного рівня рентабельності одночасно

Рис. 4.6. Схема врахування статистичної складової в оцінці обсягу скритої продукції й прибутку

Враховуючи названі негативні сторони такої облікової одиниці, Статистична комісія ООН рекомендує використовувати наступні звітні одиниці, що застосовуються при проведенні промислових цenzів:

відособлено розташована ланка – підприємства, що займають суцільну земельну територію, на якій може мати місце комбінація декількох виробництв;

технічна одиниця – охоплює всі області діяльності, пов'язані з виробництвом окремих продуктів чи послуг (якщо підприємство поєднує виробництво в 2-х галузях виробництва, для яких передбачені окремі класифікаційні розділи, то це підприємство можна підрозділити на 2 й більше технічних одиниць з метою визначення обсягу виробництва, чисельності робітників та ін.);

експлуатаційна одиниця – оснований на характері виконаної роботи, не зважаючи на те, що ця робота може мати другорядний характер.

Розглянуті одиниці обліку теж не відходять від функціональної ознаки.

У більшості економічно розвинутих країн для побудови рахунків виробництва й утворення доходів використовуються інституціональний підхід, де одиницею обліку для формування галузі є **підприємство**: частина промислової одиниці, що охоплює декілька видів діяльності, необхідних для виробництва кожної групи однорідних товарів.

Такий підхід передбачає використання принципів бухгалтерського обліку й дозволяє визначити валовий випуск, проміжне споживання й додану вартість за галузями економіки на основі прямих розрахунків. Але в той же час дуже важко проводити переоцінку показників у зіставленні ціни й неможливо узгодити показники виробництва й використання при розрахунку ВВП різними методами.

4.3. Галузева дооцінка показників обсягу

Економічний розвиток країни, що характеризується трансформацією існуючих інститутів та макроекономічних пропорцій, структурними зрушеннями, певною нестабільністю, зумовлює обмеження можливостей застосування традиційних статистичних методів

донарахувань та оцінки макроекономічних показників, що базуються на припущенні про незмінність основних пропорцій.

Як на загальнодержавному, так і на регіональному рівні проведення донарахувань показників випуску та доданої вартості за галузями економіки здійснюється на основі спеціальних вибірових обстежень, з використанням різних непрямих методів. Якщо необхідна статистична інформація відсутня, то зі статистичної точки зору буде за доцільне проведення оцінки, що базуватиметься на інших припущеннях, ніж ігнорування факту наявності тіньової діяльності в певному секторі економіки.

Градація донарахувань на одиниці спостереження, які не подали звіт, та на одиниці, що в силу неформального характеру виробництва надавати звітність не зобов'язані, а також на проведення розрахунків щодо скритого виробництва взагалі враховує наступні складові:

поширення даних відносно обстежених підприємств та організацій до повного кола офіційно зареєстрованих господарюючих суб'єктів;

поправка на скриту діяльність;

поправка на неформальну діяльність.

Особливості розрахунку за галузями економіки [68; 117] можуть бути зведені до наступного.

У **промисловості** донарахування на скрите, неформальне виробництво не є істотним. Інформація про промислове виробництво в натуральному виразі збирається за повним колом, тому необхідність в донарахуванні цього показника майже відсутня. Але в розрізі міст і районів окремі представники малого бізнесу спричиняють значний вплив на обсяги виробництва того чи іншого виду продукції. В основному донарахування зводяться до поправок на кустарне виробництво споживчих товарів, яке ведеться домашніми господарствами. Головним чином таке виробництво зосереджене в харчовій промисловості, частково – у швейній, ювелірній та деяких інших промисловостях. В цілому даний вид діяльності відноситься до неформального сектору, але за умов ухилення кустарних виробників від сплати податків може бути віднесеним до скритого виробництва.

Донарахування головним чином здійснюються на основі даних про кількість малих підприємств, облікованих статистичним реєстром; фактичній кількості малих підприємств, що надали статистичну звітність та їх продуктивності праці на одного робітника з урахуванням галузевої спеціалізації.

Отже, донарахування на:

неформальну діяльність виконуються на виробництво товарів домашніми господарствами та послуги промислового характеру, що надають населенню фізичні особи;

скриту діяльність виконуються експертним шляхом з використанням непрямих оцінок інформації податкових органів про документальні перевірки платників податку на додану вартість в частині заниження обсягу продукції.

За умов визначення особливостей розвитку регіону [203], його реальної галузевої структури доцільним може бути щомісячний розрахунок індексів фізичного обсягу виробництва по галузі, що дасть змогу формувати більш точну інформацію про реальні обсяги виробництва.

Значні поправки мають місце при розрахунку обсягу випуску в сільському господарстві.

Згідно вимог СНР, здійснюються донарахування обсягів ***сільськогосподарської продукції***, що вироблена в приватних підсобних господарствах населення.

Оцінка повного обсягу сільськогосподарського виробництва, враховуючи господарську специфіку розвитку – як державну так й регіональну, – повинна включати донарахування на обсяги виробництва, що скриваються сільгосппідприємствами і в рослинництві, і в тваринництві; а також ті, що вироблені в приватних підсобних та фермерських господарствах.

Проведення донарахувань базується на даних господарського обліку сільських адміністрацій, а також даних одночасних обліків та вибіркового спостережень.

У сучасній практиці оцінки інформації акцент зроблено на проведенні вибірових досліджень, які задля аналізу галузі сільського господарства не є досконалыми. Головними недоліками їх проведення є:

неврахування масштабів явища, що обстежується (відсоток вибірки повинен бути вище там, де більше питома вага індивідуального підприємництва в загальному обсязі виробництва);

побудова вибіркової сукупності за однією ознакою (маючи інформацію про платника податку на землю, не враховується чисельність населення, що зайняте виробництвом сільхозпродукції, не відображається структурне співвідношення рослинництва й тваринництва на цій землі). Таким чином, пряме поширення результатів вибіркового спостереження на генеральну сукупність не дасть об'єктивних результатів;

недостатня репрезентативність вибірки (неврахування рідких видів діяльності).

З метою формування більш точного обсягу інформації про обсяги сільського виробництва було б доцільним:

провести сільськогосподарський перепис, що дозволило б корегувати й уточнювати інформацію поточної офіційної статистики;

налагодити дієвий облік розвитку приватного сектору в сільському господарстві;

використовувати багатовимірні вибірки як засіб оцінювання інформації, що враховує структурні складові.

Як у сільському господарстві, так і в **торгівлі** мають місце великі розміри неформальної діяльності домашніх господарств.

Неформальна торгова діяльність повинна вивчатися за допомогою проведення вибіркового обстеження всіх типів ринків в межах держави чи регіону.

Такі дослідження є більш об'єктивними поряд з вибіровими обстеженнями домогосподарств, тому що можуть бути використані не тільки при розрахунку показників діяльності торгівлі як галузі, а й при розрахунку показників споживання населенням матеріальних благ та послуг.

Поправки до звітної інформації торговельних організацій (що виконуються за умов одночасного обліку) безпосередньо відносяться до

скритої економіки: донарахування проводиться для підприємств торгівлі та громадського харчування, які не надали звіт за допомогою середніх показників по галузі, отриманих шляхом одночасних прямих спостережень. Завищений розмір проміжного споживання з метою скорочення добавленої вартості та прибутку можливо відстежувати за допомогою вибіркового перевірок та щорічного обстеження індивідуальних підприємців.

Схема розрахунку частки *скритої* діяльності в торгівлі може приблизно визначатися як різниця між темпом зміни рівня витрат обігу у відсотках до обігу та індексом фізичного обсягу обороту торговельних організацій. Обсяг роздрібного товарообороту зіставляється з показниками надходження торговельної виручки в каси банку й витратами домашніх господарств на придбання продовольчих та непродовольчих товарів.

Таким чином, до:

неформального сектору відносяться всі обсяги продажу товарів на ринках;

скритої діяльності – та частина *неформальної* діяльності домашніх господарств, що ведеться з порушенням діючих норм та правил.

З метою отримання більш достовірної інформації по галузі буде за доцільне проведення першочергового відокремлення інформаційного матеріалу за оптовою та роздрібною торгівлею і градація підприємців, що займаються роздрібною торгівлею за наступними групами: мають власну стаціонарну мережу; торгують на ринку; інші підприємці, що щорічно заповнюють податкову декларацію й вважаються посередниками за умов здійснення угод купівлі-продажу.

По **будівництву** проведення донарахувань необхідно у зв'язку з виконанням будівельних послуг *неформальними* бригадами будівельників та безпосередньо самим населенням.

Обсяг таких будівельних послуг враховується:

шляхом збирання даних про реєстрацію побудованого житла та господарських споруд місцевими органами влади;

за допомогою проведення вибіркового обстеження домашніх господарств і продуктивності праці в малих будівельних підприємствах.

Визначений вид діяльності відноситься до *неформального сектору*, але в першому випадку він не може бути віднесений до тіньової економіки, тому що відображає введення в дію споруд в натуральних вимірниках. В останніх випадках найбільш доцільним є використання балансового методу, що дозволяє зіставляти ресурси будівельних матеріалів усіх видів з обсягами будівельних робіт.

При реєстрації споруд у вартісному виразі за умов поетапної оплати робіт замовником може мати місце заниження вартості фактично здійснених витрат. Тому визначена різниця у вартості будівельних робіт повинна трактуватися як *скрита* економічна діяльність.

На *регіональному рівні* [68] проблема донарахувань в цій галузі має більші масштаби, тому що:

відсутні статистичні обстеження на рівні міжрегіонального товарного обміну будівельними матеріалами та продукцією машинобудування;

неможливо провести узгодження з загальнодержавними методами донарахувань;

недостатня репрезентативність вибірки за умов неможливості отримання інформації про обсяги підрядних робіт, що виконані на території регіону підприємствами, які зареєстровані за його межами.

Проблема використання неформальної будівельної праці як юридичними так і фізичними особами залишається невирішеною і на регіональному, і на інших рівнях.

Напрямами оцінки діяльності з перевезення вантажів і пасажирів слід вважати:

діяльність офіційно зареєстрованих організацій, що не подають відомості в статистичні органи або занижили дані;

діяльність незареєстрованих організацій з неформальною зайнятістю й діяльністю індивідуальних підприємств.

Значна частина **транспортних послуг** здійснюється індивідуальними виробниками, й відстеження обсягу цих послуг є можливим тільки завдяки використанню непрямої інформації. Основу розрахунку складають відомості ДАІ про кількість зареєстрованих транспортних засобів, що знаходиться в приватній власності громадян,

про середні показники пробігу та завантаження; про кількість ліцензій, виданих на право перевезення вантажів та пасажирів, а також дані вибіркового обстеження домашніх господарств, продуктивності праці на малих підприємствах транспорту.

Поправка в частині транспортних послуг здійснюється тільки в *неформальному* секторі.

Обсяг наданих платних **послуг** взагалі формується на основі даних: статистичного спостереження за підприємствами, що надають послуги населенню;

податкових служб про кількість підприємств, що здали декларації про прибуток й суму відбитого в них валового доходу;

кількості ліцензій, виданих фізичним особам на відповідний вид діяльності;

вибіркового обстеження за окремими видами платних послуг населенню;

експертної оцінки обсягу послуг на основі аналізу рекламних оголошень;

структурних зрушень чисельності зайнятих за окремими видами послуг.

Інформаційна й методична неспівставленість даних у сфері послуг унеможлиблює використання регіональних відомостей для узагальнюючої характеристики по країні й проведення порівняльної характеристики обсягів певних видів послуг за регіонами.

Як на регіональному, так й загальнодержавному рівнях залишаються проблемними питання:

наявності повної інформації за видами платних послуг (впершу чергу в податкових службах);

використання обстеження споживчих послуг (населення, домогосподарств), тому що на відміну від підприємців громадяни не схильні скривати інформацію про обсяги отриманих послуг;

включення донарахування до повного кола платних послуг в розрахунки обсягу й структури грошових доходів населення, валового регіонального та валового внутрішнього продуктів.

У схему донарахувань обсягу платних послуг на діяльність індивідуальних осіб виправданим буде включення елемента багатоваріантності визначення числа індивідуальних підприємців та рівня їх продуктивності.

Таким чином, виходячи з того, що економічні одиниці не декларують, а намагаються вивести з-під оподаткування доходи, отримані внаслідок неформального й скритого виробництва, доцільним уявляється:

проведення донарахування з метою отримання оптимальних обсягів скритих доходів, а також корегування скритих і не пов'язаних зі скритою економікою елементів використання ВВП на споживання та накопичення;

врахування факту порушень принципу випадковості формування вибіркової сукупності, щодо відсутності даних щодо домашніх господарств з великими доходами й великими витратами на споживання;

врахування в розрахунках показників, відносно величини поправок на тіньове виробництво, тіньові доходи та тіньове використання, які не повинні співпадати між собою, тому що позазаконні доходи можуть бути використані законно й, навпаки, законні доходи можуть бути використані незаконно;

проведення у відносно невеликих пунктах за найбільш проблемними галузями регулярних статистичних спостережень за повним колом організацій малого бізнесу;

проведення періодичних вибірових обстежень індивідуальних підприємців без утворення юридичної особи (скоротиться сектор неформальної економіки до рівня некорпоративних підприємств, що організуються домашніми господарствами);

врахування регіональних особливостей при проведенні вибірових статистичних досліджень з метою визначення обсягів виробленої продукції та рівня зайнятості населення;

врахування неможливості співставлення обсягів одних й тих же донарахувань основних показників до повного кола між регіонами;

використання при розрахунку обсягу продукції й послуг (з урахуванням даних по зайнятості й виробництву продукції на одного зайнятого) інформації про відпрацьований час.

4.4. Методи статистичної оцінки повноти податкових надходжень

Світова практика оцінки неспостереженої економіки базується на традиційній схемі методів визначення тіньової економіки, що має наступний вигляд (рис. 4.7).

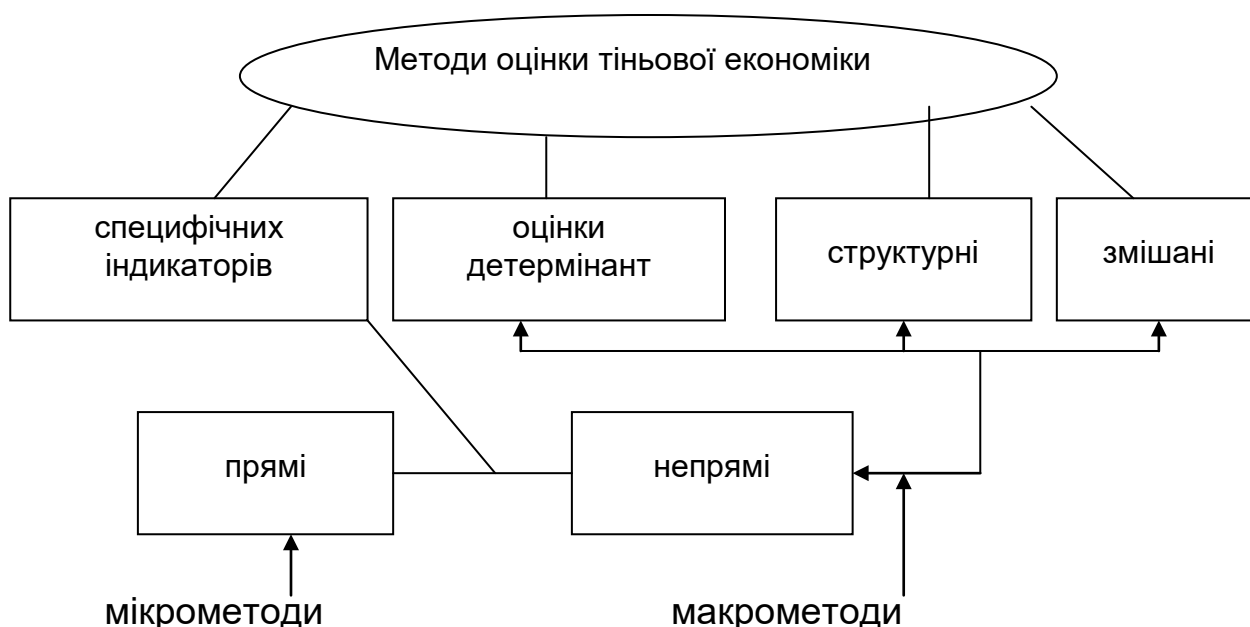

Рис. 4.7. Загальна схема статистичних методів оцінки тіньової економіки [185]

Поєднання різноманітних механізмів укриття податків (ведення фінансово-господарської діяльності без необхідної реєстрації; заниження об'єктів оподаткування; приховування коштів від сплати податків шляхом утворення штучної дебіторської заборгованості, перерахування виручки на рахунки інших структур; неправомірне використання пільг через утворення видимості пільгових видів діяльності й використання пільг

певними категоріями робітників; порушення нарахування ПДВ за взаєморозрахунками, бартером та ін.) і методів [33; 37; 198] їх оцінки дасть змогу прослідити залежність: *доходи бюджету – розмір вилучених податків - розмір доходів від тіньової (неспостереженої) діяльності.*

Виокремлюючи податкову складову, визнаємо традиційний розподіл методів оцінки неспостережених процесів на:

прямі, що передбачають використання інформації спеціальних обстежень;

непрямі, що базуються переважно на інформації систем зведених економічних показників офіційної статистики, даних податкових служб та фінансових установ.

До **прямих методів** слід віднести :

оцінку за структурою споживання домогосподарств, де респондентом є споживач;

оцінку за розбіжностями між доходами та витратами домогосподарств.

Перший метод відноситься до найпростіших і дозволяє виявити: відносну вартість тіньових товарів і послуг в загальній сумі витрат домогосподарств; постатейний розгляд тіньової діяльності щодо номенклатури наданих послуг; мінімальну межу тіньової економіки.

Але його застосування має певні обмеження: залежність структури споживання від образу життя респондентів, що робить вибірку не завжди репрезентативною; незнання споживача про придбання товару чи послуг у тіньовому секторі; фіксація частини тіньової економіки, що безпосередньо обслуговує домогосподарства.

Другий метод має дві модифікації:

а) виявлення груп домогосподарств зі значним перевищенням витрат над доходами;

Використання цього методу дає змогу виявити «нижні межі» й «верхні межі» перевищення витрат над доходами по домогосподарствам, а також тіньову економіку з позицій соціально-професійного складу її учасників.

Але цей метод не враховує масштаби тіньової економіки; не здатний вилучати тіньові доходи, що не проявляються в споживанні; не

фіксує міру перевищення витрат над доходами, що є достатньою для віднесення домогосподарств до тіньових; не передбачає ухилення від опитування найбільш активних тіньових суб'єктів; не враховує обмеження в часі даних про витрати домогосподарств; не враховує часову складову як базу порівняння про доходи найманих й само зайятих працівників.

б) *споживчої рівноваги*, що передбачає порівняння співвідношення доходів та витрат на певні групи товарів та послуг у самозайнятих й найманих працівників.

Основою такого підходу є порівняльна характеристика частки скритих доходів самозайнятого населення в межах їх споживання щодо диференційованих товарних груп з доходами інших верств населення за умов стабільної достовірності останніх. Тобто, усереднюючи частку доходів за всіма товарними групами, можна дати оцінку необлікованих доходів самозайнятих фізичних осіб й відповідним масштабам неспостереженої економіки.

Але використання цього методу має певні обмеження: співвідношення витрат і доходів треба розглядати окремо за групами товарів і послуг; витрати мають сезонні коливання й регіональну специфіку; на співвідношення доходів та витрат впливають не тільки тіньоутворюючі складові; нестабільність розміру доходів самозайнятого населення.

Непрямі методи в частині визначення податкової складової, на нашу думку, можуть виступати як модифікаційна форма *методу розбіжностей*, що базується на порівнянні двох й більше джерел інформації.

До них слід віднести *метод альтернативних оцінок макроекономічних показників*. Як уже було визначено, на нестиківці оцінок ВВП різними методами й визначають рівень неспостереженої (тіньової) економіки.

Якщо розглянути тіньову економіку як *різницю доходної й витратної оцінок ВВП* (цей метод враховує скриті від оподаткування доходи, що проявляються в витратах), то треба пам'ятати, що:

тіньова економіка не може бути зведена тільки до ухилення від оподаткування;

з метою уникнення впливу зростання цін, що випереджають зростання доходів, необхідно гармонізувати періодичність збирання інформації з точки зору її деталізації, відповідно до темпів зміни інфляційних процесів.

При застосуванні вказаного методу не завжди спрацьовує передбачення, що доходна й витратна оцінки є незалежними, а також, що оцінка за витратами є точною, а за доходами — неповною.

Це зумовлено тим, що вибіркowi обстеження населення завжди в певній мірі мають зміщення по відношенню до генеральної сукупності як за рахунок переваг представництва одних верств населення (рівня їх витрат) по відношенню до інших, так і за рахунок того, що верстви населення, які мають високий дохід, можуть не потрапити до вибірки взагалі.

Проводячи опитування різних верств споживачів, в сучасній статистичній практиці неповно відстежуються витрати на товари тривалого користування, а специфіка витрат заможних верств населення не відбивається внаслідок відсутності корегуючого показника на всі статті споживчого бюджету.

Таким чином, доходна й витратна оцінки ВВП не є незалежними, тому що значна частина статей споживчого бюджету формується, перш за все, з урахуванням даних про продаж товарів та послуг або корегується на цей продаж.

Витратна оцінка ВВП не є повною, тому що продавці вказують обсяг легальної реалізації й не вкажуть обсяг тіньової.

Коли розбіжність між доходною й витратною оцінкою ВВП показує лише наявність більшої величини недообліку ВВП, то перевищення доходів над витратами або зведення їх до нуля не вказуватиме на відсутність тіньової діяльності.

Тобто при оцінці витратної частини ВВП необхідно враховувати як діяльність неформальних агентів, так й неформальну складову діяльності формальних агентів.

При врахуванні припущення, що попит включає в себе споживання і формальної, і неформальної економіки, а пропозиція фіксує обсяги випуску лише формальної, розглянемо розмір неспостереженої економіки як *різницю між попитом та пропозицією*:

розрив між попитом й пропозицією може мати місце із-за помилок в розрахунках;

існують складності в повній оцінці попиту, а недооцінка й переоцінка ролі малих підприємств суттєво впливає на розмір сукупної пропозиції, і, як наслідок, – розмір неспостереженої економіки.

У масштабах держави пропонована розбіжність оцінок не є суттєвою, а розбіжність за групами товарів та послуг трактується як галузева специфіка тіньової економіки.

Для виявлення доходів, що скриваються від оподаткування, широко використовуються модифікації методу розбіжностей :

метод аналізу чистої вартості (метод оцінки чистого капіталу) базується на передбаченні, що приріст майна й приватне споживання власника з урахуванням певних нарахувань та відрахувань перевищує доходи, за які сплачено податки. За умов неможливості документально точно визначити споживчі витрати використовується інформація про прожитковий мінімум та середні витрати на ведення домашнього господарства.

До непрямих методів оцінки відноситься *монетарний метод*, різновиди якого базуються на твердженні, що оцінка тіньової економіки виходить з попиту на готівку, що не можна пояснити економічною активністю формального сектору.

Інститутом Росії НАН України було розроблено експрес-метод, що враховує обсяг тіньової економіки базового періоду, а також вплив різних індикаторів на зміни відносних її розмірів. Одна з модифікацій цього методу базується на коригуванні коефіцієнта тінізації базового періоду пропорційно змінам у рівні оподаткування і в частці готівки у грошовій масі за розраховані періоди.

При цьому рівень оподаткування залежить від:

середнього навантаження за податками, що формують доходи бюджету;

сумарної частки основних податків (ПДВ, податок на прибуток, акцизний збір, прибутковий податок з громадян) у ВВП.

Недоліками цього методу є, по-перше, визначення базового року (істотно впливає на кінцеві результати розрахунку), який повинен врахувати повний перелік факторів впливу на абсолютну величину тіньового сектору; по-друге, наявність розвинутої системи оподаткування, що реалізує як фіскальну, так і стимулюючу функції податків.

На наш погляд, найбільший інтерес представляє метод оцінки масштабів та динаміки тіньової економіки [203; 255], що враховує результати розрахунків за допомогою інших мікро- та макрометодів – **метод скритих перемінних**.

Сутність його полягає в тому, що за допомогою лінійних рівнянь, які характеризують елементи й фактори утворення тіньової економіки, будується модель взаємодії її елементів, що містить дві основні частини:

систему рівнянь для виміру факторів, що впливають на масштаб явища, детермінантів;

систему рівнянь елементів явища, що характеризується показниками.

У першій частині моделі враховуються фактори, котрі впливають на масштаб тіньової економіки, яка розглядається як «скрита змінна» – величина, не спостережена в офіційній економіці. У другій частині містяться показники структури тіньової економіки, значення яких залежать і від масштабів останньої. Тоді як детермінанти визначають масштаб з імовірністю випадкової стандартної помилки вибірки, параметри (показники структури) вимірюються або розраховуються з імовірністю, яка може бути випадковою або систематичною. Відносну величину значень показників структури допускається визначати за масштабом, розмір якого стандартизується так, щоб рівень індивідуальних відхилень від їх середньої за всіма країнами (регіонами) й за всім інтервалом часу максимально були зведені до нуля.

В якості детермінантів у такій моделі використовуються: питома вага прямих і непрямих податків у ВВП, відрахувань у фонд соціального захисту, зростання прямих податків, міри ухилення від сплати податків

населенням й підприємцями, питомої ваги безробітних у загальній чисельності працюючих та ін.

Вибір детермінант у моделі лише за критерієм прямих і непрямих податків дозволить доповнити оціночний показник ВВП та ВВП, врахувати відображення вартісних потоків продуктів і послуг в СНР, відкоригувати процес формування ціни на продукти й послуги та витрати на виробництво.

Враховуючи, що непрямі податки входять до складу ринкових цін разом з собівартістю й прибутком (за винятком субсидій), але не входять у факторну ціну, а такі податки, як податок на землю, ресурсні платежі, збір за забруднення навколишнього природного середовища, включаються в собівартість й не впливають прямо на ринкову ціну, можна побудувати модель, яка дозволить визначити оптимальний розмір як показників обсягу, так і врахувати їх тіньову структуру.

Але треба пам'ятати, що окремі податки не змінюють доданої вартості, а входять до проміжного споживання.

Комплексно оцінити соціально-економічне становище країни, визначити вплив податкової системи й податкової політики на ділову активність суб'єктів господарювання, є можливим за умов здійснення певних донарахувань окремих показників фінансово-економічних результатів діяльності підприємств, регіону, галузі.

В той же час визначити уніфікований відповідно до вимог СНР підхід щодо розрахунку показників скритого й неформального виробництва в різних галузях економіки з урахуванням територіальних особливостей, і як наслідок, оцінити повноту розрахунків в СНР макроекономічних показників розвитку держави є можливим завдяки створення інтегрованої інформаційної бази, що дозволить систематизувати й узагальнити дані податкового, фінансового й статистичного обліків через формування податкової статистики.

Відсутність у країні наукової концепції використання інформаційних ресурсів зумовлює необхідність теоретичного й практичного обґрунтування напрямків використання показників податкової статистики окремими користувачами, а перехід України на формування бюджету через систему оподаткування суб'єктів господарської діяльності –

методологічні основи створення інформаційних ресурсів податкової статистики.

Статистичний підхід до системної оцінки податкових платежів дасть можливість вирішити проблемні питання податкової політики стосовно визначення:

- об'єктів оподаткування, що формують розмір податків;
- методів нарахування податкових платежів;
- призначення податків;
- суб'єктів оподаткування;
- впливу податкових платежів на показники економічного розвитку.

На наш погляд, загальна схема статистичної оцінки податкових платежів може мати наступний вигляд (рис. 4.8).

Дана схема дає змогу узагальнити напрямки аналітичної роботи щодо ознак класифікації та складових статистичної характеристики податкових платежів і визначити їх рівень пріоритетності в залежності від складності поставлених завдань, можливості різнорівневої адаптації отриманого інформаційного матеріалу. Крім того, сформулювати, й відкорегувати податкові платежі, що орієнтовані на функціонування економіки в ринкових умовах.

Основним проблемним питанням у схемі залишається факт узгодженості її складових. Так, в інформаційній базі даних про об'єкти оподаткування фокусуються суперечності фіскальної й регулюючої функцій податків, а статистичний аналіз даних щодо об'єктів оподаткування повинен визначити зведення їх до мінімуму.

У практиці аналітичної роботи вихідними даними для визначення відхилення фактичного надходження податків від запланованого є фактор зміни податкової бази й податкової ставки.

Наявність пільг з оподаткування різної підпорядкованості підприємств потребує дезагрегації податкової бази, що повинно передувати аналізу виконання плану й динаміки податкових доходів.

Рис. 4.8. **Схема статистичної оцінки податкових платежів**

Дані щодо податкових платежів характеризують розмір і види податків, що сплачують суб'єкти оподаткування, показують стан розрахунків за податковими зобов'язаннями та характеризують надходження до бюджетів. Але механізм їх визначення повинен враховувати, що реальним кінцевим платником всіх податків є споживач.

Таким чином, статистичний аналіз інформаційних ресурсів податкової діяльності передбачає:

визначення якісного й кількісного складу платників податків та їх відношення до формування податкових платежів;

аналіз структури й динаміки податкових платежів за умов визначення їх значення в формуванні доходів бюджетів;

взаємозв'язок податкового потенціалу суб'єктів господарювання та рівня податкового навантаження на платників податків;

можливість визначити рівень активності приховування об'єктів оподаткування та податкових платежів, суму й структуру донарахувань за здійснені порушення платниками податків у сфері оподаткування;

розрахунок спеціальних показників для визначення рівня можливих податкових платежів;

можливість врахування рівня завантаженості наявних економічних ресурсів в країні, регіоні та на рівні платників податків;

інших складових механізму податкового регулювання.

Виходячи з того, що одним із головних елементів економічної стратегії країни є податкова реформа, що передбачає різке зниження податкового навантаження, цей фактор є не поодиначним і також не головним в розповсюдженні тіньових форм економічного обміну.

Досвід багатьох країн, які розвиваються, й країн з перехідною економікою свідчить, що реалізація ліберальних програм економічних реформ, котрі не мають підкріплення адекватними діями структурної політики, може привести до спаду виробництва й криміналізації економіки.

Висновки

Становлення української системи оподаткування в умовах ринкової економіки потребує теоретико-методичного обґрунтування підвищення ефективності податкових процесів як на макроекономічному рівні, так і на рівні підприємств.

Серед проблем сучасної теорії і практики оподаткування особливе місце займають податкове регулювання економічних та соціальних процесів, а також планування й прогнозування податкових надходжень і податкових платежів суб'єктів господарювання.

Аналіз сучасного стану та тенденцій розвитку податкової політики свідчить про необхідність суттєвої активізації податкового регулювання соціально-економічних процесів з урахуванням не тільки макроекономічних наслідків, але й прийнятності відповідних заходів суб'єктами господарювання – платниками податків.

Податкове регулювання слід класифікувати як спеціальний метод регулювання підприємницької діяльності, якому властиві специфічні ознаки, що впливають із сутності та характеру податкових правовідносин.

Аналіз сутності й особливості дії конкретних засобів податкового регулювання дозволив визначити структуру механізмів податкового регулювання як підсистеми державного регулювання економіки. З позицій системного підходу всі механізми податкового регулювання запропоновано класифікувати за трьома групами: механізми системного характеру, які вбудовані в систему оподаткування (загальний рівень оподаткування, структура системи оподаткування, альтернативні системи оподаткування); комплексні регуляторні механізми (за територіальною та галузевою ознакою); локальні податкові механізми (пов'язані з об'єктом та предметом оподаткування, визначенням складу платників податків, принципами встановлення та розміром ставки податку, порядком обчислення податкових зобов'язань і суми податку, який підлягає сплаті в бюджет).

На основі узагальнення теоретичних підходів до сутності терміну «податкова пільга» запропоновано таке його визначення: податкова пільга – це встановлений законодавством виняток з загальних правил оподаткування, який надає платникові можливість зменшити суму податку

(збору), що підлягає сплаті, або звільняє його від виконання окремих обов'язків та правил, пов'язаних з оподаткуванням. Результатом застосування пільг може бути як повне або часткове зменшення суми податкових зобов'язань платника, так і поліпшення фінансових показників його діяльності без зміни суми податку (збору), яка підлягає сплаті в бюджет.

Обґрунтований новий методичний підхід до класифікації податкових пільг, в основу якого покладено зв'язок податкової пільги з іншими елементами податку. В цьому розумінні податкові пільги слід класифікувати на такі види: звільнення від оподаткування окремих категорій платників податків; зменшення об'єкта оподаткування; зменшення (обмеження) бази оподаткування; зменшення податкових ставок; застосування спеціальних методів податкового обліку; збільшення податкового (звітного) періоду; зменшення суми податку, яка підлягає сплаті в бюджет; розстрочення та відстрочення сплати податкових зобов'язань.

Аналіз і узагальнення вітчизняного та зарубіжного досвіду податкового стимулювання інвестиційної й інноваційної діяльності свідчить про те, що найбільш впливові важелі стосуються податку на прибуток підприємств. Серед них найбільш перспективними є: зменшення бази оподаткування та застосування простого (для виробничих підприємств) і пріоритного (для суб'єктів підприємницької діяльності, що спеціалізуються в сфері інновацій) податкового кредиту або сполучення цих механізмів.

Проведене дослідження світового досвіду податкового регулювання у сфері оподаткування доходів корпорацій дозволило виявити певний інструментарій, впровадження якого, з урахуванням існуючої національної специфіки, зробило б достатньо істотний вплив на розвиток сфери оподаткування прибутку підприємств в Україні. До основних механізмів, які доцільно врахувати у вітчизняній практиці оподаткування прибутку підприємств слід віднести застосування:

знижених ставок податку на прибуток для новостворених, малих та середніх підприємств, що сприятиме створенню нових підприємств та більш динамічному розвитку малого і середнього бізнесу в Україні;

методів прискореної амортизації, що сприятиме стимулюванню оновлення основних засобів, активізації інвестиційної діяльності, зростання продуктивності виробництва через впровадження нової техніки та

технологій, що в подальшому призведе до збільшення бази оподаткування і обсягу податкових надходжень до зведеного бюджету країни;

методу переносу отриманих підприємством у звітному році збитків у минуле, в комплексі з механізмом сплати так званого мінімального податку на прибуток.

Для ефективного управління податковими процесами на макроекономічному та на регіональному рівнях важливе значення має коректне застосування методів прогнозування податкових надходжень. У роботі обґрунтовані особливості застосування багатофакторного аналізу при прогнозуванні податкових надходжень. Постановка задачі та її вирішення реалізовані на прикладі прогнозування надходжень податкових платежів від суб'єктів малого підприємництва та суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності в Харківській області.

Управління податковими процесами на рівні країни передбачає координацію регіонального розвитку оподаткування. З цією метою в роботі запропонована комплексна методика ранжирування областей України за рівнем розвитку оподаткування зовнішньоекономічної діяльності та малого бізнесу з подальшим виділенням стимулюючих і дестимулюючих складових, що обумовлено необхідністю формування кластерів з подальшим пошуком резервів для розробки стратегічних програм підтримки і стимулювання цих напрямків діяльності з урахуванням регіональної специфіки.

Реалізація цієї методики на прикладі 25 областей України, а також міст Києва і Севастополя та 13 регіональних митниць дозволила на основі таксономічного аналізу провести ранжирування областей України за величиною інтегрального показника податкових надходжень, отриманого в результаті кількісної оцінки зовнішньоекономічної діяльності та малого бізнесу, а також виявити напрями функціонування цих сфер діяльності на основі методу радара для розробки заходів щодо їх державного і регіонального регулювання і підтримки з метою сприяння збільшенню податкових надходжень.

Запропоновані в монографії науково-методичні підходи до оцінки й аналізу рівня розвитку оподаткування та соціально-економічного розвитку регіонів України дозволили:

визначити інтегральні рівні соціального розвитку та розвитку оподаткування в Україні в регіональному розрізі;

побудувати матрицю розподілу регіонів України відповідно до взаємозв'язку рівня розвитку оподаткування і рівня соціального розвитку, основується на розроблених класифікаціях регіонів країни, з застосуванням методу k-середніх й враховуючи аналіз ентропії;

побудувати багатофакторну динамічну модель, яка дозволяє здійснювати прогнозування рівня розвитку оподаткування регіональному розрізі, задля розробки та впровадження подальших заходів, спрямованих на прийняття коригувальних управлінських рішень щодо підвищення інтегрального рівня розвитку оподаткування в Україні.

У монографії доведено, що податкова політика на мікрорівні знаходиться в системному взаємозв'язку з податковою політикою на макрорівні. Поняття податкової політики на мікрорівні (податкової політики підприємства) визначено як систему заходів, що проводяться підприємством у сфері податкового обліку, які відображають варіанти (сценарії) його поведінки у взаєминах з державою з питань нарахування та сплати податкових платежів.

До форм реалізації податкової політики підприємства запропоновано відносити: податкове планування, бюджетування податків та розрахунок поточних податкових платежів. Податкове планування на мікрорівні визначається як система заходів підприємства, спрямована на максимальне використання можливостей чинного законодавства з метою законної оптимізації податкових платежів; бюджетування податків – система заходів, спрямована на визначення планової суми податкових платежів, що підлягають сплаті підприємством у майбутніх періодах; розрахунок поточних податкових платежів – система заходів, спрямована на обчислення фактичної суми податкових платежів, що підлягають сплаті підприємством у поточному звітному періоді. Оптимізація податкових платежів на мікрорівні передбачає дотримання таких умов здійснення господарської діяльності підприємства, за яких показник прибутковості діяльності підприємства наближається до максимуму, а ризики господарювання – до мінімуму.

Податкове планування перебуває у взаємозв'язку з бюджетуванням підприємства, що виявляється в такому: при первинному зв'язку бюджети виступають джерелом інформації для податкового планування, при вторинному зв'язку податкове планування впливає на показники бюджетів підприємства.

Основним принципом податкового планування є принцип законності, за яким податкове планування відрізняється від ухилення від сплати податків. У монографії податкове планування розглядається як елемент внутрішньофірмового планування, що враховується в запропонованій класифікації принципів та методів податкового планування на загальні – характерні для системи внутрішньофірмового планування в цілому і податкового планування як складової цієї системи, та спеціальні – що визначають специфіку податкового планування.

Обґрунтована дворівнева класифікація видів податкового планування передбачає перший рівень – державне податкове планування (макрорівень) і другий – податкове планування, яке здійснюється суб'єктами господарювання (мікрорівень). Податкове планування на макрорівні визначене як комплекс заходів держави, спрямований на розробку оптимальної системи оподаткування, що стимулює максимальне надходження податкових платежів до бюджету держави. На другому рівні серед критеріїв класифікації виділяються такі: сфера застосування, організаційна структура, організаційно-правова форма суб'єкта податкового планування, характер управлінських рішень та інструментарій.

Податкове планування на мікрорівні розглядається як процес і як система. Згідно з викладеним системним підходом до складу системи ресурсного забезпечення входять взаємопов'язані та взаємозалежні підсистеми кадрового, інформаційного та матеріального забезпечення.

У роботі доводиться доцільність застосування проектного підходу в процесі здійснення податкового планування на підприємстві, що передбачає розроблення господарських рішень на основі проектів податкового планування, складовими забезпечення яких є: просторово-геометричне розташування сукупності елементів податкової схеми і зв'язків між ними з описом (топологія податкової схеми); склад ресурсів,

необхідних для практичної реалізації схеми; ризики й обмеження її впровадження, а також математична модель розрахунку економічного ефекту від її використання.

Специфіка податкових процесів та вплив заходів податкового планування на кінцеві фінансові показники діяльності підприємств висувають специфічні вимоги до критеріїв оптимізації та обмежень в податковому плануванні. В монографії запропоновані можливі варіанти вибору цільової функції та обмежень при постановці оптимізаційних задач у сфері оподаткування підприємств.

Ігнорування ризиків у податковому плануванні може призвести до прийняття некоректних рішень в області податкового планування, які в ряді випадків можуть бути розцінені контролюючими органами як заходи щодо ухилення від сплати податків із застосуванням відповідної кримінальної й фінансової відповідальності до керівництва підприємства.

Наявність структурних зрушень в економіці, трансформація існуючих інститутів та макроекономічних пропорцій, адміністративний та податковий тиск призводять до незбалансованості господарських процесів, що впливає як на загальний обсяг неспостереженої економіки, так і на розподіл тіньових потоків між її сферами.

Виходячи з вимог необхідності об'єктивної оцінки повноти податкових надходжень, доцільними є визначення неспостереженої економіки як тіньової, незаконної та в неформальному секторі з урахуванням меж економічної діяльності.

Статистика зводить вивчення меж неспостереженої економіки до обліку сфер діяльності на всіх стадіях відтворення.

Подальший розвиток інформаційної бази через паралельне визначення одиниці обліку (від якої в установленому порядку отримують інформацію, що підлягає реєстрації) й одиниці спостереження (до якої може бути віднесено вид діяльності, що підпадає під оподаткування за умов подання даних в податкові органи) дозволить уточнити величину донорахувань й обґрунтувати повноту розрахунку макроекономічних показників в СНР.

Дослідження та систематизація традиційних методів статистичного аналізу, що базується на припущенні про незмінність основних пропор-

цій, дає змогу визначити масштаби й темпи зростання тіньової економіки за рахунок збільшення тягара податків і платежів на цілі соціального забезпечення в сполученні зі зростанням обмежень на офіційному ринку праці.

Здійснення порівняльного аналізу результатів розрахунків за допомогою різних мікро- та макрометодів статистичної оцінки повноти податкових надходжень нівелює залежність масштабів тіньової економіки від методу оцінки й дозволяє визначити найбільш придатний.

Оцінюючи масштаби тіньової економіки як функцію змінних, що спостерігаються (податкове навантаження, державне регулювання), й змінних, на величині яких відбивається тіньова економічна діяльність (готівка, офіційно відпрацьований час, безробіття) метод скритих перемінних, дає змогу одночасно врахувати декілька причин і наслідків, що робить його відносно оптимальним в оцінці податкових аспектів неспостереженої економіки.

Використана література

1. Закон України «Про оподаткування прибутку підприємств» (в редакції Закону України від 22 травня 1997 року № 283/97-ВР зі змінами і доповненнями) // В кн.: Основи податкового законодавства. Збірка основних законодавчих актів. – Харків: ВД «ІНЖЕК», 2005. – С. 94 –174.
2. Закон України «Про систему оподаткування» (в редакції Закону України від 18 лютого 1997 року № 77/97-ВР зі змінами і доповненнями) // В кн.: Основи податкового законодавства. Збірка основних законодавчих актів. – Харків: ВД «ІНЖЕК», 2005.– С. 5–14.
3. Закон України «Про спеціальний режим інвестиційної та інноваційної діяльності технологічних парків» від 16 липня 1999 року № 991-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 40. – Ст. 363.
4. Закон України «Про патентування деяких видів підприємницької діяльності» від 23 березня 1996 року № 98/96-ВР // Все про бухгалтерський облік. – 1999. – № 7 (310). – С. 3 –10.
5. Закон України «Про плату за землю» від 03.07.1992 р. № 2535-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – N 38. – Ст. 560.
6. Закон України «Про податок з власників транспортних засобів та інших самохідних машин і механізмів» від 11 грудня 1991 року № 1963-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 11. – Ст. 150.
7. Закон України «Про податок з доходів фізичних осіб» від 22 травня 2003 року № 889-IV / В кн.: Основи податкового законодавства. Збірка основних законодавчих актів. – Харків: ВД «ІНЖЕК», 2005. – С. 227 – 278.
8. Закон України «Про податок на додану вартість» від 3 квітня 1997 року № 168/97 (зі змінами і доповненнями) / В кн.: Основи податкового законодавства. Збірка основних законодавчих актів. – Харків: ВД «ІНЖЕК», 2005. – С. 174 –218.
9. Закон України «Про порядок погашення зобов'язань платників податків перед бюджетами та державними цільовими фондами» від

- 21.12.2000 р. № 2181-III // В кн.: Основи податкового законодавства. Збірка основних законодавчих актів. – Харків: ВД «ІНЖЕК», 2005. – С. 47 – 93.
10. Закон України від 04.07.2002 р. №40-IV «Про інноваційну діяльність» // Урядовий кур'єр. – 2002 р. – 7 серпня.
  11. Закон України від 13 грудня 1991 року № 1977-XII «Про наукову і науково-технічну діяльність» (в редакції Закону України від 1 грудня 1998 року № 284 - XIV) // Урядовий кур'єр. – 1998. – 24 грудня.
  12. Указ Президента України «Про внесення змін до Указу Президента України від 3 липня 1998 року № 727 «Про спрощену систему оподаткування, обліку та звітності суб'єктів малого підприємництва» // В кн.: Основи податкового законодавства. Збірка основних законодавчих актів. – Харків: ВД «ІНЖЕК», 2005. – С. 283–288.
  13. Декрет Кабінету Міністрів України «Про акцизний збір» від 26 грудня 1999 року № 18–92 // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 10. – Ст. 82.
  14. Декрет Кабінету Міністрів України «Про місцеві податки і збори» від 20 травня 1993 року № 56–93 // Відомості Верховної Ради України. — 1993. – № 30. – Ст. 336.
  15. Декрет Кабінету Міністрів України «Про прибутковий податок з громадян» від 26 грудня 1992 № 13–92 / В кн.: Податкове законодавство України. Бібліотека офіційних видань. – К.: Парламентське видавництво, 1998. – С. 166 – 183.
  16. Постанова Кабінету Міністрів України «Про порядок відкриття спеціальних рахунків технологічними парками і затвердження Порядку зарахування сум податків на спеціальні рахунки та їх використання технологічним парком» від 26 червня 2000 р. № 1018 // www.rada.gov.ua.
  17. Агапова Т.А. Макроэкономика: Учебник / Т.А. Агапова, С.Ф. Серегина / Под общей ред. А. В. Сидоровича. – М.: Изд. „Дело и Сервис”, 2001. – 448 с.
  18. Акофф Рассел Л. Планирование будущего корпорации: Пер. с англ. В. А. Бирюкова, М. М. Крейсберга. — М.: Сирин, 2002. – 256 с.

19. Александров И. М. Налоговые системы России и зарубежных стран. – М.: Бератор-Пресс, 2002. – 192 с.
20. Александрова М. М. Страхування: Навчально-методичний посібник. – К.: ЦУЛ, 2002 – 208 с.
21. Ансофф И. Стратегическое управление. – М.: Экономика, 1989. – 520 с.
22. Апель А. Обналичивание и оффшорный бизнес в схемах / А. Апель, В. Гунько, И. Соколов. — Спб.: Питер, 2002. — 192 с.
23. Базилюк А. В. Тіньова економіка в Україні / А. В. Базилюк, С. О. Коваленко. – К.: НДЕІ Мінекономіки України, 1998. – 206 с.
24. Байрачный Ю. И. Развитие механизма налогового планирования с использованием оффшорных инструментов: Дис. ... канд. экон. наук. – М., 2001. – 200 с.
25. Балабанов И. Т. Финансовый менеджмент: теория и практика: Учебник / Под ред. Е. С. Стояновой. – М.: Перспектива, 2000. – 672 с.
26. Бланк И. А. Инвестиционный менеджмент. – К.: МП "ИТЕМ" ЛТД, "Юнайтед Лондон Трейд Лимитед", 1995. – 448 с.
27. Бланк И. А. Основы финансового менеджмента. Т.2. – К.: Ника-Центр, 1999. – 512 с.
28. Бланкарт Ш. Державні фінанси в умовах демократії: Вступ до фінансової науки. – К.: Либідь, 2000. – 654 с.
29. Богатая И. Н. Как минимизировать ваши налоги. Серия "50 способов" / И. Н. Богатая, Н. Ю. Королева, Л. Н. Кузнецова. – Ростов н/Д: Феникс, 2001. – 288 с.
30. Бокун Н. Проблемы статистической оценки теневой экономики / Н. Бокун, И. Кулибаба // Вопросы статистики. – 1997. – №7. – С. 14 – 15.
31. Бокун Н. Ч. Теневая экономика: понятия, классификация, методы оценки. – Мн.: Высшая Школа, 2002. – 264 с.
32. Борейко В. Про оподаткування малих науково-дослідних підприємств // Економіка України. – 2004. – № 7. – С. 25 – 31.
33. Бородюк В. Оцінка масштабів тіньової економіки та її вплив на динаміку макроекономічних показників / В. Бородюк, О. Турчинов, Т. Приходько // Економіка України. – 1996. – №11. – С.4 – 16.

34. Брызгалин А. В. Налоговая оптимизация: принципы, методы, рекомендации, арбитражная практика / А. В. Брызгали, В. Р. Берник, А. Н. Головкин. — Екб.: Издательство "Налоги и финансовое право", 2002. — 272 с.
35. Бухалков М. И. Внутрифирменное планирование: Учебник. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: ИНФРА-М, 2001. — 400 с.
36. Ван Хорн Дж. К. Основы финансового менеджмента. 11-е издание /Д. К. Ван Хорн, Д. М. Вахович (мл.) – Москва – С-Петербург – Киев: Изд. дом „Вільямс”, 2003. – С. 992.
37. Варналій З. С. Тіньова економічна діяльність підприємницьких структур: суть, оцінка масштабів та шляхи її легалізації // Наукові праці НДФІ. – 1998. – № 6. – С.25 – 32.
38. Василик О. Д. Бюджетна система України: Підручник / О. Д. Василик, К. В. Павлюк. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 544 с.
39. Василик О. Д. Податкова системи України: Навч. посібник. – К.: ВАТ „Поліграфкнига”, 2004. – 478 с.
40. Василькова Т. В. Удосконалення планування податкових платежів // Фінанси України. – 2003. – № 6. – С. 36–39.
41. Вашків П. Г. Теорія статистики: Навчальний посібник / П. Г. Вашків, П. Ш. Пастер, В. П. Сторожук, Є. Ш. Ткач. – К.: Либідь, 2001. – 320 с.
42. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.: Ірпінь, ВТФ «Перун», 2004. – 1440 с.
43. Винницький Д. В. Российское налоговое право: проблемы теории и практики – СПб.: Издательство "Юридический центр "Пресс", 2003. – 398 с.
44. Винокуров Д. Оптимизация налогов: практический аспект // Налоги и бухгалтерский учет. – 2002. – № 5. – С. 2 – 47.
45. Висновок за результатами аналізу виконання Державного бюджету України за дев'ять місяців 2005 року. Випуск 23. – К.: Рахункова палата України. – 2005. (http://www.ac-rada.gov.ua/achamber/control/uk/publish/article?art_id=461118&cat_id=32827#_Toc120691403).

46. Вишневский В. П. Уход от уплаты налогов: теория и практика: Монография / В. П. Вишневский, А. С. Веткин. – Донецк: НАН Украины. Инст. экономики пром., 2003. – 228 с.
47. Вітлінський В. В. Ризикологія в економіці та підприємстві: Монографія / В. В. Вітлінський, Г. І. Великоіваненко – К.: КНЕУ, 2004. – 480 с.
48. Вылкова Е. Налоговое планирование / Е. Вылкова, М. Романовский. – СПб.: Питер, 2004. – 634 с.
49. Вылкова Е. С. Налогообложение организаций и физических лиц: Учеб.-практич. пособие. — СПб.: Изд. дом "Сентябрь", 2002. – 224 с.
50. Головин С. Д. О классификации явлений теневой экономики // ВМУ, сер. 6: Экономика. – 1992. – №1. – С.40 – 47.
51. Горбунов А. Р. Налоговое планирование и снижение финансовых потерь. – М.: Анкил, 1993. – 76 с.
52. Горбунов А. Р. Налоговое планирование и создание компаний за рубежом. – М.: Анкил, 2000. – 192 с.
53. Господарський кодекс України. – Харків: ТОВ "Одісей", 2003. – 248 с.
54. Государственное регулирование экономики / Под. ред. И. И. Столярова. – М.: Дело, 2001. – 280 с.
55. Гранатуров В. М. "Экономический риск: сущность, методы измерения, пути снижения: Учеб. пособие. – М.: Изд. "Дело и сервис", 1999. – 112 с.
56. Грунин О. А. Экономическая безопасность организации / О. А. Грунин, С. О. Грунин. – СПб.: Питер, 2002. – 144 с.
57. Гуреев В. И. Налоговое право. – М.: Экономика, 1995. – с. 252.
58. Дагаев А. Налоговое стимулирование инноваций в предпринимательском секторе экономики // Проблемы теории и практики управления. – 2004 г. – №3 – Ст. 80 – 86.
59. Дадашев А. З. Налоговое администрирование в Российской Федерации / А. З. Дадашев, А. В. Лобанов. – М.: Книжный мир, 2002. – 364 с.
60. Дадашев А. З. Налоговое планирование в организации: Учебно-практическое пособие / А. З. Дадашев, Л. С. Кирина. – М.: Книжный мир, 2004. – 168 с.

61. Дайан А. Академия рынка: маркетинг / А. Дайан, Ф. Букерель, Р. Ланкар, Р.Оливье, Д. Кеардель, А.Оливье, Р. Урсе. – М.: Экономика, 1993.– 574 с.
62. Данілов О.Д. Податки в Україні. Навчальний посібник/Данілов О. Д., Фліссак Н. П. – К.: УкрНТЕІ, 2003. – 348 с.
63. Дікань Л.В. Деякі аспекти оподаткування в Україні / Л. В. Дікань, Т. С. Воїнова, Є. Б. Бережний // Фінанси України. – 1999. – № 4. – С. 107–112.
64. Дікань Л.В. Податкова система: Навчальний посібник / Л. В. Дікань, Т. С. Воїнова. – Харків: Вид. ХДЕУ, 2002. – 252 с.
65. Добров Г. М. Прогнозирование науки и техники. – М.: Наука, 1977. – 227 с.
66. Економічна енциклопедія: У трьох томах. Т.1 / Редкол.: С. В. Мочерний (відп. ред.) – К.: Видавничий центр „Академія”, 2000. – 864 с.
67. Економічний словник: банківська справа, фондовий ринок (українсько-англійсько-російський тлумачний словник) / Укл. Олексієнко Л. М., Олексієнко В. М., Юркевич А. І. – К.: Видавничий будинок “Максимум”, 2000. – 592 с.
68. Елисеева И. И. Определение объема теневой деятельности на основе макроэкономических показателей / И. И. Елисеева, А. Н. Щирин, Е. Б. Капралова // Вопросы статистики, 2004. – № 4. – С. 18 – 31.
69. Ерицяян А. В. Использование оффшоров в налоговом планировании / А. В. Ерицяян, Р. Г. Азарян. – М.: ЗАО "Издательский Дом "Главбух", 2003. – 208 с.
70. Ефименко Т. Пільги у системі оподаткування в Україні // Вісник Української Академії державного управління. – 2001 р. – № 2. Ч. 2. – С. 255 – 259.
71. Єлісеєв А. В. Податкове планування на підприємстві: Дис. ... канд. екон. наук. – Львів, 2003. – 204 с.
72. Єлісеєв А. Види податкового планування / А. Єлісеєв, А. Загородній // Податкове планування. – 2001. – № 9. – С. 22.

73. Єлісеєв А. Податкове планування та планування податкових платежів / А. Єлісеєв, А. Загородній // Податкове планування. – 2001. – № 1. – С. 7–8.
74. Єлісеєв А. В. Оптимізація податкових платежів при виплаті працівникам зарплати // Податкове планування. – 2000. – № 2. – С. 22–24.
75. Єлісеєв А.В. Податкове планування при застосуванні офшорних компаній // Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення і проблеми розвитку. Вісник Держ. унів. "Львівська політехніка". – Львів: Вид-во Держ. унів. "Львівська політехніка", 1999. – Вип. 369 — С. 120 –123.
76. Железникова Е. К. Организационно-экономический механизм формирования налоговой политики на предприятиях сферы материального производства: Автореф. дис. ... канд. экон. наук – М., 2002. – 18 с.
77. Жестков В. С. Правовые основы налогового планирования (на примере групп предприятий): Учебное пособие. – М.: Академический правовой университет, 2002. – 142 с.
78. Загородній А. Офшорні компанії та міжнародне податкове планування / А. Загородній, А. Єлісеєв // Проблеми економічної інтеграції України в Європейський Союз: європейські порівняльні студії. Ч. 2: Вісник Тернопільської академії народного господарства. – Тернопіль: Економічна думка, 2001. – Вип. 8. – С. 132–134.
79. Загородній А. Г. Податки та податкове планування підприємницької діяльності: Монографія / А. Г. Загородній, А. В. Єлісеєв. – Львів, Центр Бізнес-Сервісу, 2003. – 152 с.
80. Загородній А. Г. Податки, збори, обов'язкові платежі. Термінологічний словник. Вид. 2-е, виправлене та доповнене / А. Г. Загородній, Г. Л. Вознюк. – Львів: Національний університет «Львівська політехніка» (Інформаційно-видавничий центр «Інтелект +» Інституту післядипломної освіти), «Інтелект-Захід», 2003. – 192 с.
81. Задорожный Г. В. Экономическая безопасность. Харьков: ХИБМ, 1999. – 206 с.

82. Заєць А. П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду. – К.: Парламентське вид., 1999. – 248 с.
83. Зазвонова Л. А. Налоги и налогообложение: Учеб. Пособие / Л. А. Зазвонова, Ф. Ф. Фомин. – К.: Изд-во Европ. унів., 2003. – 266 с.
84. Захарін С. В. Активізація інноваційної діяльності промислових підприємств // Фінанси України. – 2003 р. – №1. – С. 13 – 20.
85. Заяц Н. Е. Теория налогов: Учеб. – Мн.: БГЭУ, 2002. – 220 с.
86. Зябриков В. В. Налоговое планирование как способ согласования интересов фирмы и государства: Дис. ... канд. екон. наук. – СПб., 1997. – 206 с.
87. Иванов Ю. Б. Альтернативні системи оподаткування. Монографія. – Харків: ХДЕУ – Торнадо, 2003. – 517 с.
88. Иванов Ю. Б. Оцінка рівня розвитку оподаткування та його взаємозв'язок з рівнем соціально-економічного розвитку регіону / Ю. Б. Иванов, О. М. Тищенко, К. В. Давискіба // Фінанси України. – 2005. – №12. – С. 6 – 18.
89. Иванов Ю. Б. Механизмы налогового стимулирования инновационной деятельности предприятий / Ю. Б. Иванов, А. С. Иванченко // Бизнес Информ. – 2005. № 9–10. – С 81 – 89.
90. Иванов Ю. Б. Налоговое планирование: суть, отличия, методы // Бухгалтерия. – 2004. – № 40. – С. 37 – 40.
91. Иванов Ю. Б. Оценка уровня регионального налогообложения и его влияние на социальное развитие региона / Ю. Б. Иванов, А. Н. Тищенко, Е. В. Давыскиба // Бизнес Информ. – 2005. – №1 – 2. – С. 71–79
92. Иванов Ю. Б. Преимущества налогообложения технологических парков / Ю. Б. Иванов, А. С. Иванченко // Бизнес Информ. – 2004. – № 9–10. – С. 92 – 98.
93. Иванов Ю. Н. Проблемы измерения ненаблюдаемой экономики (о Руководстве по измерению ненаблюдаемой экономики, разработанном ОЭСР, МВФ, МОТ, Стакомитетом СНГ) / Ю. Н. Иванов, В. Л. Карасева // Вопросы статистики. – 2003. – № 2. – С. 18–22.

94. Измерение ненаблюдаемой экономики: руководство. – Париж, ОЕСД, 2002. – 296 с.
95. Иловайский С. И. Косвенное налогообложение в теории и практике. – Одесса: [б. и.], 1892. – 252 с.
96. Исаев А. А. Очерк теории и политики налогов. – М.: ООО «ЮрИнфоР-Пресс», 2004. – 270 с.
97. Караваева И. В. Налоговое регулирование рыночной экономики: Учеб. пособие для вузов. М.: – ЮНИТИ-ДАНА, 2000. – 216 с.
98. Карасев М. Н. Налоговая политика и правовое регулирование налогообложения в России. — М.: ООО "Вершина", 2004. — 224 с.
99. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег. – М.: Экономика, 1978. – 428 с.
100. Кендалл М. Теория распределений / М. Кендалл, А. Стьюарт. – М.: Наука, 1966. – 228 с.
101. Кизим Н. А. Оценка и прогнозирование неплатежеспособности предприятий: Монография / Н. А. Кизим, И. С. Благун, Ю. С. Копчак. – Харьков: ИД "ИНЖЭК", 2004 – 144 с.
102. Кильдишев Г. С. Анализ временных рядов и прогнозирования / Г. С. Кильдишев, А. А. Френкель. – М.: Статистика, 1973. – 104 с.
103. Кирпиков А. Налоговое планирование // www.legalnet.boom.ru.
104. Кирш А. Налогоизбегание как наука // Бизнес ИНФОРМ. – 1994. – № 35. – С. 16.
105. Кирш А. Необычная – обычная, нет заведите, не то – неважно // Бухгалтер. – 2004. – № 39. – С. 36 – 37.
106. Кірейцев Г. Г. Фінанси підприємств: Навчальний посібник / Г. Г. Кірейцев, М. М. Александрова, Н. Г. Виговська, О. М. Петрук, С. О. Маслова, С. М. Дячек; [За ред. Г. Г. Кірейцева. – К.: ЦУЛ, 2002. – 268 с.
107. Кірейцев Г. Г. Фінансовий менеджмент: Навчальний посібник / Г. Г. Кірейцев, М. М. Александрова, С. В. Бардаш, О. С. Бородкін, Т. А. Бутинець, Н. Г. Виговська, Д. О. Дереча, С. М. Дячек, С. В. Івахненко, Г. Г. Кірейцев, С. О. Маслова, О. А. Осовський, О. М. Петрук, О. С. Філімоненков; [За ред. Г. Г. Кірейцева. – К.: ЦУЛ, 2002. – 496 с.

108. Клименко С. М. Обґрунтування господарських рішень та оцінка ризиків: Навч. посібник / С. М. Клименко, О. С. Дуброва – К.: КНЕУ, 2005. – 252 с.
109. Ковалева Л. Н. Многофакторное прогнозирование на основе рядов динамики. – М.: Статистика, 1980. – 102 с.
110. Кожин В. Я. Налоговое планирование в аудиторских фирмах // Налоговое планирование. – 1998. – № 3–4. – С. 9 –14.
111. Кожин В. Я. Налоговое планирование и прогнозирование финансового результата деятельности предприятий. – М.: Экзамен, 2002. – 160 с.
112. Кожин В. Я. Налоговое планирование. Рекомендации бухгалтеру. Учебно-методическое пособие. – М.: 1 Федеративная Книготорговая Компания, 1998. – 256 с.
113. Козак Ю. Г. Міжнародне оподаткування: Навчальний посібник / Ю. Г. Козак, С .А. Матвеев, В. М. Сліп, Є. В. Локатарьова, Д. А. Верлан, М. С. Гаврилов; [За ред. Ю. Г. Козака, В. М. Сліпа. – К.: Центр навчальної літератури, 2003. – 550 с.
114. Козенкова Т. А. Влияние налогового планирования на финансовые результаты деятельности предприятия: Дис. ... канд. экон. наук. – М., 2000. – 170 с.
115. Козенкова Т. А. Налоговое планирование на предприятии. – М.: Изд. "АиН", 1999. – 64 с.
116. Комаха О. 8 принципів оптимізації оподаткування // Податкове планування. – 2001– № 9. – С. 19–21.
117. Королев М. А. Опыт стран СНГ в измерении ненаблюдаемой экономики / М. А. Королев, Ю. Н. Иванов, В. Л. Карасева // Вопросы статистики. – 2004. – №11. – С. 3 – 6.
118. Коттке К. Грязные деньги – что это такое?: Справочник по налоговому законодательству в области «грязных» денег. – М.: Изд. «Дело и Сервис», 1998. – 466 с.
119. Кравченко В. І. Фінанси місцевих органів влади України: Основи теорії та практики. – К.: НДФІ, 1997. – 276 с.

120. Крисоватий А. І. Гармонізація оподаткування у парадигмі загальнодержавних інтересів / А. І. Крисоватий, Т. В. Кошук // Фінанси України. – 2004. – № 2. – С. 109–117.
121. Крисоватий А. І. Податкова система: Навч. посібник / А. І. Крисоватий, О. М. Десятнюк. – Тернопіль: Карт-бланш, 2004. – 332 с.
122. Крисоватий А. І. Податковий менеджмент: Навчальний посібник / А. І. Крисоватий, А. Я. Кізима. – Тернопіль: Карт-бланш, 2004. – 304 с.
123. Кугаенко А. А. Теория налогообложения: 2-е изд.; перераб. и доп. / А. А. Кугаенко, М. П. Белянин. – М.: Вузовская книга, 1999. – 344 с.
124. Кучеров И. И. Налоговое право зарубежных стран: Курс лекций. – М.: АО "Центр ЮрИнфоР", 2003. – 374 с.
125. Кучерявенко Н. П. Основы налогового права. – Харьков: Константа, 1996. – 320 с.
126. Лащак В. В. Стимулювальна роль прямих податків // Фінанси України. – 2005 р. – №2. – С. 85–91.
127. Литвиненко Є. О. Податкове стимулювання інвестиційної діяльності промислових підприємств // Фінанси України. – 2004 р. – №11. – Ст. 33 – 39.
128. Литвиненко Я. Податкові пільги: їх вплив, значення і зарубіжний досвід застосування // Економіка, фінанси, право. – 2002. № 6. – С. 21–27
129. Литвиненко Я.В. Податкова політика: Навч. посіб. – К.: МАУП, 2003. – 224 с.
130. Лушникова М. В. Правовой режим налогового планирования: Учебное пособие. – Ярославль: Ярославский государственный университет, 1999. – 104 с.
131. Лысенко В. В. Расследование уклонений от уплаты налогов, совершенных должностными лицами предприятий, организаций, учреждений. – Харьков: Фирма "Консум", 1997. – 192 с.
132. Лысенко В. В. Фиктивные фирмы (криминалистический анализ). – К.: Парламентское изд., 2002. – 112 с.
133. Любавский С. Л. Налоговое планирование на микроуровне: Дис. ... канд. экон. наук. – СПб., 2001. – 148 с.

134. Лютий І. О. Податки на споживання в економіці України / Лютий І. О., Дрига А. Б., Петренко М. О. – К.: Знання, 2005. – 336 с.
135. Мак Э. Лучше по-хорошему // Бизнес. – 2003. – № 29. – С. 52 – 54.
136. Макаров М. Г. Исследование и разработка оптимизационной модели налогообложения коммерческих предприятий малого и среднего бизнеса: Дис. ... канд. экон. наук. . – М., 2001. – 156 с.
137. Мандібура В. О. «Тіньова» економіка України та напрями законодавчої стратегії її обмеження. – К.: Парламентське видавництво, 1998. – 128 с.
138. Марцулевич Л. М. Налоговое планирование в высших учебных заведениях: Препринт. – Спб: Изд. СпбУЭФ, 2000. – 12 с.
139. Махмудов О. Тіньова економіка України: механізм дії і шляхи подолання // СХІД. – 2000. – №2. – С. 11 – 15.
140. Медведев А. Н. Оптимизация налогообложения в 2002 году. – М.: МЦФЭР, 2002. – 272 с.
141. Мельник Д. Ю. Налоговый менеджмент. – М.: Финансы и статистика, 1999. – 352 с.
142. Мельник П. В. Розвиток податкової системи в перехідній економіці. – Ірпінь: Академія державної податкової служби України, 2001. – 362 с.
143. Мудрых В. В. Ответственность за нарушения налогового законодательства: Учеб. пособие для вузов. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001. – 319 с.
144. Муравьев В. В. Организация налогового планирования на предприятии // Аудит и финансовый анализ. – 2001. – № 2. – С. 3 – 102.
145. Найдёнов В. С. Инфляция и монетаризм: уроки антикризисного управления / Найдёнов В. С. Сменковский А. Ю. – Белая Церковь: ОАО «Белоцерковская книжная фабрика», 2003. – 352 с.
146. Налоги и налогообложение / Под ред. М. В. Романовского, О. В. Врублевской. – СПб.: ПИТЕР, 2000. – 544 с.
147. Налоги: Ученик для вузов. / Под ред. проф. Д. Г. Черника. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – 444 с.

148. Налоговый кодекс Российской Федерации. Часть 1. – 6-е изд., изм. и доп. – М.: Ось-89, 2001. – 128 с.
149. Началов А. В. Налоговый словарь. – М. Издательско-консультационная компания "Статус-кво 97", 2004. – 400 с.
150. Неформальный сектор в российской экономике: формы существования, роль и масштабы / Под ред. Т. Г. Долгопятовой. М.: ИСАРП. 1998. – 224 с.
151. Никитин С. Налог на прибыль: опыт развитых стран (<http://dit.perm.ru/articles/nalog/data/031204.htm>).
152. Никитин С. Налоговые льготы, стимулирующие предпринимательскую деятельность в развитых странах запада / С. Никитин, А. Никитин, М. Степанова // Мировая экономика и международные отношения. – 2000. – № 11. – С.48 – 56.
153. Николаев А. «Тень» в помощь? // Вісник податкової служби України. 1997. – № 12. – С. 37 – 39.
154. Нікитенко Д. В. Податкове стимулювання малого та середнього підприємництва // Фінанси України. – 2005 р. – №3. – Ст. 48 – 57.
155. Новый экономический и юридический словарь / Сост. А. Н. Азрилиян. – М.: Институт новой экономики, 2003. – 1088 с.
156. Озеров И. Х. Основы финансовой науки. – Вып. 1. Учение об обыкновенных доходах. – М.: Типография тов. И. Д. Сытина, 1908. – 530 с.
157. Основы налогового права / Под ред. проф. Н. П. Кучерявенко / Г. В. Бех, О. А. Дмитрик, Д. А. Кобыльник, И. Е.Криницкий, Н. П. Кучерявенко, А. А. Лукашев, М. А. Перепелица. – Харьков: Легас, 2003. – 384 с.
158. Островерха Р. Е. Теорія і практика обліку платників податків в органах ДПС України: Навчальний посібник / Р. Е. Островерха, Н. П. Сердюк, Н. М. Ясинецька, Т.С. Іванова, І. В. Клименко. – Ірпінь: Академія ДПС України, 2002. – 292 с.
159. Офіційний сайт Державного комітету статистики України (www.ukrstat.gov.ua).
160. Офіційний сайт Міністерства фінансів України (www.minfin.gov.ua).

161. Павленко Н. Налоговое планирование – что это такое // Ваш партнер – консультант. – 1996. – № 50. – С. 47–65.
162. Павленко Н. Налоговое планирование и роль юридической службы в этом процессе //www.cfin.ru. 1999.
163. Паєнтко Т. Шляхи оптимізації пільг у системі оподаткування доходів з урахуванням світового досвіду // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. – 2004. – № 4. – С. 236 – 242.
164. Пансков В. Г. Налоги и налогообложение в Российской Федерации: Учебник для вузов. – 6-е изд., доп. и перераб. – М.: Международный центр финансово-экономического развития, 2004. – 576 с.
165. Пеппер Дж. Антиоффшор. Практическая энциклопедия международного и финансового планирования. Часть 2. – М.: Ирбис-Пресс, 2002. – 224 с.
166. Пеппер Дж. Практическая энциклопедия международного и финансового планирования. – М.: ИНФРА-М, 1998 – 202 с.
167. Петренко М.О. Соціально-економічні наслідки застосування митних пільг в Україні // Фінанси України. – 2004 р. – № 8. – С. 84 – 90.
168. Петрова Г. В. Общая теория налогового права. – М.: ИД ФБК-ПРЕСС, 2004. – 224 с.
169. Петти В. Трактат о налогах и сборах. Verbum sapienti – слово мудрым. Разное о деньгах. – М.: Ось-89, 2001. – 112 с.
170. Підлісна О. Теоретичні аспекти надання податкових пільг // Наук. вісн.: Збір. наук. праць УФЕІ. – 1999. – №3. – С. 8.
171. Підлужний М. Оптимізація у сфері торгівлі через комісіонерів – платників єдиного податку // Податкове планування. – 2001. – № 7. – С. 21 – 24.
172. Підлужний М. Податкове планування як пошук оптимальних варіантів господарських операцій // Податкове планування. – 2000. – № 1. – С. 6 – 7.
173. Підлужний М. Як відшкодувати ПДВ, коли податківці його не повертають // Податкове планування. – 2001. – № 2 – С. 17 – 24.

174. Плюта В. Сравнительный многомерный анализ в эконометрическом моделировании / Пер. с пол. В. В. Иванова.– М.: Финансы и статистика, 1989. – 174 с.
175. Плюта В. Сравнительный многомерный анализ в экономических исследованиях: методы таксономии и факторного анализа / Пер. с пол. В.В. Иванова. – М.: Статистика, 1980. – 152 с.
176. Податкова система України: Підручник / В. М. Федосов, В. М. Опарін, Г. О. П'ятаченко / За ред. В. М. Федосова. – К.: Либідь, 1994. – 404 с.
177. Податкові системи зарубіжних країн / За загальн. ред. М. Я. Азарова. – К.: Видавничий дім «Комп'ютерпрес», 2004. – 240 с.
178. Пономаренко А. Неучтенные доходы и структура ВВП // Вопросы статистики, 1997. – № 4. – С. 18 – 19.
179. Поршнева А. Г. Налоговый менеджмент: Учебник / А. Г. Поршнева, Д. Г. Черник, Б. И. Замятин, Е. А. Кирова, В. П. Морозов, Н. А. Нестерова, Ю. Д. Шмелев, И. Д. Черник; [Под ред. докт. экон. наук, проф., чл.-кор. РАН А. Г. Поршнева. – М.: ИНФРА-М, 2003. – 442 с.
180. Рагозин Б. А. Налоговое планирование на предприятиях и в организациях. Т 1. – М: Аналитика-Пресс, 1996– 432 с.
181. Райнин И. Л. Современные проблемы развития малого и среднего бизнеса в Украине // Бизнес Информ. – 2004. – № 5 – 6. – С.12 – 16.
182. Ребізант Р. 4 принципи податкової оптимізації // Податкове планування. – 2001. – № 5. – С. 5.
183. Рихтер К. Ю. Транспортная эконометрия. – М.: Транспорт, 1982. – 318 с.
184. Романовский М. В. Налоги и налогообложение. 4-е изд. / М. В. Романовский, О. О. Врублевская. – СПб.: Питер, 2003. – 576 с.
185. Рябушкин Б. Т. Методы оценки теневых и неформальных секторов экономики / Б. Т. Рябушкин, Э. Ю. Чурилова. – М.: Финансы и статистика, 2003. – 144 с.
186. Саати Т. Аналитическое планирование. Организация систем: Пер. с англ. / Т. Саати, К. Керис – М.: Радио и связь, 1991. – 224 с.

187. Савченко А. Г. Макроекономічна політика: Навч. посібник. – К.: КНЕУ, 2001. – 166 с.
188. Савченко А. Экономические методы управления инновационными процессами. – К.: Вища школа, 1990. – 112 с.
189. Свердан М. Нетрадиційні методи економічного розвитку // Економіка України. – 2003 р. – № 1. – С. 42 – 52.
190. Семиноженко В. Технологические парки Украины: первый опыт формирования инновационной экономики // Экономика Украины. – 2004. – №1. – С. 16 – 21.
191. Сидорець О. В. Деякі аспекти фінансового вирівнювання соціально-економічного розвитку регіонів // Фінанси України. – 2001. – №9. – С. 110 –117.
192. Скрипник А. Загальні принципи мінімізації податків // Податкове планування. — 2001. — № 4. — С. 24–25.
193. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. – Кн. 5. – М.: Соцэкгиз, 1992. – 782 с.
194. Соколов А. А. Теория налогов. – М.: ООО «ЮрИнфоР-Пресс», 2003. – 506 с.
195. Соколовська А. М. Податкова система держави: теорія і практика становлення. – К.: Знання-Пресс, 2004. – 454 с.
196. Соколовська А. Податкові пільги в Україні: міфи та реальність // Вісник НБУ. – 2005. – № 9. – С. 7 – 11.
197. Соловьев И. Н. Как избежать ошибок при налоговом планировании. – М.: Налоговый вестник, 2002. – 208 с.
198. Сотельник М. Податково-бюджетна політика та тіньова економіка в Україні // Економіка, 1997. – № 2. – С. 38 – 43.
199. Статистический анализ экономических временных рядов и прогнозирования. Учёные записки по статистике, т. XXII-XXIII / Под ред. Э. Б. Ершова, А. А. Френкеля. – М.: Наука, 1973. – 296 с.
200. Сутырин С. Ф. Налоги и налоговое планирование в мировой экономике / С. Ф. Сутырин, А. И. Погорлецкий. – СПб.: Изд-во В. А. Михайлова, Изд. "Полиус", 1998. – 577 с.
201. Тарангул Л. Л. Оподаткування та регіональний розвиток (теорія і практика): Монографія. – Ірпінь: Академія ДПС України, 2003. – 286 с.

202. Тарангул Л. Л. Податкоспроможність регіону: зміст та фактори впливу / Л. Л. Тарангул, І. О. Горленко // Матеріали науково-практичної конференції „Проблеми та шляхи розвитку податкової системи України”. – Ірпінь, Академія Державної податкової служби України, 1998. – С.107 – 110.
203. Татаркин А. И. Теневая экономика региона: диагностика и меры нейтрализации. Доклад на общем собрании Отделения общественных наук РАН 17 февраля 2004 г. Екатеринбург, ИЭ УрОРАН, 2004. – 30 с.
204. Теслюк И. Е. Статистики финансов: Учеб. пособие. – Мн.: Высшая Школа, 1994. – 224 с.
205. Тихонов Д. Налоговое планирование и минимизация налоговых рисков / Д. Тихонов, Л. Липник. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2004. – 254 с.
206. Тихонов Д. Н. Основы налоговой безопасности. – М.: Аналитика-Пресс, 2002. – 224 с.
207. Тищенко А. Н. Искусственный интеллект как инструмент экономического прогнозирования при формировании налоговой политики / А. Н. Тищенко, А. Мерхо // Бизнес Информ. – 2005. – №7 – 8. – С. 86 – 91.
208. Тищенко А. Н. Количественная оценка уровня развития малого бизнеса в регионах Украины методом сравнительного многомерного анализа / А. Н. Тищенко, Л. А. Беляевская // Бизнес Информ. – 2005. – №1–2. – С.67 – 71.
209. Тищенко А. Н. Оценка и анализ эффективности использования трудового потенциала региона / А. Н. Тищенко, Е. В. Давыскиба // Бизнес Информ. – 2004. – №7 – 8. – С. 42 – 47.
210. Тищенко А. Н. Оценка эффективности использования экономического потенциала региона / А. Н. Тищенко, Е. В. Давыскиба // Коммунальное хозяйство городов: Науч.-техн. сб. – Вып. 56. – К.: Техніка, 2004. – С. 3 – 13.
211. Тищенко А. Н. Применение многофакторного анализа при прогнозировании налоговых поступлений / А. Н. Тищенко, Л. А. Беляевская // Бизнес Информ. – 2004. – №11 – 12. – С.67 – 71.

212. Тищенко А. Н. Ранжирование регионов по уровню развития малого бизнеса и внешнеэкономической деятельности методом сравнительного многомерного анализа / А. Н. Тищенко, Л. А. Беляевская, Е. С. Бабкина // Коммунальное хозяйство городов. – К.: Техніка, 2005. – № 62. – С. 195 – 202.
213. Тищенко А. Н. Экономический потенциал региона: анализ, оценка, диагностика: Монография / А. Н. Тищенко, Н. А. Кизим, А. И. Кубах, Е. В. Давыскиба. – Харьков: ИД «ИНЖЕК», 2005. – 176 с.
214. Трансформаційні процеси і регуляторна політика в економіці України: Монографія. / За заг. ред. докт. екон. наук Ф. О. Ярошенка / Мельник П. В., Тарангул Л. Л., Підгрудний Г. П., Гаєвська Л. М., Гацька Л. П., Горленко І. О., Лазерник Л. Л., Ляшенко Г. П., Мацелюх Н. П., Онишко С. В., Руденко Л. Г., Соловйова О. О., Філоненко М. М. – Ірпінь: Національна академія ДПС України, 2004. – 222 с.
215. Тривус А. А. Налоги как орудие экономической политики. Баку, Б.и. – 1925. – 32 с.
216. Тупанчески Н. Р. Уклонение от уплаты налогов в сравнительном праве / Под ред. проф. В. С. Комиссарова. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2001. – 246 с.
217. Турчинов О. В. Тіньова економіка: закономірності, механізм функціонування, методи оцінки. – К.: Інститут Росії НАН України, 1996. – 200 с.
218. Україна в перехідному періоді. Досвід і стратегія: Пер. з англ. / За ред. Я. М. Ширмера і Х. М. Султана. – К.: Альтерпрес, 2000. – 214 с.
219. Уманців Ю. М. Офшорне підприємництво у сучасній економіці: Монографія / Ю. М. Уманців, Ю. А. Швед. – К.: Атіка, 2004. – 144 с.
220. Файоль А. Управление – это наука и искусство / А. Файоль, Г. Эмерсон, Ф. Тейлор, Г. Форд. – М.: Республика, 1992. – 352 с.
221. Фатхутдинов Р. А. Инновационный менеджмент. – М.: ЗАО "Бизнес школа "Интел-Синтез", 2000. – 624 с.
222. Фатхутдинов Р. А. Конкурентоспособность организации в условиях кризиса: экономика, маркетинг, менеджмент. – М.: ИКЦ «Маркетинг», 2002. – 892 с.

223. Федосов В. Фінансова реструктуризація в Україні: проблеми і напрями: Монографія / В. Федосов, В. Опарін, С. Львовчкін. – К.: КНЕУ, 2002. — 378 с.
224. Федосов В. Проблеми розбудови податкової системи України / В. Федосов, С. Львовчкін // Фінанси України. – 1999. – № 6. – С. 40 – 48.
225. Федосов В. М. Податкова система України: Підручник / В. М. Федосов, В. М. Опарін, Г. О. П`ятаченко – К. Либідь, 1994. – 464 с.
226. Фишер И. Покупательная сила денег. – М.: Дело, 2001. – 319 с.
227. Фокин В. М. Налоговое регулирование: Учебное пособие / Под. ред. С. Г. Пепеляева. – М.: Статут, 2004. – 76 с.
228. Фрибе М. Оптимизация налогообложения с целью стимулирования экономического развития предпринимательской деятельности: Дис. ... канд. экон. наук. – М., 1994. – 164 с.
229. Фридмен М. Количественная теория денег. – М.: Эльф-пресс, 1996. – 131 с.
230. Хан Д. Планирование и контроль: концепция контроллинга: Пер. с нем. – М.: Финансы и статистика, 1997. – 800 с.
231. Ходов Л. Г. Налоги и налоговое регулирование экономики: Учеб. пособие. – М.: ТЕИС, 2003. – 254 с.
232. Ходов Л. Г. Налоги и налогообложение: Учебное пособие для студентов учреждений среднего профессионального образования / Л. Г. Ходов, В. В. Худолеев. – М.: ФОРУМ: ИНФРА-М, 2002. – 304 с.
233. Хохлов Н. В. Управление риском. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 1999. – 192 с.
234. Худяков А. И. Основы налогообложения: Учебное пособие / Худяков А. И., Бродский М. Н., Бродский Г. М. – СПб.: Изд. «Европейский дом», 2002. – 432 с.
235. Царев В. В. Внутрифирменное планирование: Учебник. — СПб.: Питер, 2002. – 496 с.
236. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. – Харків: ТОВ "Одісей", 2003. – 408 с.
237. Черник Д. Г. Налоги: Учеб. пособие / Д. Г. Черник, М. Ю. Алексеев, О. Н. Болабонова, Н. А. Брусиловская, В. А. Воронов, А. З. Дадашев,

- О. Л. Демяшова, А. В. Захарова, Е. А. Кирова, Т. В. Князева, В. П. Морозов, В. А. Несторова, В. А. Пуртов, С. Н. Рагимо; [Под ред. Д. Г. Черника. – М.: Финансы и статистика, 2001. – 656 с.
238. Чернявський О. П. Організація і методика податкових перевірок: Навчальний посібник / О. П. Чернявський, В. П. Хомутенко, В. В. Немченко. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 288 с.
239. Чудаков А.В. Формирование системы налогового менеджмента на промышленном предприятии: Дис. ... канд. экон. наук. – Екатеринбург, 2001. – 228 с.
240. Шапкин А.С. Экономические и финансовые риски. Оценка, управление, портфель инвестиций. – 3-е изд. – М.: Издательско-торговая корпорация “Дашков и Ко”, 2004. – 544 с.
241. Шарп У. Инвестиции / У. Шарп, Г. Александер, Дж. Бэйли: Пер. с англ. А. Н. Буренина, А. А. Васина. – М.: ИНФРА-М, 2004. – 1028 с.
242. Шеннон К. Работы по теории информации и кибернетике: Пер. с англ. / Под ред. Р. Л. Добрушина, О. Б. Лупанова. – М.: ИЛ, 1963. – 223 с.
243. Щербаков В.А. Налоговые факторы в обеспечении экономической устойчивости строительной организации // www.cfin.ru.
244. Щур Д. Л. Налоговое право: Пособие по изучению (в схемах) / Щур Д. Л., Шаповалов И. С. – М.: Изд. «Дело и Сервис», 2002. – 240 с.
245. Экономика и право: энциклопедический словарь Габлера: Пер. с нем. / Под общ. Ред. А. П. Горкина, Н. Л. Тумановой, Н. Н. Шаповаловой – М.: Большая российская энциклопедия, 1998. – 432 с.
246. Юрій С. І. Оцінка ефективності наданих пільг з оподаткування / С. І. Юрій, І. М. Таранов // Фінанси України. – 2002. – № 12. – С. 55 – 62.
247. Юткина Т. Ф. Налоги и налогообложение. – М.: ИНФРА-М, 2003. – 576 с.
248. Яковлев А. Методологические подходы к оценке неучтенного наличного оборота / А. Яковлев, О. Воронцова // Вопросы экономики. – 1997. – № 9. – С. 114 – 126.

249. Яковлева А. Почему в России возможен безрисковый уход от налогов // Вопросы экономики. – 2000. – №11. – С.134 – 152.
250. Яковлева А. Альтернативные формы расчетов в народном хозяйстве и возможности их анализа методами субъективной статистики / А. Яковлева, Ф. Глисин // Вопросы статистики. 1997. – № 9. – С. 21 – 31.
251. Яковлев А. І. Спрямованість податкової системи на розвиток інновацій // Фінанси України. – 2004 р. – №2. – С. 105 – 108.
252. Ярошенко Ф. О. Трансформація державної податкової служби України: Монографія. – Ірпінь: Національна академія ДПС України, 2004. – 368 с.
253. Corporate taxes 2004–2005. Worldwide Summaries. Pricewaterhouse Coopers. – John Wiley&Sons, Inc, 2005. – 234 p.
254. European Tax Handbook 2004 / Juhani Kesti, L.L. M. Editor. – Amsterdam: International Bureau of Fiscal Documentation, 2004. – 754 p.
255. Porter R. D., Bayer A. S. A Monetary Perspective on Underground Economic Activity in the US, Federal Reserve Bulletin, 1984, p. 22.
256. Ricardo D. The principles of Political Economy and Taxation. NY: Prentice-Hall, 1975. – 345 p.
257. Rosen H.S. Public Finance. – Boston: McGraw-Hill, 1995. – XXX, 623p.
258. Structures of the taxation systems in the European Union. Data 1995 – 2002. – Luxembourg: Office for Official Publication of the European Communities, 2004. – 234 p.
259. The Role of Export Processing Zones and Similar Arrangements in Economic Development (UNCTC) / Finance & Development. – 1990. – № 126. – p. 14 – 17.
260. Thomas J. Quantifying the black economy: “Measurement Without Theory” yet again? / Economic Journal, 1999, June, p. 381 – 389.

Зміст

Вступ	3
Розділ 1. Теоретичні основи податкового регулювання	5
1.1. Оподаткування як складова економічної політики держави	5
1.2. Податкове регулювання: сутність та сфера застосування	17
1.3. Механізми податкового регулювання	33
1.4. Податкові засоби стимулювання інноваційної та інвестиційної діяльності	81
1.5. Зарубіжний досвід податкового регулювання в сфері оподаткування доходів корпорацій	109
Розділ 2. Моделі управління процесами оподаткування	124
2.1. Застосування багатофакторного аналізу при прогнозуванні податкових надходжень	124
2.2. Ранжирування регіонів за рівнем розвитку оподаткування зовнішньоекономічної діяльності та малого бізнесу	141
2.3. Оцінка рівня розвитку оподаткування у взаємозв'язку з рівнем соціально-економічного розвитку регіону	148
Розділ 3. Податкове планування на мікрорівні	163
3.1. Проблемні аспекти визначення понятійного апарату податкової політики	163
3.2. Класифікація принципів та методів податкового планування	178
3.3. Типологія податкового планування	196
3.4. Оптимізація в податковому плануванні	220
3.5. Ризики в податковому плануванні	228
Розділ 4. Податкові аспекти оцінки неспостереженої економіки	241
4.1. Неспостережена економіка: поняття, складові, статистичний аспект	241
4.2. Податкова складова неспостереженої економіки: специфіка статистичного аналізу	250
4.3. Галузева дооцінка показників обсягу	262
4.4. Методи статистичної оцінки повноти податкових надходжень	270
Висновки	280
Література	287